

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

ARCHAEOLOGIAI SÉTÁK.

RÓMA ÉS POMPÉI.

IRTA

BOISSIER GASTON.

BUDAPEST, 1883.

ARCHAEOLOGIAI SÉTÁK.

—
RÓMA ÉS POMPÉI.

IRTA

BOISSIER GASTON.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

ARCHAEOLOGIAI SÉTÁK.

RÓMA ÉS POMPÉI.

IRTA

BOISSIER GASTON.

FRANCFIÁBÓL FORDITOTTA

DR. MOLNÁR ANTAL.

BUDAPEST, 1883.

A M. T. AKADEÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

163252

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

BUDAPEST, NYOMATTA HORNYÁNSZKY VIKTOR.

A Magyar Tudományos Akadémia főadata lévén a tudományok önálló művelése és emelése mellett azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* főadatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennélfogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott arról, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

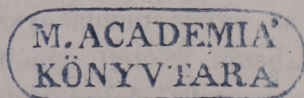
Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vál-

lalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkkelé tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatóványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos bírálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

TARTALOM.

ELSŐ FEJEZET: A Forum . . . 1—46.

- I. A Forum jelentősége a császárság végeig 7. — Állapota a jelen század elején 10. — Pietro Rosa ásatásai 11. — Dutert restaurálási kísérlete 12.
- II. A Via Sacra 13. — Irányának vitatása 16. — A pontok, melyeken biztosan megtalálhatjuk 17. — A királyok s a köztársaság Foruma 18. — A Comitium és a Curia elhelyezése 19. — Az első szószék 20. — A régi s az új bódék 21. — A basilicák szerkezete 22.
- III. A császárság Foruma 23. — Miként ismerték fel s határozták meg főbb emlékeit? 25. — Státus és Domitján szobra 25. — Césár temploma 26. — A basilica Juliana 27. — Saturnus, Castor, Vespasian s a Concordia templomai 29. — A Forum keleti oldala 31. — A Forum központja 32. — A clivus capitolinus 33.
- IV. A Forum első benyomása 34. — Az arányosság hiánya 35. — A tér kis terjedelme 35. — Használásának különböző módjai 37. — A politikai gyűlések 40. — Miként hallgattatták meg magukat a szónokok? 43. — Miként fértek el a téren mindazok, kiknek itt össze kellett gyűlniök? 45.

MÁSODIK FEJEZET: A Palatin . . . 47—110.

- I. Ásatások a Palatinon 51. — A Roma quadrata és Romulus falai 52. — Jupiter Stator temploma 54. — A királyok korának maradványai 55. — Az írás régisége a rómaiaknál

- s a belőle vonható következtetések 59. — A Palatin a köztársaság idejében 61. — Miért oly jutalmazók az ásatások Rómában? 63.
- II. Augustus háza a Palatinon 64. — Miként lett belőle lassanként palota? 66. — Maradványai 68. — A márvány felhasználása a császári korszakban 71. — Tiberius és Caligula palotái 75. — A cryptoporticus, a hol Caligula kiszenvedett 77. — Livia háza és festményei 80. — Nero palotája 81.
- III. A Flaviusok és politikájuk 86. — Domitian palotájának leírása 89. — Severus palotája 95. — A császári páholy a nagy circusban 97. — A katonák és szolgák lakásai 99.
- IV. A halom képe a harmadik században 102. — Minden időkbeli építményei 104. — A császári korszak emlékei 105. — Eltérések a mai korbéli palotáktól 106. — Az egésznek szépsége 108.

HARMADIK FEJEZET: A catacombák . . . 111–178.

- I. A temetkezés fontossága a keresztényeknél 114. — A catacombák az ő alkotásuk, nem pedig felhagyott régi bányák 115. — Mi indította őket azok megásására? 118. — A különböző vallásfelekezetek sírhelyei a római Campagnában 119. — Az egyház által elfogadott temetkezési szabályok 120.
- II. Első benyomása a catacombákban való látogatásnak 123. — A sirok városának roppant terjedelme s a belőle vonható következtetések 124. — A kereszténység gyors elterjedése 124. — A vallás szakít a családdal s a hazával 125. — A catacombák a kereszténységnek legrégebb római építményei 126. — Az üldözés korából bennök maradt emlékek 129. — A diadal napjainak emlékei 131.
- III. A feliratok s festmények a catacombákban 132. — A legrégebb feliratok jellege 133. — A keresztény művészet megszületése 134. — Melyek voltak a catacombák művészei által feldolgozott első tárgyak? 135. — Az antik típusok utánzása 136. — Keresztény tárgyak reproducálása 137. — A symbolismus 139. — A történeti festészet eredete 143. — Mit tartottak meg a keresztény művészek az antik művészetből? 144.

- IV. Callixt temetője 146. — Rossi feldezi 148. — A nyomok, melyek alapján rátalált a martYROK sirjára 149. — A hires sirboltokban Constantin után végzett munkák 149. — A zarándokok graffiti-i 150. — Miért ruházták fel a temetőt Callixt névével? 154 — E pápa története, a Philosophumena-k után 154. — A harmadik századbéli pápákat miért temették Callixt temetőjébe s miként ment e temető át az egyház tulajdonába? 156. — A pápai sirbolt felfedezése 158.
- V. Rossi felfedezéseinek fő eredménye 160. — Új véleményei a keresztény temetők eredetéről s történetéről 161. — Lassanként magán tulajdonba mennek át 161. — Mint ilyenek a törvény oltalma alatt állanak 162. — Miként terjednek tovább? 164. — Miként jutnak az egyház birtokába? 166. — Az egyház első érintkezései a polgári hatósággal 168. — Ezen érintkezések jellege 171. — A primitív egyház s az előkelő családok 173. — Miként vehetni hasznát a vértanuk életírásainak? 175.

NEGYEDIK FEJEZET: Hadrian villája . . . 179—248.

- I. Hadrian császár 184. — Különböző nézetek ezen uralkodóról 185. — A fejedelem s az ember 186. — Mi volt oka annak, hogy nem szerették? 188. — Vonzalma a görögökhöz 192. — Az utazások a hajdankorban 195. — Hadrian utazásai 199.
- II. Hadrian villájának fekvése 202. — Az építmények fénye 204. — Mi volt a császár szándéka azok emeltetésével? 208. — A felismerhető részek 207. — Tempe völgye 208. — A Poecile 209. — Canope 211. — A magán lakás 216. — A Natatorium 217. — Az elfogadó helyiségek 218. — A Piazza d'oro 219. — A basilica 220. — A színházak 220. — A könyvtárak 222. — A nyilvános olvasó termek 223. — Az alvilág 226.
- III. Megértették s szerették-e a rómaiak a természetet? 226. — Mely indokaik voltak a város elhagyására? 229. — Horác Tiburban 230. — A nyaralás közkedveltsége 232. — Miként nyaralt az ifjabb Plinius? 236. — Villái 238. — Kertjei 242. — A régiek által kedvelt látképek 245. — A kilátás a Poecile-től 247.

ÖTÖDIK FEJEZET: Ostia . . . 249—285.

- I. A mai Ostia 250. — Képe a síknak, mely a régi Ostiát borítja 251. — Miként hagyták oda a várost? 252. — Az első ásatások 254. — Visconti munkálatai 255. — A sírok utjának felfedezése 256. — A császári palotának nevezett ház 257. — A nagy templom s a Tiber felé vezető út 259. — A folyó mentén fekvő raktárak 259.
- II. Miért alapították az ostiai kikötőt? 260. — Az ingyenes gabna-kiosztások Rómában 263. — Róma élelmezésének nehézségei 266. — Claudius kikötőjének kiépítése 269. — Traján kikötője 271. — A császári palota 274. — Portus város 275. — Ostia és Portus pompája 276.
- III. Ostia vallási emlékei 277. — A kereszténység meghonosítása és gyors elterjedése 279. — Pammachius Xenodochium-a 280. — Minutius Felix Octavius-ának előbeszéde 280. — Szent Monica halála 283.

HATODIK FEJEZET: Pompéi . . . 286—377.

1. Az ásatások Pompéiben Fiorelli vezetése alatt 286. — Régi történetének feltalált emlékei 290. — Még fel nem tárt része 292. — Folytatandók-e a megkezdett munkálatok? 293. — A legujabb felfedezések 295. — Orpheus frescoja 296. — Jucundus bankárnak üzleti könyvei 297. — Az új Fullonica 301.
- II. Mire tanít meg legfőként Pompéi? 303. — A tartományi élet a római császárság alatt 304. — Megismerésének nehézsége 305. — Miként tünteti fel Pompéi? 307. — Az egész császárság Róma erkölceit utánozza 309. — Az aristocratia Pompéiben 310. — Pompéi házainak jellege 312.
- III. A pompéii festmények Helbig tanulmányai szerint 317. — Nagy száma a mythologiai képeknek 319. — A képek jellege 320. — Pompéi festményei nem eredetiek 324. — Az első század bírálói miért ítélnék oly szigorúan koruk festészetéről? 326. — A pompéii művészek mely iskolától kölesnőzték festményeik tárgyait? 328. — Az alexandriai vagy hellenista festészet 330. — A szobafestmények 333. —

A hellenista festészet általános jellege 336. — Mily mérvben másolják a pompéii művészek mintaképeiket? 339. — Mi ad különös értéket a pompéii festményeknek? 343.

- IV. Mi okozza a pompéii festmények s Augustus százada költészetének hasonlatosságát? 345. — A festők s költők ugyanazon minták sugalmazása alatt állanak 346. — A latin irodalom utánozza az alexandriai költő-iskolát 347. — Catull 348. — Virgil 348. — Propertius 349. — Ovid. 351. Külömbiségek a pompéii festmények s a római költők között 353. — A festészet soha sem vált rómaivá 355. — A pompéii művészek idegenkedése a római történet vagy legendák ábrázolásától 357. — Igaz-e, hogy Pompéi görög város? 358. — Nemzeti jellege az Augustus századabeli költészetnek 360.
- V. Pompéi polgársága 363. — A szegény emberek 364. — Hol laktak? 366. — Szállók és csapszékek 366. — A szegényeknek s gazdagoknak közös foglalkozásai és mulatságai 368. — A municipalis választások 368. — A látványosságok 370. — Miként ismerhetjük meg a pompéiiek magán életét? 372. — A feliratok s a graffiti-k 373. — Mily szolgáltatokat tesznek nekünk? 374.
-

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

ELSŐ FEJEZET.

A F O R U M.

Gyakran hallottam, hogy veszélyes dolog hosszabb távollét után viszont látni a személyeket vagy helyeket, melyekhez nagyon vonzódtunk. Ritkán találjuk olyanoknak, a minőkül emlékezetünkben őriztük. A varázs szétfoszlik, az izlés és eszmék megváltoznak, a csedálás tehetsége meggyöngül; kiteszszük magunkat annak, hogy hidegek maradunk az előtt, a mi fiatal korunkban elbájolt s megtörténhetik, hogy a keresett gyönyör helyett csalódás vár reánk. S e kiábrándulás annál szomorúbb, mert rend szerint kiterjed a multra is; bármit tegyünk, végre is eléri egykori benyomásainkat s megrontja emléink ama gyűjteményét, melyet hűségesen meg kell őrizni a szívben az élet végszaka számára.

E veszélynek teszi ki magát az utazó, ki egy évtized óta nem volt Rómában s rászánja magát a visszatérésre. Mi minden történt ezen idő alatt! Róma urat cserélt; a pápák régi városa székhelyévé lett az olasz királyságnak. Miként alkalmazkodott e változáshoz? Mily hatással volt reá a régitől annyira elütő új kormányrendszer? Nem vesztett-e el semmit, olyannak találjuk-e, a

minőnek elhagytuk? E kérdést vetjük először fel magunknak, midőn visszatérünk Rómába. Nehéz szabadulnunk tőle s alig tett ki a vasutvonat Diokleczián thermáinak ama roppant terére, mely egykor oly csendes volt s most annyira tele van zajjal és mozgással, önkénytelenül is kíváncsi tekintetet vetünk szét minden irányban.

Az első benyomás, mi tűrés-tagadás, nem a legkedvezőbb. Elhagyva a pályaudvart, új városrészen megyünk át, a melynek megvan az a hátránya, hogy hasonlít a világ minden új városrészéhez. Vajon Róma is oly várossá lesz hát, a milyen a többi? Banális csinnal épített házakkal találkozunk, a minőket már mindeütt láttunk; roppant nagy épület mellett megyünk el, a laktanyának egy neme mellett, melynek nincs jellege, nincs stýlje, a mely egyik ministerium számára készült s száználmas benyomást tesz a tizenhatodik század nagy palotái mellett. Széles s egyenes utcákat szelünk át, melyeket eláraszt a nap égető sugaraival s eszünkbe jut, hogy már Nero idejében, midőn nagyobb arányokban újjá építé a várost, a felületesen ítélők nagyon megbámulták az új építkezések nagyszerűségét, a bölcsebb emberek azonban sajnálattal gondoltak vissza a régi szűk és kanyargó utcákra, melyekben mindig lehetett árnyékot s hűvösséget találni.¹

A kezdet nem nagyon biztató s egyelőre olyannak látszik a folytatás is. Leszállva a Quirinaltól a Corso-ra, még mindig sok meglepő változással találkozunk. A Corso az utcákkal egyetemben, melyek a velencei tértől a Nép tere-ig átszelik, mindenha a város legélénkebb

¹ Tacitus, Annal., XV. 43: „erant tamen qui crederent veterem illam formam salubritati magis conduxisse“.

része volt; most úgy tetszik, mintha még inkább megélénkült volna s mintha népessége nem lenne az előbbeni. Papokkal s különösen szerzetesekkel ritkábban találkozunk s mintha nem lenne tekintetök oly biztos s maguktartása annyira büszke. Nyilván nem érzik többé uraknak magukat. Meglepetéssel vesszük észre, hogy azok közül, a kik helyökre jöttek, sokan sietve járnak, mintha valami dolguk lenne, a mit egykoron nem lehetett látni. Nem is tartoznak a régi római lakossághoz: többnyire ministeri hivatalnokok, közigazgatási tisztviselők, mindnyája máshonnan jött s új szokásokat hozott magával. Még oly órákban is, midőn a régi közmondás szerint csak kutyákat s angolokat lehetett az utcákon találni, tevékenyeknek, elfoglaltaknak, gyorsan tovasietőknek látjuk őket, nagy megütközésére a régi rómaiaknak, a kik nem képesek megérteni, miként járhat valaki künn a „siesta“ idejében s miként siethet melegben?

Ha leszállt az est, megkétszereződik a mozgás. Van oly időszak, úgy hat óra tájban, midőn az egész utca a hirlap-elárusítók tulajdonának látszik. Megsiketítenek kiabálásukkal, megszólítanak, lépten-nyomon kísérnek. Róma el van árasztva hirlapokkal; minden alakban, minden árnyalatban találhatók, jóval több a szélső, mint a mérsékelt irányú s az árnak jutányos voltával s polemiáik élénkségével hajhászszák a vevőket. Mily távol vagyunk azon időktől, midőn csak a jámbor, a rendőrség által oly gondosan megtisztított „Giornale di Roma“-t olvasták, a mely annyira barátja volt a legitim kormányoknak, a mely semmit sem tudott a forradalmakról, csak hetekkel azután, hogy végbe mentek? Azt kell-e hinnünk, hogy e skeptikus és gúnyolódó nép, a mely mindent megszo-kott, minden iránt közönyös volt, nem csodálkozott s nem

háborodott fel soha s a pártok szóvivőinek „che volete?”-vel vagy „chi lo sa?”-val szokott válaszolni, egyszerre szenvedélyes politikussá lett? A változás valóban alig érthető meg. S alig tudunk magunkhoz térni meglepetésünkből, midőn látjuk, hogy még a czégegerek is hitvallást foglalnak magukban, hogy a fodrászok is „parruchiere nazionale”-knek nevezik magukat; s midőn olvassuk a falakra kiaggatott választási felhívásokat s demokrata kiáltványokat. Mindezek bizonyára eléggé nagy újdonságok s aligha mindenki kedvét fogja bennök lelteni. Akaratlanul is azt kérdejük magunktól, vajon mit fognak gondolni, mit mondanak Rómának ama féltékeny csodálói, kik azt óhajtják, hogy olyannak maradjon, a milyen, a kik megrontásáról beszélnek, ha a legcsekélyebb dolog is megváltozik benne, a kik feljajdulnak, hogy minden veszve van, ha valamelyik buzgóbb tisztviselő kissé jobban kiséperteti az utczákat vagy inkább kivilágíttat valamely zúgot?

Siessünk megnyugtanni őket; nincs minden annyira felfordítva, a mint hihetnék, a változás jóformán csak a felszínt érinté s nem hatolt a mélybe. A népies városrészek csaknem kivétel nélkül megtartották régi arculatjokat. Ha például a Corso-t bejárván, a velencei téren túl azon görbe utczákon át folytatjuk sétánkat, melyek a Forumhoz vezetnek, ismét meg fogjuk találni a régi Rómát. Ugyanazon házak ezek, a melyeket egykoron láttunk, éppen oly régiek és piszkosak. A Mária-képek helyükön maradtak, a kapu fölött s estenden most is éppen oly kegyelettel gyujtanak lámpát előttük. Ha véletlenül fölebb emeljük szemeinket, a redőnyök nélküli széles ablakokhoz, annyi kitergetett ruhát fogunk ott találni, hogy a festőinek s a helyi színezetnek legkövetelőbb barátai is beérhetik vele. A koresmákban, melyek nagy nyitott kapuikkal

pinczékhez hasonlítanak, még mindig megtaláljuk a játékosokat, hanyagul az asztalra dőlve, egy üveg orvietoi mellett, zsíros kártyákkal kezeikben. S a mi útezahosszat az osteria-kat illeti, nem hiszszük, hogy sokat változott volna külsejök a római császárság óta. Megpillantásuk eszünkbe juttatja azon „unctae popinae“-ket, melyek kellemes illata annyi gyönyörrel tölté el Horácز rabszolgáját.

Egy kis jóindulattal ime már teljesen benne vagyunk a hajdankorban. S ha azt akarjuk, hogy még tökéletesebb legyen illuziónk, ha egy oly pillanatot óhajtunk, melyet Róma valódi átérzésének nevezhetnénk, olyannak, a mint Chateaubriand és Goethe leírták, menjünk kissé messzebbre, a házakon s a város területén kívülre: hogy jobban megérthessük, nem ezélszerűtlen kilépni falai közül. Menjünk át a Porta Pia-n; üdvözölve átmenőben sz. Ágnes bazilikáját s a kerek templomot, mely Konstantin leányának sírhelyeül szolgált, a Teverone-hez érünk s átkelünk rajta igen eredeti hídon, mely manapság is középkori alkotás nyomait mutatja. Néhány lépéssel odább, jobbra, mérsékelt kiterjedésű és magasságú halom emelkedik. Tisztelettel kell reá lépnünk, mert nagy történeti nevet visel: ez a Mons Sacer. A demokráczia több mint két évezreddel ezelőtt itt aratta első diadalainak egyikét; s hogy kivívja, oly eszközt használt, melyhez jelenleg is sűrűen nyúlnak: a strike-ot. A római hadsereg, vagyis az egész férfi lakosság odahagyván egy szép napon a táborhelyeket, melyekben nem tarthatták vissza a konsulok, e hegyre jött, elszántan itt maradni, a míg nem fogadják el feltételeit. Elég volt várakoznia, hogy győzzön. Az arisztokraczia, megrémítve elszigeteltsége által, belefáradt az ellentállásba s megígérte a népnek a tribunatus életbe-léptetését.

Mily emlékek tódulnak elménkbe e halom tetejéről! E hullámos sík, melyet tekintetünk átfog, ez a hely, hol egy történetíró szavaiként beletanultak a rómaiak a világ meghódításába. Minden évben harezolniok kellett az erőteljes kis népekkel, melyek lakták s dühös csatákat vívtak itt egy gabnaföld elpusztításáért is. Több százados küzdelemben itt sajátították el a harez tapasztalását, az engedelmeskedés megszokását s a parancsolás tehetségét. S midőn átkeltek e hegyeken, melyek minden oldalról körülveszik a láthatárt s tovább nyúlnak Itália többi részeibe, be volt fejezve nevelésük, birtokában voltak az erényeknek, melyek képesekké tették őket mindennek meghódítására. Mennyi dicsőségteljes esemény történt azóta! E széles utak, melyeknek ma is követhetjük irányát a sírok szegélye között, hányszor látták visszatérni a győzelmes legiókat! Mennyi fényes nevet juttatnak eszünkbe e töredékei a vízvezetékeknek, a síkot borító ezen emléktörmelékek! S megvan itt azon előnyünk, hogy a mint egyszer felujultak e nagy emlékek, misem vonhat el hatásuk alól. Termékeny, lakott, elevenséggel s mozgással teljes vidékeken minduntalan kiragad bennünket a multból a jelen. Miként is folytathatnók az álmadozást s elmélkedést, ha minden pillanatban leköti figyelmünket az emberi tevékenység szemlélése, ha az élet zaja szünet nélkül füleinkhez hat? Itt ellenben minden csupa csend és magába vonulás. A mily messzire csak elhatnak szemeink, mindenfelé meztelen síkot látnak, gyér, sovány fűvel borítva, néhány szétszórt pinián kívül egészen fák nélkül, a vadászoknak betérőül szolgáló néhány koresma kivételével egészen házak nélkül. A táj csakis egészével kap meg: egyhanguság ez, vagy jobban mondva általános harmonia, a melyben minden összevegyül s egybeolvad.

Misem vonja magához a figyelmet, egyetlen részlet nem válik ki, nem ismerünk helyet, a hol inkább átengedhetnők magunkat gondolatainknak, inkább elmenekülhetnénk korunkból, a hol Livius szép kifejezéseként könnyebb lenne a léleknek antikká tennie magát, kortársává lennie az emlékeknek, melyeket szemlél. E becses előnyét teljesen megőrizte a római Campagna s nehéz lenne előre megmondani, mikor fogja azt elveszíteni. Számos tervet gondoltak ki egészségesebbé tételére s benépesítésére; de a halál oly mélyen behatolt e kimerült földbe, hogy aligha lesz egykönnyen eltávolítható. Addig is élvezzük e vidék azon kiváltságát, hogy inkább, mint bármely más, összeköttetésbe helyez a multtal. Bármint fáradozik is Róma, a napnak divatját követve, önnön felcziczomázásán és szépítésén, mindenha a hajdankort fogják itt leginkább keresni s istennek hála, fel is találják még. E nagy romokkal, melyek borítják s e pusztával, a mely körülveszi, nem adhatott s még soká nem fog adhatni magának oly modern külsőt, a mint óhajtaná. Szerencse a városra s reánk nézve is, hogy oly kevésbé ért célzt, mert Rómáról is elmondható, a mit a renaissancenak egyik költője Michel Angelo „Éjjel“-éről mondott: „Halála által él!“, „perch’e morta, ha vita!“

I.

A Forum jelentősége a császárság végeig. — Állapota a jelen század elején. — Pietro Rosa ásatásai. — Dutert restaurálási kísérlete.

Rómának ez idő szerinti látogatóit egyébiránt minden felhívja arra, hogy előszeretettel forduljanak a hajdankor felé; az 1870-i eseményekből is a hajdankor húzta

mindeddig a legtöbb hasznót. Az új kormányrendszer sokkal tartozott a régi emlékeknek; hogy bebizonyítsák, miként Róma méltó a szabadságra s az önmaga fölötti rendelkezésre, hogy Italia joggal követelheti fővárosának: a köztársaság s a császárság történetében kerestek támpontokat, minduntalan a senatust, a Forumot, a Capitolt emlegették s e nagy nevek támogatása nem csekély előnyére volt az új igényeknek. Az olasz kormány adósságot vállalt el a multtal szemben s azonnal hozzá látott törlesztéséhez, mihelyt elhelyezkedett Rómában. A királyi helytartónak egyik rendelete már 1870. nov. 8-án felügyelőséget léptetett életbe a városban s a vidéken való ásatások fölött s a Palatin ügyes buvására, Pietro Rosa-ra ruházta e tisztelet. Nyolcz nappal utóbb kezdetüket vették a munkálatok a Forumon.

Egészen természetes, hogy mindennek előtt ide fordultak. A Forumnak azon ritka szerencséje volt, hogy minden időkben központját és szívét képezte Rómának. Modern városaink legnagyobb részében helyet cserél századok során a tevékenység s az élet; Párisban p. a Szajna bal partjáról a jobb partra, a város egyik végéről a másikra ment át. Róma hívebbnek mutatta magát a régi hagyományokhoz. A naptól kezdve, midőn halicarnassusi Dionysius szerint Romulus és Tatiust, egyik a Palatinnak s a Céliusnak, másik a Capitolnak s Quirinalnak telepítvényese, elhatározták, hogy egyesülnek a közös ügyek intézésére ama nedves és egészségtelen síkon, mely a Capitoltól a Palatinig nyúlt,¹ folyvást ez képezte a város gyűléseinek s tanácskozásainak helyét. Az első években nem volt más köztér, mindenre ezt használták.

¹ Dionys., II. 50.

Reggel itt boesátottak árúba mindenféle portékát, a nap folyamában itt történt a törvénylátás, este itt sétáltak. Idővel nagyobb lett a terek száma; külön vásárpiaezokat kaptak a szarvasmarhák, a főzelékek, a halak (forum boarium, olitorium, piscatorium); Romulus régi Forumában mindenkor megtartá elsőbbségét. Nem fosztá meg e kiváltságtól a császárság sem, mely annyi egyebet megváltoztatott. Tágasabb, szabályosabb, fényesebb tereket alkottak körülte, de azokban soha sem láttak egyebet, mint járulékait a sajátképeni „Forum romanum“-nak.

Daczolt az első invasiók pusztításaival, túlélte Rómának a visigótok s vandalok általi megszállását. Minden katastrófa után úgy a hogy kitatarozták s olykor a barbárok maguk is, mint p. Theodorik, rajta voltak az önalkotta romoknak helyreállításán. A régi tér és építményei épségben valának még a hetedik század elején, midőn azon szerencsétlen eszméje támadt a senatusnak, hogy Phocas, az utálatos zsarnok emlékezetének szentelje az oszlopot, melyről Gregorovius mondja, hogy „a történet Nemesise fenntartá számunkra, mint a rómaiak aljasságának egyik utolsó emlékét.“

E pillanattól kezdve szaporodni kezdenek a romok. Minden háború, minden invasió leromból valamely régi emléket s senki nem gondol többé helyreállításával. A templomok, a diadalívek, melyeket tornyokkal vettek körül s erődök gyanánt lőrésekkel láttak el, naponta megtámadva a pártok tusáiban, melyek ellenséges táborokra osztották Rómát, megrázva a dühös rohamok által, összedőlnek végre s elborítják a földet omladékaikkal. Minden század hozzáad valamit a pusztuláshoz. Midőn V. Károly 1536-ban, visszatérve tunisi expeditiójáról, átment Rómán, Constantin, Titus és Severus diadalívei

alatt akarta a pápa átvezetni a kereszténység megbosszulóját; mindent megtettek hát útjának szépítésére. „Leromboltak, mondja a szemtanu Rabelais, több mint kétszáz házat s a földdel tették egyenlővé három vagy négy templomot.“ Néhány évvel utóbb állítólag e pusztá térre hordatta V. Sixtus a másutt történt építkezésekből fennmaradt azon anyagszereket, melyekkel nem tudta, hogy mihez kezdjen. Az egész hajdankor el vala földve, elveszett több mint tíz méternyi romtörmelék alatt. A Forum, melyet az állatoknak engedtek át — Campo Vaccino, — ez időtől kezdve ölté magára a jelen század elejéig megtartott alakját. Poros tér volt, középszerű templomok által környezve, néhány oszlop emelkedett körülte félig ki a földből, szomorú és pusztá hely, egészen alkalmas arra, hogy ide jöjjünk álmodozni az emberi nagyság mulandósága s az események forgandósága fölött. Így ábrázolta Poussin a Doria-esarnokban látható kis képen s Claude Lorrain a Louvre birtokában levő festményén.

E félig eltemetett oszlopoknak, azt hihetnők, fel kell vala kelteniök a tudósok kíváncsiságát; hogyan történt mégis, hogy a renaissance óta egyikök sem vállalkozott az alapjukig való ásásra, hogy feltárja a földet, melyben nyugodtak? E föld a Forum földje volt; kétségtelenül tudhatták, hogy zsufolva találják történeti maradványokkal s még sem gondoltak soha komolyan a munkára, mely a legszebb felfedezésekhez vezethetett. Csak e század első éveiben vették kezdetüket a tudós kutatások; de nagyon gyakran félbe lőnek szakítva s több problémát támasztottak, mint a mennyinek megoldásához vezettek. A belőlük merített hiányos felvilágosítások szenvedélyes vitákat vontak magok után a régészek között. Különböző neveket adott mindenik a felfedezett épületek-

nek, különböző tervrajzot állított mindenik össze a Forum-ról; nem ismerték pontosan határait, sőt a fekvését sem; némelyek úgy vélekedtek, hogy Severus ivétől Tituséig, vagyis északról délnek kellett nyúlnia,¹ mások egészen ellenkező irányba, szent Adorján templomától szent Theodoréig helyezték s mindnyája azt hitte, a régi írónál az ő nézetét támogató adatokra talált. Elkerülhetlenül szükségesek valának az új ásatások, hogy e zavarnak vége vessék. Azon feltevessel láttak hozzá, hogy ezúttal végleges munkát végeznek. Nem volt elég némi fúrásokat kísérteni meg, hogy itt-ott elérjék az antik földet; el valának határozva mindenütt feltárni azt s teljesen megszabadítani a rajt' levő törmelékektől: ez volt a legjobb mód, tisztába jöni végre a Forum talányaival.

Rosa először is a basilica Julia-nál folytatta az ásatásokat, a mely részben már a régi kormány idejében ki vala ásva s egyúttal befejezte a környező templomok feltárását is. E munka befejezésével megismerték, bírták a Forum egyik egész oldalát, a mely nyugatnak, a Capitol feljáratától a Palatin tövéig vonul. Aztán tovább hatoltak a munkások kelet felé s nem állapodtak meg sz. Márton s sz. Adorján templomának küszöbéig. A római községtanács nem engedte, hogy tovább folytassák, nem engedte fölszakítani az utcákat, melyeken át a modern város egyes részei közlekedtek egymással. Bármily fájdalmas volt is e feltartóztatás, be kellett

¹ Ambár e megjelölések nem egészen szabatosak, a Forum északi oldalának azt nevezem, mely a Capitol lábainál fekszik; a délinek, a melyik S. Lorenzo in miranda-tól (Antonin templomától) szabadító sz. Mária templomáig terjed. Keleti oldalát sz. Márton és sz. Adorján templomai szegélyezik; a nyugati a „Vigasztalás utcája“-tól a Palatinig nyulik.

érniök avval, a mit végezhettek. El kell ismernünk, hogy Rosa erős kezekkel vezette a munkálatokat. Több mint 120,000 köbméter földet kellett eltávolítani; de e törmelék alatt sok oly régi emléket találtak, melyeknek csakis nevét ismerték s több ponton megállapíthatták a Forum topographiáját.

Kár, hogy a római hatóságok nem tartották szükségesnek részletes naplót tenni közzé ezen érdekes ásatásokról. E hézagot, részben, szerencsére betölté a munka, melyet a római franczia iskolának egyik fiatal növendéke, Dutert Ferdinand tett közzé a Forumról, s a melynek sok hasznát fogjuk e könyvben venni.¹ Dutert szemtanuja volt Rosa munkálatainak, napról-napra figyelemmel kísérte azok haladását, nyomon követte a munkásokat, összegyűjté s lerajzolta az útkokban talált legcsekélyebb díszítmény-töredéket, legkisebb szobormű-darabot is. Munkája nem csak a Forum mai állapotát ismertetheti meg azokkal, a kik még nem látták s újíthatja fel azok emlékezetében, a kik már meglátogatták: megkísérlette feltárni előttünk régi állapotát is. Kitatarozza e romokban heverő templomokat, fölállítja e ledőlt oszlopokat, visszahelyezi talapzataikra e szobrokat, szemünk elé tárja mind ama pompát, melynek alig némi töredékei maradtak fenn. Jól tudjuk, hogy sok conjectura is bele szokott csúszni az ilyféle munkákba; de egészben véve igen valószínűnek látszik Dutert restaurálása, mely rend szerint pontos adatokra van fektetve. Csakis néhány hézagját rótták meg s némely téve-

¹ *Le Forum romain*, par Ferd. Dutert, architecte, ancien pensionnaire de France à Rome, Paris. A. Levy.

² L. Jordan czikkét az 1876-i *Jahresbericht*-ben. 171. l. A legsúlyosb szemrehányás, a melyet Dutertnek tettek, az, hogy nagyon tájékozatlan volt a tudományos kérdésekben, melyeket a

dését, melyeket ismereteink mai fokán vajmi nehéz volt kikerülni.²

A Forum ásatási munkálatai még folyamatban vannak, semmi sincs itt még teljesen befejezve. Környékét ássák ki a munkások; a tér maga mindeddig nem volt teljesen feltárható. Nem is egészen kedvező hát a pillanat általános tervrajzának megismertetésére. Meglehet, a későbbi leletek világot fognak vetni ez idő szerint megoldhatlanoknak látszó problémákra s kimutatják oly nézetek téves voltát, melyeket ma bizonyosoknak tart az egész világ. Csak óvatosan lehet hát előre hatolni e bizonytalan talajon, kerülni kell a túlságosan határozott állításokat, a valószínűségekhez kell magunkat tartanunk s eleve is készséggel belenyugodnunk a czáfolatokba, melyekben a jövő részesíthet.

II.

A Via Sacra. — Irányának vitatása. — A pontok, melyeken biztosan megtalálhatjuk. — A királyok s a köztársaság Forumai. — A Comitium és a Curia elhelyezése. — Az első szószerk. — A régi s az új bódék. — A basilikák szerkezete.

Nehéz tanulmányunk érdekében talán czélszerű lesz nem állapodnunk azonnal meg a Forum központján. Vizsgáljuk először környékét s igyekezzünk behatolni az úton,

Forum fölvet. A neveket p. irgalmatlanul kifecszamítja; Lepidiusnak nevezi Lepidus triumvrt. Fabius ivének az arcus fabianust. Nem szólnék e hibáról, ha hasznos tanulságot ne lehetne vonni belőle. A római franczia akadémiánál nem fektetnek elég súlyt arra, hogy nem elég, ha valamely antik emléknek restaurálása csinos s a szemnek tetszetős; kell, hogy szabatos is legyen, ez pedig csak akkor lehet, ha az ily munkára vállalkozó építész tanulmányozta előbb a hajdankornak a kérdéses emlékre vonatkozó

melyet rendszerint követett a tömeg. Tegyük fel, hogy a Coliseumtól s Constantin ívétől jövünk; szemközt találjuk magunkat egy nagy antik utcával; megőrzé nagy kőkoczkáit, melyeken a modern város járművei is tova-gördülnek. Egyenesen előre tart, eléggé meredek feljáró-hoz, a mely Titus íve alá vezet. A „szent út“-on, a Via Sacra-n vagyunk.

E név egyszerre eszünkbe juttatja Rómának legnagyobb emlékeit. Így nevezték el ezen utcát állítólag a vallási szertartásokért, melyeknek bizonyos napokon szín-helye volt¹; ma csak a hazafias ünnepélyekre emlékeztet. A diadalmenetek erre vonultak a Capitolhoz; ide csődült a tömeg, hogy megtekintse a kíséretet, megcsodálja a zsákmányt, s tapsoljon a győzőnek.² Tisztelettel tapossuk a földet, melyen annyi nagy személyiség lépdelt; óhaj-tanók egészen bejárni e diadalmi utat a végpontjáig; sajnos, manapság nem tehetjük meg. Alig fedeztük fel a Via Sacra-t Titus diadalive alatt, máris eltűnnek nyomai. A régészek szenvedélyesen vitatják, vajon merre fordult; mindeniknek megvan a maga rendszere, mindenik küzd a többinek iránya ellen: még nem is léptünk a Forumra s máris kezdetöket vesznek a bizonytalanságok.

Hogy megvilágítsák azokat, nemrég elhatározták kitisztítását az egész területnek, mely Constantin basili-

tanuságtételeit. A Medicis-villa fiatal művészei miért nem for-dulnak gyakrabban a Farnese-palotában levő barátaikhoz? A római franczia akadémia s régészeti iskola nagy segítségére lehet egymásnak. Szerencse úgy a művészetre, mint a tudományra nézve szomszédos voltuk; nem volna szabad, hogy kárba vesz-nenek annak gyümölcsei.

¹ Festus, 290.

² Propert. III, 4, 22. Mi sat erit sacra plaudere posse via.

kájától a Cesárok palotájának mentén levő útig terjed. Nem csekély jelentőségű felfedezéseket tettek. A mint Titus íve alá ért az uteza, melyet a Coliseumtól követünk, hirtelen jobbra fordul, széles terrassenak, mely néhány lépcsővel föléje emelkedik. Hadrián ide építteté a maga római templomát s Venusét, melynek oly szép töredékei maradtak fenn. Constantin basilikájának közelében balra tart az uteza; elvonul a basilikának és Romulus (szent Kozma és szent Dömjén) templomának hosszában, aztán leszáll a Forum felé, melybe Antonin és Faustina templomának közelében lép be. Ezen uteza durván van kövezve; mindenki egyetért abban, hogy újabb korbeli s hogy a pápák építtették vagy javíttatták ki; azonban egy másik régiebbet föld, a mely csakugyan a rómaiak idejére vezethető vissza. Láttuk, hogy egyik oldala nyilvános emlékeket érintett; a másik oldalát magánházak szegélyezték. Az ásatások egész régi városrészt tártak fel; egymás mellé zsufolt házakból állott, melyek építése felnyúlni látszik a köztársaság végszakába. Nagy támaszfalak szelik át, melyekre később korbeli épületek valának emelve. E városrészt nyilván még a hajdan korban lerombolták. Az uralkodók, jók rosszak egyaránt, Augustus és Nero, Domitian és Traján, az építkezés mániájában szenvedtek. Mindnyája hozzá akarta fűzni nevét valamely híres emlékehez; s hogy bőkezűségük feltünőbb legyen, a tömeg által leginkább látogatott helyeken akarták kazokat emelni. A Forum és környéke ezért változtatta oly gyakran meg alakját.

Az uteza, melyet Titus ívétől a Forumig követtünk, csakugyan folytatása-e a Via Sacra-nak? Néhány tudós más nézetben van. Nem hajlandó elhinni, hogy mind e kanyarulatokat megtette volna s felteszik, hogy egyenesebb irányban tartott a Forumnak. Ám határozott forrá-

saink vannak, a melyek Constantin basilikájáról s Romulus templomáról beszélve, világosan megjegyzik, hogy „a Via Sacra mentén“ fekszenek.¹ Igaz, hogy e feljegyzések csak a középkor első éveiből valók, de a császárság végszakának véleményét tolmácsolják, melyet a hagyomány híven megőrzött. Bizonyos tehát, hogy akkor Via Sacra-nak nevezték az utcát, melyet az utolsó ásatások feltártak.

De vajon így volt-e a régibb időkben is? Ez az, a mit nem könnyű megmondani. A kérdés ez idő szerint annál homályosabb, mert úgy látszik, a hajdankorban sem volt egészen világos. Pompeinek példája bizonyítja, hogy az utcáknak nem voltak akkor czímfelirataik; a nevek, melyekkel felruházták, csak a használat által terjedvén el, megjelölésük módjában sok lehetett a bizonytalanság s a homály. Ezért mondja Varro és Festus, hogy a nép nem volt egészen tisztában avval, mit kell „Via Sacra“-nak nevezni.² Természetesen még kevésbbé tudjuk napjainkban. Erre nézve három különböző nézet forog fenn, melyek mellett kiváló régészek egész hévvel kardoskodtak. Az egyik azt tartja, hogy a Via Sacra Titus ivétől a Capitol feljáratáig egyenesen vonult tova, a Palatin, Castor temploma s a basilica Juliana hosszában. E feltevés szerint még felfedezendő lenne egy része, mely a Césárok palotájához vezető poros út alatt rejtőzik. Mások ellenben a Via Sacra-t azon útban vélik felismerni, a melyről szoltunk s a mely Constantin basilikájánál s Romulus templománál halad tova; de azon helyhez érve, a hol a Forumot érinti, megoszlanak. Egyik azt tartja, hogy egészen egyenesen ment odább Severus ivén át; mások nézete

¹ De Rossi, *Bull. d'archéol. crist.* 1867. 67. l.

² Varro, *De lingua lat.*, v. 8. — Festus, 290.

szerint balra fordult, hosszában érinté Césár templomát, Castoréhoz érvén, újabb kanyarulatot tett s a basilica Juliana mellett elhúzódván, felvonult a Capitolnak. Ezen utóbbi irány, mely két oldalról veszi körül a Forumot, teljesen fel van tárva. Adjuk hozzá e véleményekhez az eclecticusokét — p. Bunsenét — kik úgy vélekednek, hogy mindenkinek igaza van s hogy a Forumot átszelő mindezen utakat a Via Sacra névvel jelölték meg; s ne feledkezzünk meg Jordanéről sem, kinek feltevése szerint a Via Sacra nem vonult mindig ugyanazon helyeken át s a nagy emlékek fölépítése módosíthatta bizonyos időszakokban az irányát, — meglehetősen valószínű hypothesis, a mely alkalmasint módot nyújt a többinek kiegyeztetésére.

A sajnálatos bizonytalanságok szerencsére nem érintik a Via Sacranak egész kiterjedését. E kétes hosszú vonalon fennmarad két pont, a melyekhez semmi tagadás nem férhet s a melyekben minden aggály nélkül elhelyezhetjük e név felkeltette minden emlékünket. Láttuk Titus diadalíve alatt; mindenki egyetért arra nézve, hogy itt átment s hogy ma is kövezetét tapossuk. Fel fogjuk találni a Capitol aljánál is, ott, hol egyesült a Forumnak valamennyi utcája. Bármerre vette is irányát, át kellett mennie Saturnus és Vespasian templomai között. S már az is valami, hogy biztosra vehetjük e két végpontját.

Megérkeztünk ime a Forum bejáratához; az uteza, mely Antonin templomának közelébe szakad, bármiként nevezzük is, ide vezet bennünket. Mielőtt behatolnánk s leírnók, nem lesz felesleges még egy pillanatra megállítanunk az olvasót a küszöbön. Ha elejét akarjuk venni a komoly félreértéseknek, nem szabad eleve néhány fontos

megjegyzést mellőznünk. Ne feledjük, hogy a Forum, melyet meglátogatunk, a császárság korabeli. A királyok vagy a köztársaság dicsőséges időszakának legtöbb emléke, melyeket minden egyebek előtt keresnének szemeink, nem létezik többé; oly gyakran újjáépíték s átalakíták, annyi-szor megváltoztatá alakját, hogy e régi emlékek vajmi kevés nyomot hagyhattak hátra. Csak a régi írók műveinek egyes helyeiről beszélnek hozzánk; de e helyeket, ámbár homályosak és gyérek, annyi éleselműséggel fej-tette meg a tudományos kritika, hogy nagyobb fáradság nélkül s elég valószínűséggel visszahelyezhetjük Róma első korszakainak szegényes emlékeit a térre, melyet más idők építményei borítanak.

E tekintetben nagy segítségünkre szolgál a térnek formája s természetes alakulása. Láttuk, hogy halicarnassusi Dionysius szerint Romulus és Tatius közös tanács-kozássra egyesültek a Forum bizonyos pontján s hogy ezen, utóbb *comitium*-nak nevezett helyen tartották utóbb a polgárok gyűléseit. De vajon hol volt a *comitium* színtere? Hosszú időn át ide s tova helyezték, még a sík mélyedéseibe is. Józan megfontolással azonban nem lehet egyebet feltennünk, mint hogy emelkedett, a vizáradásoktól ment helyen kellett lennie. A Forum kezdetleges állapotában mocsár volt.¹ Tarquinius megépíttetvén a nagy csatornát, melyre a basilica Juliana-nak porticusa alatt buk-kantak, levezetteté az álló vizeket a Tiberbe s első tette használhatóakká a térnek mélyebben fekvő részeit. Előtte szó sem lehetett arról, hogy itt politikai gyűléseket tart-sanak. Kissé felebbre, tehát száraz helyre, egy halom

¹ Ovid. Fast., VI, 401: Hoc, ubi nunc fora sunt, udae tenuere paludes.

lejtőjére kell tennünk a comitiumot. A régi írók tanuságot tesznek róla, hogy a Forum észak-nyugati részében volt, azon a tájon, a hol ma Severus íve s sz. Márton és sz. Adorján templomai állanak. Négyszögű, néhány lépcsőnyire emelkedett hely volt, korláttal körülvéve s elég széles, hogy megtarthassák rajta a curialis comitiákat. A comitium fölé építék a curiát, melyben a senatus ült össze. Általában azt tartják, hogy körülbelül a sz. Adorján temploma által elfoglalt helyen volt. Kissé fennebb a Curiánál, eléggé téres síkon különböző emlékek állottak, nevezetesen a *Graecostasis*, hol az idegen követek várakoztak a senatus által való fogadásukra, s a Concordia temploma, melynek ma is látható romjai lehetővé tették a többi emlék fekvésének meghatározását.¹

Képet alkothatunk eként magunknak Róma régi Forumáról, bárha jóformán semmi sem maradt belőle meg. Képzeljük a Capitol lábainál egész sorát a terrasseoknak, melyek egyike a másik fölé emelkedik. Legalól egy nemét a mocsaras síknak, mely a sajátképeni Forum, a plebs gyűlhelye; kissé fennebb a comitium, négyszögű emelkedett sík, tanácskozási helye a nemeseknek vagyis a tulajdonképeni polgároknak, a kik Rómát kormányozták; még feljebb a Curia, melyben a senatus tartotta üléseit s melynek a comitium ugyyszólva előcsarnoka²; úgy hogy maga a térnek alakulása hű képét adja az ország politikai alkotmányának s a különböző emeletek, a melyekre föl van oszolva, megannyi fokozatát képviselik a társadalmi hierarchiának, minden

¹ Plin., XXXIII, 1, 6: aedem Concordiae... in Graecostasi, quae tunc supra comitium erat.

² Tit. Liv., XLV, 24: comitium vestibulum curiae.

osztály fölebb emelkedvén a szerint, a mint több a valódi hatalma, a nemesség a plebs, a senatus mindnyája fölé.

Ám e szigoruan kormányozott állam, melyben a társadalom minden osztálya annyira alá van egymásnak rendelve, nem kényuri állam. Az aristocratia, mely kezei közt tartja s meg is akarja őrizni a hatalmat, nem olyan, mint a velencei, a mely titokban tanácskozott s megtiltá a beszédet. A legfontosabb kérdéseket a comitiumban, teljes nyilvánossággal tárgyalják s mindent a szó intéz. A helyen, hol a politikai gyűléseket tartják, emelvény áll a szónokok számára, melyet szent helynek (templum) tartanak. Elég magas s elég széles kis terrasse, korlátok nélkül, melyről a beszélőt minden oldalról egészen látják, a mi illendő megjelenésre s nemes magatartásra kényszeríti őt. A falnak, mely fentartja, saját-szerű díszítése van; ide erősíték vas sarkantyuit (rostra) ama hajóknak, melyeket a város elfoglalása után az antiumi kikötőben találtak a rómaiak. Elégették a hajókat, nem tudván mit csináljanak velök s a rostrumokat magukkal vitték, mint diadaljelt, melynek Forumjokat kelle ékesítenie.

A szószék helye meglehetősen pontossággal megállapítható. Azt olvassuk, hogy szomszédja volt a curiának:¹ a senatus, jól ismervén a szónak fontosságát, közelről akart rá felügyelni. „Szeme a szószéken van, mondja Cicero s kezében tartja, hogy elejét vegye vakmerőségének s a kötelesség korlátait ne engedje túllépnie.”²

¹ Asconius, in *Cic., Pro Mil.*, 5: erant enim tunc rostra non eo loco, quo nunc sunt, sed ad comitium, prope juncta curiae.

² *Cic., Pro Flacco*, 24: speculatur atque obsidet rostra vindex temeritatis et moderatrix officii curia.

Plinius egyik helyéből megtudjuk, hogy a Graecostasis-sal szemközt kellett lennie, vagyis a sz. Adorján templom másik oldalán.¹ Tudjuk végre, hogy a comitium külső szélén volt; a szónokot innen mindenki hallhatja s szava eljut a Forum különböző magaslataira.² Szabály az első századok alatt, hogy a midőn beszél, a comitium felé kell fordulnia; szavait főleg a nemesi gyülekezethez kénytelen intézni, a mely tényleg kormányozza a várost. Később Licinius Crassus, vagy más írók szerint a Gracchusok először merészkednek szakítani e régi szokással s elsőek fordulnak a plebs felé: a souverainitas helyet cserélt.

A Forum levén a városnak leglátogatottabb helye, természetesen itt telepedett meg a kereskedelem is; állítólag már a királyok ideje óta boltokkal vala körülvéve. A comitiummal szemközt levő nyugati oldalon legtöbb volt a szabad tér; először is építették be; itt állították fel az ugynevezett régi bódékat (*tabernae veteres*). Midőn szűkülni kezdett itt a hely, a tulsó oldalra, a comitium s a curia által üresen hagyott térre mentek át s ott építék az új bódékat (*tabernae novae*). Különösen az első időkben igen különböző ipari czikkek lehettek benők. Az iskola, melybe Virginia ment, midőn Appius triumvir emberei letartóztatták, a Forumon volt. Midőn atyja megölte, hogy megmentse becsületét, azt olvassuk,

¹ *Plin., Nat. hist., VII, 60.* Felemlíti, hogy meghatározandók a dél óráját, a Graecostasis s a rostrumok közt észlelték a napot. A Graecostasis szomszédja levén a Concordia templomának, jobbra a curiától, a rostrumoknak balra kellett elhelyezve lenniök.

² *Dio Cassius (XLIII, 49)* azt mondja, hogy a szószék a Forum közepén állott.

hogy egy mészáros asztaláról vette el a kést az új bódék egyikében. Előzetvén később a szép építkezések által a Forumról, környékére menekültek a kereskedők. Nagy részök a Via Sacra városrészében telepedett meg. A gyümölcsök s élelmiszerek árusai mellett¹ itt valának a legelőkelőbb boltok is, az illatszereszek, ötvösök, ékszereszek árúhelyiségei. Itt lakott Julius Césár ideje táján, vagyis a kereszténység előtt a „szent uti ékszerárus“, a kiről sirirata azon szép dicséretet őrizte meg, hogy irgalmas volt és „szerette a szegényeket“.²

A régi Forum, csaknem változatlan öt évszázad alatt, nagy átalakuláson ment keresztül 570-ben, midőn Cato ide építé az első basilikát. A régi szokásoknak ezen őre nem egyszer maga is forradalmár volt s nem habozott új szokásokat léptetni életbe a városban; a görögöknek ezen ellensége nem késett utánozni őket, a midőn hasznosnak vélte. Sokat tartott különösen a nép tetszésére, a melynek kedvencz jelöltje volt. A nép, időtöltésből vagy dolgainak intézése végett, sűrűn látogatta a Forumot, a Forum azonban nem volt mindig kellemes hely. Rómában vajmi gyakran nagy a hőség s nem ritkák az esős napok: esőben s meleg időben a dolgozó s a henyélő emberek nem tudták, hova meneküljenek e födetlen helyen. Számukra menhelyül építteté Cato a basilikáját. Az emlékek e nemét tudvalevőleg sok mindenféle célra használták; nemcsak adtak, vettek s törvényt láttak bennök, gyakran összejöttek itt a nélkül, hogy valami dolguk lett volna: közös társalgásra, játékra, nevetgélésre.

¹ Hiresek voltak a Via Sacra gyümölcsárusai. L. Varro, *De re rust.*, 1, 2, és Ovid. *Ars am.*, II, 265.

² *Corp. insc. lát.*, I, 1027.

E nép, nagy barátja a mulatozásnak, természetesen nem csekély elismeréssel viseltetett azok iránt, kik ily gyülekezési s találkozási helyekkel ajándékozták meg.¹ Csak-hogy, sajnos, nem mindenki birta meg kegye hajhászásának ezen módját. Csak úgy lehetett basilikát építeni, ha megvásárolták a bódékat s magánházakat, a város legszebb részében fekvő e házaknak pedig nagy volt az értékök. Cicero, ki sokat foglalkozik a basilikával, melyet Césár készült építtetni, elbeszéli, hogy csupán annak telke hatvan millió sesterciába (körülbelül hat millió forintba) került. „A tulajdonosok, mondá Atticusnak, keményen tartották magukat.”² De a nép kegye annyi hasznót hajtott, hogy soha sem fizethettek érte nagyon drága árat. Ime, ezért szépült lassanként meg a Forum ama pompás építményekkel, melyeknek romjait feltárták előttünk a legújabb ásatások.

III.

A császárság Foruma. — Miként ismerték fel s határozták meg főbb emlékeit. — Statius és Domitián szobra. — Césár temploma. — A basilica Juliana. — Saturnus, Castor, Vespasian s a Concordia templomai. — A Forum keleti oldala — A Forum központja. — A clivus capitolinus.

Most már tanulmányozhatjuk úgy, a mint van, s megtekintve a rajta levő romokat, elképzelhetjük, milyennek kellett lennie a császárság végszakában. Keressük fel az újabban felfedezett utcán át, mely Romulus és

¹ Cic., *Ad. Att.*, IV, 16: nihil gratius illo monumento, nihil gloriosius.

² Cic. Ugyanott: cum privatis non poterat transigi minore pecunia. — Roma basilicairól l. *Jordan*, *Top.*, II. 216.

Antonin templomai mellett vonul el. A térre lépén, az utóbb említettük emlék s a Palatin lábánál fekvő Mária-templom (S. Maria Liberatrice) között kis terjedelmű épület romjaival találkozunk. Csak alépitménye maradt fenn, de ez is elégséges annak kitüntetésére, hogy templom volt. Homlokzata, mely a Capitol felé volt fordulva, különös sajátosságot mutat. A lépeső fokai nem töltik be, a mint szokásos volt, egész hosszát; márványlemezekkel borított fal foglalja el a középrészt két szűk lépeső között.¹ E fal egy nemét az állványnak tartotta, a melyről meglehetősen beláthatni az egész Forumot. Foglaljuk el e kényelmes és központi helyet s tartsunk innen szemlét a szemeink előtt feltáruló látvány fölött.

Nem volna meglepő, ha az első szempillantás kevéssé elégítené ki várakozásunkat. Hogy összekössék a modern város két negyedét, meg kellett hagyni a romok között egy kevéssé tetszetős utat, a melyet a „vigasztalás hidja“-nak neveznek; kettészeli a Forumot s nem engedi, hogy bármerről is egészében áttekintsük. Nem láthatjuk olyannak, a milyennek lennie kellett, a míg gondolatunkban el nem távolítjuk előbb ezen kényelmetlen akadályt. Végezvén ezen első teendővel, még csak egy van hátra. E felhalmozódott romok nem a legkellemesebb látványt nyújtják; hogy megindítsák képzeletünket, tudnunk kell, mely építményeknek valának részei, ismernünk kell neveiket, történetüket.

Sok habozás és ingadozás után meg vannak elvégre állapítva. A tudósok ma már jóformán egyetértenek a

¹ E beosztással Pompeiben is találkozunk. A Forum háterében levő Jupiter-templomhoz vezető lépeső egészen hasonló e római temploméhoz.

Forum különböző emlékeinek megjelölésében. Beérjük a fontosabb kútfők idézésével, a melyekre e meghatározások támaszkodnak.

Domitian uralkodása idejében a senatusnak, mely jól tudta, mennyire szomjuhozza a dicsőséget ura, azon gondolata támadt, hogy óriási szobrot emeltet számára, a mint Neronak is emeltek. A Forum közepén állott s Statius, az udvaroncز költő, megénekelte felállítását verseiben, melyek, arczul csapva a szemérmet s a valóságnúséget, különösen Domitian szelidségét magasztalják, magasan föléje helyezik Césarnak s fölteszik, hogy a régi köztársasági hősök bókokkal fogják elhalmozni. Szerencsére e köznapiságok mellett, melyek visszatetszésünket keltik föl, szerét ejtette annak is, hogy szolgálatot tegyen nekünk: leírván a szobrot, fől sorolja az épületeket, melyek környezik; elmondja neveiket, megjelöli a helyet, melyet elfoglalnak s mindezt oly szabatoszággal teszi, hogy ma is felismerhetők minde romoknak közepette.

Ám hogy hasznát vehessük utmutatásainak, mindek előtt tudnunk kell, merre volt a szobor fordítva. Statius eléggé pontosan értésünkre adja. „Fejed, így szól a császárhoz, kimagaslik a legnagyobb templomok közül. Nézed, ha vajon pompásabban emelkedik-e fel palotád az égés után, a mely megsemmisíté s ha a szent tűz nem szűnik-e meg égni a magányos menhelyen, a hol fenn kell azt tartani.“ A mi más szavakkal annyit jelent, hogy a fej Vestanak temploma s a Palatin felé tekint. Ime most már az emlékek, a melyek közé helyezve van; látni fogjuk, hogy alig lehet világosabban s több szabatoszággal szólni: „Mögötted emelkednek atyádnak, Vespasiannak s a Concordiának templomai; egyik oldalodon Juliusnak, a másikon Emiliusnak basilicája van. Szembe

tekintesz annak emlékével, ki első nyitotta meg az ég utját fejedelmeink számára“, vagyis a Julius Césár tiszteletére apotheosisa után emelt templommal.¹

Igy hát a Domitian szobrával szemközt levő épület, ugyanaz, a melynél helyet foglaltunk, hogy megtekintsük a Forumot, Césár temploma volt. Érdekes megismerni ezen emlék történetét. Césár új szószerket állíttatott fel; kétségkívül azt hozta fel ürügyül, hogy a régi rossz helyen van s jobb lesz azt a Forum egyik végére, semmint közepére állítani, hogy mindenki szemközt láthassa a szónokot. Sajátképen át akarta alakítani az ékesszólást; azt óhajtá, hogy kivetközzék régi szokásaiból s simuljon hozzá a kormányrendszerhez, melyet életbe készült léptetni. Ezen új szónoki emelvénny (rostra Julia) volt színhelye a nagy dictator halálát követő rémes drámának. Ide hozták a temetés napján holttestét, melyet Antonius alkalmas pillanatban feltárván s rámutatván vérző sebeire, föllázítá a tömeget; itt égette meg a fájdalomtól s haragtól megittasult nép a padokkal és székekkel, melyeket a szomszédos épületekből hurczoltak ki. Néhány nappal utóbb ugyane helyen husz láb magas oszlopot emeltek tiszteletére s oltárt, a melyen áldozatokat mutattak be. Midőn pártja diadalt ült s hivatalosan az istenek sorába emelték, templommá lett az oltár s Augustus ünnepélyesen felszentelte. Csak alapköveit birjuk s az emelke-

¹ Statius, *Silves*, I, 1, 22. — A Forum közepén, Phocas oszlopának szomszédságában feltalálni vélték a kőtalapzatot, melyen Domitian szobra állott. Ha e meghatározás helyes, azt kellene hinnünk, hogy a császár halála után feldöntvén szobrát, meghagyták talapzatát, a mi nem látszik valószínűnek. Jordan hajlandóbb azt hinni, hogy e manapság is látható kőalapon Constantinnak hires szobra állott.

dett hely, melyet elfoglalunk, alkalmasint mindaz, a mi fennmaradt Césár szószeréből, a melyről Cicero philippikáit tartotta.¹

Baloldalunkon, a Capitolnak tartó uteza hosszában magukra vonják figyelmünket egy terjedelmes épület romjai, a legszebbé, melyet a Forumon felfedeztek; ez is Césár nevét viseli: a basilica Julia. A dictator kezdte s unokaöccse végezte be építtetését; de alig készült el, tüzvész semmisíté meg s ismét fel kellett emelni. Augustus felhasználta az alkalmat, hogy nagyobbá és szebbé tegye. Napjainkig megmaradt márvány kövezete, mely több lépcsővel a környező utcák fölé emelkedik s 4500 méternyi a terjedelme. Megőrizvén nyomait az oszlopoknak s pilléreknek, melyek az épület boltíveit tartották, lehetséges helyreállítanunk tervrajzát. A basilica központi teremből állott, a melyet törvénytárasra használtak. Elégge terjedelmes volt, hogy négy bíróság ülésezzék benne, a melyek együttesen vagy külön-külön ítélték.² Itt látták el a császári korszak legfontosabb polgári pereit, itt aratták legszebb sikereiket Quintilian, az ifjabb Plinius s a kor többi hírneves ügyvédei. Kettős oszlopsor vette körül e nagy termet. Az oszlopesarnokok azon időben mindkét nem által sűrűn látogatott séta- és mulatóhely valának. Ovid

¹ A Philippicák egyik helyén (VI. 5.) olvassuk: *adspicite a sinistra illam equestrem statuam*.... E szobor, mint Cicero kevéssel alább megjegyzi, Castor temploma előtt állott. A Césár szószerékén állónak balján levén Castor temploma, nyilvánvaló, hogy e szószeréről hangzott fel a kérdéses beszéd.

² Quintilian elbeszéli (XII. 5. 6.), hogy midőn a négy bíróság külön-külön működött s a basilica tele volt zajjal, Tra-chalus szónok, az egyik bíróság előtt beszélve, módját tudta ejteni annak, hogy meghallják s megtapsolják a többenél is.

melegen ajánlja az ifjunak, ki „első szárnypróbáit akarja megtenni“, menjen ide meleg napon; a tömeg oly nagy s oly tarka-barka, hogy könnyen megtalálhatja, a mit keres.¹ Nem csupán a divatos uracsok s a jó szerencsét hajhászó ledér nők sétáltak a juliusi basilica oszlopsorai között; a népből is sokan jöttek ide, henyék, foglalkozás nélküliek, kiknek oly jelentékeny volt a számuk e nagy városban, hol a fejedelmek s a gazdagok vállalták magukra a szegényeknek élelmezését s mulattatását. Hátrahagyták nyomaikat a basilicának padlózatán. A márványköveket egész esomó kerek vagy négyszögű karczolat vonja be, egyenes vonalak által apró részekre osztva. Egy neme valának a koczkatábláknak, melyeket játékra használtak a rómaiak. A játszási düh hihetetlenül ki volt fejlődve e dologtalan embereknél. S nem csupán ismeretlen polgárok vettek benne részt. Cicero Philippicáiban egy kiválóbb egyéniségről beszél, ki nem pirult játszani a nyílt Forumon.² A köztársaság vége felé megpróbálták törvénynyel vetni korlátokat e szenvedélynek, de nem sokat hajtottak a törvényre; játsztak az egész császári korszak alatt s az egészen friss barázdák, melyek áthasogatják a juliusi basilicának talaját, tanuságot tesznek róla, hogy játsztak Róma végső pillanataiban is.³

¹ Ovid., *Ars. am.* I. 65, s k.

² Cic. *Phil.* II, 23: *hominem nequissimum, qui non dubitaret vel in foro alea ludere.*

³ Némelyike a játékosok által használt e formáknak, melyeket oly nagy számban találunk az antik emlékek kövezetén, furesa feliratokkal van ellátva. A juliusi basilicában p. egy helyütt ez olvasható: *Vincis, gaudes; perdes, plangis.* L. Bruzza atyának *Tavole lusorie del castro pretorio* cz. érdekes czikkét. (*Bullet. arch. munic.* 1877.)

A basilicának eléggé magasnak kellett lennie. Az első oszlopsor fölött második volt, a melyhez felvezető lépcsőnek nyomai még láthatók. Ezen emeletről át lehetett tekinteni az egész teret; Caligula innen szórt pénzt a nép közé, hogy gyönyörködjék benne, miként nyomják agyon egymást annak összegyűjtése közben.¹ Látni lehetett innen azt is, mi történik a basilica belsejében s figyelemmel kísérni az ügyvédek beszédeit. Plinius elbeszéli, hogy egy komoly ügy tárgyalásakor, melyben ő egy kitagadott leányt képviselt, kinek atyja nyolczvan éves korában egy cselszövő nőbe bolondult bele, oly nagy volt a közönség, hogy nemcsak a termet töltötte meg, hanem a felső csarnokok is zsufolva valának férfiakkal és nőkkel, a kik őt meghallgatni jöttek.²

Megismerkedvén a juliusi basilicával, könnyű szerével megtudhatjuk a környező emlékek neveit. Augustus császár mondja az ancyrai feliratban: „Bevégeztem a basilicát, melynek építtetését atyám kezdte meg s a mely Castor és Saturnus templomai közt feküdt.“ Az emlék szomszédai tehát pontosan meg vannak itt jelölve. Saturnus temploma, melyben az állami kincstárt őrizték, a Capitol feljárójának lábainál emelkedik. Megmaradt napjainkig nyolcz meglehetősen durva kivitelű oszlopa. Kitatarozták a császárság végszaka alatt, két invasióknak időközében, de oly elhamarkodva és hanyagul, hogy egyes oszlopdarabokat fejjel lefelé helyeztek vissza. A másik, a Palatinnal határos templom Castoré vagy a Dioscuroké; Cicero „a leghíresebb emléknek, a rómaiak egész politikai élete tanujának“ nevezi.³ Fennmaradt három oszlopa,

¹ Suet. *Calig.* 37.

² Plin. *Epist.* VI. 33.

³ Cic. *Verr.* V. 72.

melyek minden időkben a művészek tanulmányának s csodálatának tárgyát képezték. Még inkább megkapják figyelmünket manapság, midőn az ásatások lehetővé teszik, hogy mélyebbről megtekinthessük s még csinosabbaknak s merészebbeknek látszanak, mióta magának a térnek földjéről vethetjük reájok tekintetünket.

Hogy tisztában legyünk a Forum ezen egész oldalával, még csak Vesta templomát kell megtalálnunk s melléképületeit, például a Vestalisok lakását, vagy ha úgy tetszik zárdáját s a főpap házát, a melyet *Regia*-nak neveztek. Ráakadtak ugyan a Palatin oldalán néhány köralakú építmény alapfalaira, de nem látszottak eléggé jelentékenyeknek, hogy ama híres szentély romjait ismerjék fel bennök, melyben a szent tüzet őrizték.¹ Nagyon távol semmi esetre sem lehetett; határozott adatokból tudjuk, hogy szomszédja volt Castor templomának² s nem hagytak fel a reménységgel, hogy rátalálnak alapfalaira, mihelyt meg lesz engedve a középszerű Szabadító sz. Mária-templom lebontása.

Szemben velünk, a Forum háttérében nagy s ugyan-csak csúnya modern fal emelkedik, része a municipium palotájának, mely antik alépítményeken nyugszik. Ezen alapfalak még a köztársaság korából erednek; egy itt talált feliratból megtudjuk, hogy Lutatius Catulus alkotásai, ki befejezte a Capitol építését Syllanak halála után. Maradványai egy fontos emlékek, az *Aerarium populi romani*-nak vagy *Tabularium*-nak, melyben az állami le-

¹ Ezen emlékek egyikében a pretor birói székét vélték felismerni, a *Puteal Libonist*, a melyből törvényt láttak.

² Martial. 1. 70: *vicinum Castora canae Transibis Vestae, virgineamque domum.*

véltárt őrizték. Magas alépítményből állott, fölötte — Dutert szerint — két emeletes oszlopesarnokkal. Alkalmasint nem volt oly magas, mint a modern fal, látni engedte a Capitolt s egészében méltóságteljes záradékát képezte a Forum északi oldalának. Alatta két templom áll, melyeknek neveit, mint már említők, feljegyezte Statius. Az egyik Vespasiané, fia, Domitian által építve Saturnus templomának tőszomszédságában. Birjuk három oszlopát. A másik, a Concordia temploma, egészen elpusztult. Egy nemé a museumnak volt e felséges emlék. Itt csodálták a görög művészek remekeit, a vésett köveket, a természeti ritkaságokat. A császárság korában is fennmaradt a szokás drága arany- és ezüst-tárgyakat áldozni itt a Concordiának, hogy megnyerjék kegyét. Ezen áldozatok némelyikét a császárok érdekében ajánlották fel hű alattvalóik. A templom romjai közt egy feliratot találtak, mely az istennőtől meghosszabbítását kéri Tiberius, „a legjobb s a legigazságosabb fejedelem napjainak.”¹

Ismerjük eként jelenleg a Forum három oldalát; csak a keleti nincs még kiásva. Az uj Romának egyik városrésze födi s hogy feltárják, le kellene rombolni San Lorenzo in miranda-tól (Antonin templomától) sz. Mártonéig az összes házakat. Kétségkívül nemsokára megteendik; a római községtanács be fogja látni, hogy nem hagyhatja befejezetlenül művét. Szerencsére körülbelül tudjuk, mi lesz itt található. A régi írók feljegyzései eléggé tájékoznak róla s egy igen érdekes lelet csaknem szemeink elé állítja. A Phocas oszlopának közelében történt ásatások alkalmával valószínűleg az első század végéveiben készült két domborművet találtak, melyek

¹ Jordan : *Sylloge insc. Fori*, n. 13. (*Ephem. épigr.* III, 227.)

középkori épületekbe valának beékelve. Sok vitára nyújtott alkalmat a tárgy, melyet ábrázolnak, de azt mindenki elismeri, hogy a színhely a Forum, s hogy a művész e tér fő emlékeit akarta feltüntetni. Az egyiken könnyen felismerhetjük Castor és Saturnus templomait s a juliusi basilicát vagyis a nyugati oldal építményeit. A másik párja s átellenese lévén e domborműnek, nyilván a Forum egyetlen fel nem tárt, szemközt levő oldalának emlékeit mutatja: a basilica Emilianát s Césár curiáját kell bennök felismernünk; s ilymódon birjuk ez időszerint mindazon elemeket, melyek az egész Forum megismeréséhez szükségesek.

Ámde nem a sajátképeni Forum az, melynek leírását eddig megkísérlettük, csak pompás építményekből álló környezete. A régiek nem is téveszték ezeket össze magával a Forummal¹; e nevet csak a templomok s basilicák közt elnyúló tér számára tartották fenn. Ma már ismerjük e tért, melyről nehéz volt fogalmat alkotni, a míg teljesen elborítá a törmelék. Az ásatások visszaadták számunkra egy részét s megengedték elképzelniünk a többit. Zárva volt minden oldalról s utcák által körülvéve, melyekre az imént említettük különböző épületek nyíltak. Nem képez, mint hitték, tökéletes hossz-négyszögöt, szélesebb a Capitol felől, mint az átellenes oldalon. Burkolatából nagy ködarabok emelkednek ki, alapjai a szobroknak s oszlopoknak, melyekkel, mint tudjuk, el vala borítva a Forum. Nyolezat számláltak meg a juliusi basilica előtti utczának hosszában. A tér felső része táján, Severus ívének oldalán még néhány márványdarabbal fedett, mély lyukakat mutató falat ve-

¹ Festus., 347 : *aedes Concordiae, inter Capitolium et Forum.*

hetni észre, a mely, sajnos, részben belenyúlik a „vigasztalás hidjá“-nak tömegébe. E fal alkalmasint egy másik szószerk emelvényét tartotta s a lyukakat, úgy vélik, azért furták, hogy a szokáshoz képest hajósarkantyúkat erősítsenek hozzájuk.¹ E szószerk közelében, Saturnus templomával szemben állíttatá fel Augustus a „milliarium aureum“-ot,² központját a római világnak, honnan a birodalom mindenik főútvonala kiindult. A Forum valamennyi utcája egyesült e helyen, hogy együttesen vonuljanak fel a Capitol magaslatai felé s mint már fennebb említettök, itt bizonyosan megtaláljuk, bármely oldalon vonult el, a Via sacra-t is. A pillanatban, midőn a triumphator föllépni készült a meredek lejtőre, melyet *clivus capitolinus*-nak neveztek, gyászos csoport vált el kocsijának

¹ Tehát három szónoki emelvényünk van: 1. A köztársaságé (*rostra vetera*) sz. Adorján szomszédságában. Ugy látszik, fennállott a császárság alatt is, mert Suetonius azt mondja, hogy Tiberius Augustusnak gyászbeszédét Julius Césár temploma előtt, Drusus pedig a régi szószerkről tartá (*bifarium laudatus est: pro aede divi Julii a Tiberio, et pro rostris veteribus a Druso, Tiberii filio. Suet. Aug., 100*). A régi nyilván megtartá az antiumi sarkantyúkat, minthogy az ujnak feldiszhítésére az actiumi ütközetben zsákmányúl esetteket használta fel Augustus. 2. Césár szószerké (*rostra Julia*) az emlékének szentelt templom előtt. 3. A Severus ívének átellenében levő, melyet néhány tudós *rostra Capitolina*-nak nevez. Nem tudjuk, minő alkalomból s mikor készült, Canina azonban feltalálni vélte ábrázolását a Constantin ívére helyezett Traján korabeli féldomborműveken. Ime a három szónoki emelvény, (*tria rostra*) melyeket a császárság vége táján az idegeneknek mutogattak s melyek a *Curiosum urbis Romae*-ben megvannak jelölve. Tegyük hozzá, hogy a szónokok nem beszéltek mindig a szószerkről s hogy a demagogok nem egyszer Castor templomának lépcsőiről izgatták a népet. (Dio, XXXXIII. 6.)

² Tacit. *Hist.*, 1, 2: *milliarium aureum sub aedem Saturni.*

örvendező kíséretétől: a legyőzött, kit egész nap a győző mögött sétáltattak s Róma utcaíain a tömeg gúnyos kíváncsiságának tettek ki. Végét érvén az ünnepély, elvezették a mamertini börtönbe, hol a halál várt reá.¹ Ily sors érte Róma legnemesebb két ellenségét, Jugurthát és Vercingetorixet: az volt vétkök, hogy bátorsággal védelmezték hazájuknak függetlenségét. A győző folytatván eközben útját, elvonult a kis terrasse közelében, melyen a Dii Consentes csinos oszlopcsarnoka állott s az, a mit a scriba-k bódéinak tartanak²; innen pedig a tarpeji szikla szomszédságában levő híres Jupiter-templomhoz ért, melynek alapfalait nemrég találták meg a Caffarelli-palota alatt.³

IV.

A Forum első benyomása. — Az arányosság hiánya. — A tér kis terjedelme. — Használásának különböző módjai — A politikai gyűlések. — Miként hallgattatták meg magukat a szónokok. — Miként fértek el a téren mindazok, kiknek itt össze kellett gyűlniök.

Meglehetősen ismerjük immár a Forum főbb építményeinek fekvését s történetét; könnyű helyreállítanunk képzeletünkben mindezen romokat s elgondolnunk, milyen lehetett e tér, mielőtt az idő oly állapotba helyezte, a milyennek most látjuk. Adjunk számot magunknak a

¹ Cicero. Verr. V. 30: *cum de Foro in Capitolium curram flectere incipiunt illos duci in carcerem iubent.*

² Jordan helyesen jegyzi meg, hogy a Dii Consentes kis téren szétszórta ezen apró bódék sötétebbek, semhogy feltehető lenne, hogy a scriba-k itt dolgozhattak volna.

³ Bull. arch. munic. 1877.

benyomásról, melyet reánk tenne, ha olyannak látnók, mint a császárság végszakában volt, a barbarok betörésének előestéjén, midőn csodálattal tölté el látogatóit.

Hogy a maga módja szerint meg legyünk hatva, úgy véljük, némi erőszakot kell előbb magunkon tennünk s azon kezdenünk, a mi mindig nehéz, hogy elfelejtjük pillanatra szokásainkat s előítéleteinket. Megszoktuk a köztérnek fő előnyei közé sorolni szabályos, arányos, terjedelmes voltát. Be kell ismernünk, hogy e tulajdonságokat bizonyos fokig nélkülözni látszik a Forum. Mindannak fogyatkozásai-ban szenved, a mit nem alkottak meghatározott terv szerint. Ugyszólva a századok hozták létre; építész nem szabályozta előre a térnek arányait, nem osztotta el körülte az emlékeket. Láttuk, hogy eredetileg különböző s egyenlőtlen emelkedésekből állott; mocsaras sík fölé emelkedett a *comitium*, ennek fölötté volt a Curia, majd a *vulcanal*, melytől meredek feljáró vezetett a Capitol-hoz. A nagy építmények felállítása részben eltakarta utóbb a talajnak ezene gyeneltlenségeit; ám ezen esetleg, különböző korszakokban felállított épületek nem mindig valának összhangban egymással; kellő rend nélkül halmozvák össze s zsufolódnak egymás mellé. A kiváló személységek, kik a köztársaság kormányát vezették, hátra akarván hagyni emléköket Rómának leghíresebb pontján, nem maradt üres hely a tér körül: több basilikát találunk itt, hét-nyolcz templomot, egy palotát a senatus, három átjárót — *Janus* — az üzletemberek számára s öt diadalívet. Még az épületek közti rész is, melyet a közönség használatára szabadon kellett volna hagyni, elvala lepve tropheákkal, bódékkal, oszlopokkal s különö-

¹ Plin., XXXIV., 6, 14.

sen szobrokkal, Chateaubriand szavaiként egész holt néppel az élő népnek közepette. A hiúság annyira megsokszorozta számukat, hogy a senatus kénytelen volt olykor egy részt eltávolítani. Az oszlopok közt voltak olyanok is, melyeknek tetemes helyet kelle elfoglalniok; erkélylyel valának körülvéve, mely az egész Forum fölött uralkodott; olyankor, midőn valamely szerencsés és hálás jelölt látványosságot rendezett a nép számára, azok ivadékai, kiknek tiszteletére az oszlopot emelték, családjukkal együtt helyet foglalhattak ezen állványfélén s onnan nézhették a gladiatorokat s athletákat. Tartani lehet tehát attól, hogy a Forum első tekintetre nem a legteteszetösebb, hogy a bőségnek e feltorlódása elfárasztja kissé az elmét, s hogy sajnálattal nélkülözzük a nagyobb rendet, egyszerűséget és arányt.

Am ezen első benyomás nem fog sokáig tartani, ha végig tekintünk az eseményeken s egyéniségeken, melyekre ezen épületek emlékeztetnek. Itt valóban elmondhatjuk Ciceroval: „Bármerre lépünk, egy-egy emléket ébresztünk fel.”¹ A Forum nem ama közterek egyike, a melyekkel minden városban találkozunk s igazságtalanság lenne a közönséges szabályokat alkalmazni reá. Nem kívánhatjuk, hogy általános tervezete s arányai tekintetében hasonló legyen a többihez, miután fel van ruházva azon sajátos jelleggel s a különleges szépség azon nemével, hogy egy országnak egész történetét magában foglalja. Emlékeinek nagy száma, a mely kezdetben némileg meglepett, magyarázatát találja sokaságában a dicső tetteknek, melyek emlékezetét fenntartják. Leküzdve izlésünknek ezen első

¹ Cic., *De Fin.*, V. 2: *quacumque ingredimur, in aliquam historiam vestigium ponimus.* Cicero e helyütt Athenről szól.

nyugtalanzkodását, mihamar hozzászoknak szemeink, úgy véljük, e kissé zavaros látványhoz, sőt bizonyos festőiséget is találunk benne, a melyet nélkülöz nagy tereinknek ünnepélyes s hideg szabályszerűsége.

Kissé nehéz megvédenünk a Forumot egy másik, alaposabbnak látszó szemrehányás ellen. Mindjárt kezdetben, a mint egészen áttekintettük, meglep terjedelmének korlátolt volta. Látván, mily csekély a mélysége s térfogata, azt kérjük magunktól, miként felelhetett meg a czéloknak, melyekre használták. A régi írókból tudjuk, hogy Rómának leglátogatottabb helye volt. A henyélők, kiknek nagy városokban mindig oly jelentékeny a számuk, itt adtak egymásnak találkat. Horácz elbeszéli, hogy szokása volt minden este itt sétálgatni.¹ Ögyelgett, mint közönségesen, a Via sacra mentén, aznap is, midőn találkozott az alkalmatlan emberrel, ki minden tartózkodása daczára bele kapaszkodott s erővel be akarta magát mutattatni általa Mecenásnak.² A kíváncsiság bő alkalmat talált itt a kielégíttetésre; nem is említve a nyeglék minden fajtát, a kik soha sem hiányzottak, olykor valóságos festészeti kiállításokat is rendeztek itt; Görögország bukása után gyakran állították ki műremekeit itt az oszlopcsarnokokban vagy a templomokban s a műbarátok sűrűn jelentek meg azok meg szemlélésére. Olykor a győzelmes hadvezérek, hogy fokozák diadalaik hatását, ügyes művészekkel lefestették a csatákat, melyekben részt vettek s kiállíták a képeket a Forumon. Egyikök, Mancinus pretor, annyira ment előzékenységében, hogy odaállott a kép mellé, a

¹ Horat., *Sat.* 1, 6, 113.

² *Sat.*, 1, 9, 1: *Ibam forte via Sacra sicut meus est mos.*

mely nagy tetteit ábrázolta, hogy megadja a szükséges magyarázatokat. Ezen udvariasság elbájolta a népet s a következő évben consulnak választották meg.¹

A szószerk lábainál jöttek össze a hírhordók s a politikusok; élénk csoportokat alakítottak s szenvedélyesen vitatkoztak; nyugtalanító híreket terjesztettek el, törvényeket, hadviseléseket terveztek; nem kimélték se a népszerűtlen államférfiakat, se a tábornokokat, kik nem vívták ki az első csapásra a diadalt.² E hely közelében, a Rómában felállított első napóra alatt szoktak egybegyülni a divathősök, az előkelő uracsok, a kik gondosan megborotválkoztak vagy csinosan megnyírt szakállat viseltek (aut imberbes, aut bene barbat).³ Nem messze tőlük, a basilica Emiliana szomszédságában volt a börze. A bankárok bódéi a Janus-oknak nevezett boltíves átjárók körül valának felütve; látni lehetett őket asztalaik mögött, a mint bejegyezték üzleti könyveikbe a rájuk bízott, vagy a kellő biztosíték mellett s óriási kamatra kölcsön adott pénzt. Itt találkoztak a nagy házak ügyvivői, az állami javakat bérben tartó lovagok, a kereskedők, az uzsorások, a pénzkölcsönzők; fontos ügyleteket tárgyaltak itt, könnyen meggazdagodhattak, de még gyorsabban ismét koldusbotra juthattak; hány vagyon, melyet szilárdnak tartottak, szenvedett Horác szavaiként hajótörést a két Janus között!⁴

Olykor nyilvános látványosságok, különösen gladiator küzdelmek rendezésére is használták a Forumot.

¹ Plin., XXXV, 4, 7.

² *Subrostrati*-knak nevezték őket. Cic., *Ep. fam.*, VIII, 1.

³ Cic. *Pro Quint.*, 18: *non ad solarium, non in campo, non in conviviiis versatus est.*

⁴ Sat., II, 3, 18.

Szükségtelen mondanunk, hogy ugyancsak zsufolva volt ily napokon. Cicero értésünkre adja, hogy mindenféle játék közül ez volt az, a melyet legtöbbre tartott a nép, s a melyet legnagyobb buzgósággal látogatott. Hogy jobban lássanak, sűrűn ellepték nemcsak a szinkör szomszédságát, de a templomok lépcsőit s a basilicák terrasseait, a Capitolhoz s a Quirinalhoz vezető utcákat is. Az ünnepély olykor napokig eltartott s rendszerint nagy lakomával ért véget, melyben az egész közönséget megvendégelték. A téren voltak felállítva az asztalok s a kinek csak tetszett, melléjük ülhetett.¹ Hogy a nap heve daczára kényelmesen láthassanak s ehessenek, azon eszméje támadt Césarnak, hogy az egész Forumot nagy takarókkal vonassa be, melyek árnyékot nyújtottak mindenkinek az ünnepély három-négy napja alatt.² Dio szerint selyemből valának készítve e takarók.³ E bőkezűség csakhamar egészen szokásossá lett, sőt Augustus idejében az is megtörtént, hogy a nyár igen forró levén, egész tartama alatt kiterítve maradtak a takarók.⁴

A gladiatorok küzdelmeinél is gyakoribb látványosságot nyújtottak a kíváncsiaknak a kiváló egyéniségek temetései. A gyászkiséret mindig átment a Forumon; látni lehetett, miként lépdelnek tova a fuvolások s trombitások, elnémítva az egész környezetet, a siránkozó, arcukat marczangolva s hajukat tépve, a barátok s ügyfelek tömege, a minden nagyobb háznál alkalmazva levő szolgasereg s végre a szekerek vagy hordszékek, melyekben az ősök képeit vitték; számuk igen tetemes lehetett,

¹ Tit. Liv., XXXI., 46.

² Plin., XIX., 1, 6.

³ Dio, LIII., 31.

⁴ Dio, LIX., 23.

midőn régi volt a család; Marcellus temetésén több volt hatszáznál. A mit valóban nehéz megérteni, a mi a tolongásnak hihetetlen mérveket adhatott, az, hogy e gyászmenetek akkor sem kerülték el a Forumot, ha már el vala foglalva más gyűlések által. Tudjuk ezt Ciceronak egyik híres adomájából, melyet többen mások is elbeszéltek utánna. Crassus szónok barátainak egyikét védelmezte bizonyos alkalommal Brutus, egy gonosz ember ellenében, ki éppen nem vált becsületére a nagy névnek s elprédálván vagyonát, a vádló mesterségének üzéséből élösködött. A tárgyalás élénk volt, mert Brutusban nem hiányzott az ügyesség s gyűlöletének heve olykor ékesszólóvá tette. S éppen e napon sok szellemmel beszélt s a legmaróbb gúnynyal halmozta el ellenfelét. Midőn Crassus válaszolni kezdett, egyszerre gyászmenet vonult át a Forumon: a Brutusok családjának egyik nőtagját vitték a halotti máglyára, őseinek arczképei által környezve. Crassus kapva kapott az alkalmon s versenytársa felé fordulva: „Mit csinálsz te itt, esendesen ülve? kiáltá, mit fog ezen öreg asszony te rólad mondhatni atyádnak, mindazon nagy embereknek, kiknek arczképeit látod, azon L. Brutusnak, ki megszabadítá a népet a királyok jármától? Mely munkádról, mely dicsőségedről, mely erényedről fog hírt vihetni?“¹ S tovább folytatva, szemére

¹ Cic. *De orat.*, II., 35. Villemain *Tableau de la littérature au dix-huitième siècle*-jében némi képzelgéssel, de igen érdekes módon adja elő ezen adomát. Hatásos elbeszélése e szavakkal kezdődik: „Nézzétek a Forumot úgy, a mint nem létezik többé, e végtelen teret, naponkénti színterét a nép-királynak stb.“ Mindebben több a képzelet, mint a valóság; imént láttuk, mennyire nem volt „végtelen tér“ a Forum. A mit Villemain leír, az a Forum nemesak „nem létezik többé“, de nem is létezett soha.

hányta a nagy család e méltatlan sarjadékának egész viselkedését, egész életét. Így a látványok egyikében, melyeket a Forum látogatóinak nyújtott, legszebb szónoklati sikereinek egyikére talált alkalmat Róma nagy szónoka.

Azonban legfőként a politikai gyűlések szólították a tömeget a Forumra. Háromféle gyűléseket tartottak itt: 1) törvényhozó gyűléseket, melyekben a törvények fölött szavaztak; 2) közönséges gyűléseket (*conciones*), melyekben nem volt megszavazni való, melyeket egymásik tisztviselő hívott össze, ha közölni akart valamit a néppel; 3) politikai perek tárgyalását, a mely teljes nyilvánossággal történt, kisorsolt esküdtek előtt s a praetor elnöklése mellett. E háromféle gyűlések közül az elsők, a törvényhozó gyűlések voltak a legfontosabbak; s a legritkábbak is. Bármily hajlandók is a szabad népek szünet nélkül változtatni törvényeiken, mégsem lehet minden nap törvényeket alkotni vagy eltörölni.¹ Tegyük hozzá, hogy alkalmasint nem is e gyűlésekre mentek legnagyobb készséggel el. A nagy, komoly beszédek, melyekben általános eszméket fejtenek ki s az állam érdekeit vitatják, kevésbbé vannak helyükön népgyűléseken, mint szűkebb testületekben, melyek csakis felvilágosult egyénekből állanak. A tömeg rendszerint nem sok gyönyörűséget talál bennök, reá nézve nagyon esendések s túlságosan hidegek. Hogy fölgyujtsák szenvedélyét, személyes kérdésnek kellett Rómában a vitákba vegyülnie: innen fontossága a politikai pereknek; csak

¹ Cicero fennmaradt összes beszédei közül csak igen keveset, alig három-négyet tartott a nép előtt azért, hogy rávegye valamely törvény megszavazására vagy lebeszélje róla.

oly gyakoriak valának itt is, mint Athenben s az államférfiak a vádaskodásban s az önvédelemben töltötték életüket. A pártoknak nem volt más eszközük egymásnak megtámadására, mint kölcsönösen az igazságszolgáltatás elé állítani vezéreiket. Igen drámai jelenetek fordultak elő, midőn valamely előkelő személyiség, siránkozó családjá, védencei s barátai által környezve, a Forumra ment, hogy megvédje becsületét és vagyonát; nem csoda, ha a tömeg is ugyancsak tolongott azok megszemlélésére. Nem kisebb számmal jelent meg a gyűléseken, melyeket a tisztviselők hívtak össze, hogy értekezzenek a néppel. A democratia mindenütt nagyon követelő s felette gyanakvó; Rómában is, mint másutt, azt akarta, hogy számot adjanak sáfarkodásukról, kiket a közügyek vezetésével megbízott. Oly kötelesség volt ez, mely elől nem lehetett kitérni, ha meg akarták tartani bizalmát. Cato, egyik legtökéletesebb typusa a népszerű tisztviselőnek, folytonos érintkezésben állott megbízóival. Minduntalan összehívta őket, hogy elbeszélje, mit tett; mindenről elmondta nekik véleményét ama tréfás hévvel, a melyet annyira kedvel a tömeg; nem kímélte ellenfeleit, kiket részegeseknek s csalárdoknak szokott elnevezni, elhalmozva dicséretekkel önnön józanságát s önzetlenségét. A nép nagy gyönyörüségét találta e közlésekben, melyek éreztették vele souverain voltát. Az általános izgatottság pillanataiban, midőn tudták, hogy egyik tribun a senatus ellen fog beszélni vagy valamely égető kérdést tárgyal, odahagyták a mesteremberek munkájokat, becsukták a boltokat s a népies városrészekből tömegesen özönlöttek a Forumra. A zsúfolásig telt Forumot ugyancsak szűknek találhatták ily napokon. Még inkább az volt, midőn egybeültek a törvényhozó comitiák, melyekről már szól-

tunk. Ilyenkor némely előleges intézkedéseket kellett tenni a szavazás érdekében, felosztani a teret harminczöt külön szakaszra, hogy elhelyezzék azokban a tribusokat, elkészíttetni a hidaknak nevezett keskeny átjárókat, melyeken csak egyenként mehettek át a polgárok, hogy beletegyék szavazójegyeiket a kosarakba. Ha egy pillantást vetünk a Forumra, úgy, a mint ma előttünk áll s látjuk, mily csekély a kiterjedése, valóban nehéz megértenünk, miként tette lehetővé mind e bonyodalmas eljárást s miként foglalhatta magába az összegyűlt római népet.

Igaz, már említettük is, hogy a szemeink előtt levő tér nem a köztársaság, hanem a császárság Forum. Azt gyanítják némelyek, hogy csak a császárság alatt kisebbedett ennyire meg s hozzáteszik, hogy nem is járt ez többé hátránnyal, minthogy a népnek nem kellett immár e helyen törvények fölött szavaznia; e feltevés azonban nem alapos. Eltekintve az oszlopoktól s szobroktól, melyek mindinkább ellepték a tér közepét s a diadalívektől, melyek elzárták a szomszédos utczákat, a többi épület magánosak telkein, a sajátképeni Forum határain kívül épült. S nemhogy szűkebbé tették volna, Cicero világosan mondja, hogy megnagyobbították.¹ Midőn a gyűlés nagyon népes volt, helyet foglalhatott a nép a templomok lépcsőin s előcsarnokaiban.² A kik nem fértek a szó-

¹ Cic., *Ad Att.*, IV., 16: *ut forum laxaremus.*

² Nagy száma a polgároknak fért e lépcsőkön el, ha, mint Castor templománál, magasra emelkedtek a földszin fölé. Az én korombeliek emlékezhetnek, hogy 1848-ban, a köztársaság által rendezett egyik ünnepélyen a Madelaine templom lépcsőire állíták az összes párisi collegiumok növendékeit, vagyis több mint ötezer fiatal embert s meglepetéssel tapasztalták, mily kevés helyet látásának elfoglalni.

szék közelébe, a basilikák két emeletét lepték el. Innen mindent jól láttak s úgy a hogy hallottak is. Tévedés hát azt hinni, hogy a Forum köré emelt emlékek megakadályozták a népgyűléseknek e helyütt való tartását s hogy azok építése előtt többen fértek e téren el.

Más érv is szól a mellett, hogy nem volt oly terjedelmes, mint képzeletünk hinni szeretné: lehetők kellett lennie a szónok megértésének. A tüdők bármily erejét tételezzük is fel egy Ciceronál vagy Demosthenesnél, lehetetlen aként képzelnünk őket, hogy a párisi Concorde-téren tartják beszédeiket. A régi köztársaságok nagy zavarban voltak, midőn köztereiket meg kellett alakítaniok: elég nagygyá kellett azokat tenni, hogy mindenki elférjen s elég szűkké, hogy a szónok hangja ne vesszen el. A római Forum több századon át rendes szintere levén a politikai gyűléseknek, azt kell hinnünk, hogy megfelelt e két feltételnek. Tény ez, a melyet el kell fogadnunk, még ha nem érthetünk is teljesen meg. Fel kell temnünk nevezetesen, hogy a szónokokat meg lehetett hallani, még ha nem szívesen hallgattak is rájuk; hogy szavuk uralkodhatott a zajos gyülekezetek fölött, melyeket a háborgó tenger hullámaihoz hasonlítottak, melyben szidalmak hangzottak fel, egymás arcát karmolták, köveket s padokat dobtak egymás fejéhez. Természetesen nem minden erőfeszítés nélkül érték el e czélt; bele kellett gyakorolniok magukat a szólás különös módjába, ugyszólva énekelniök beszédeiket s különösen kifejező arczjátékkal kísérniök, a mely segítségül szolgált azok követésében: innen a rythmus s a taglejtések fontossága az antik ékesszólásban. Ezen eszközökkel hallgattatták magukat meg. Talán a Forum fekvése is segítségünkre lehet annak megértésében, a mi első tekintetre

valóságos képtelenségnek látszik. Mélyedésfelében fekszik, melyhez lejtős utakon juthatni. A Capitol felé egészen meredek a lejáró; lankásabb, de mégis szembeszökő a túlsó végponton, Titus diadalive táján; a mint mondani szokták, minden oldalról „leszállottak“ a Forumra. Ha elgondoljuk, hogy e fekvés, hogy a térnek kis terjedelme, hogy a környező halmok s épületek igen kedveznek a hangnak, kevésbbé csodálatosnak fogjuk találni, hogy a szónokok megértették itt magukat s elérhették ama nagy hatásokat, melyekről a régi írók értesítenek.

Meg kell engednünk, bármennyire meglepőnek találjuk, azt is, hogy e Forum, melyet oly szűknek vélünk, magába foglalhatta mindazokat, a kik valamely fontos per tárgyalásánál jelen lenni vagy szavazni akartak. Meglehet, nem is volt e szavazóknak a száma oly jelentékeny, a mint hajlandók vagyunk hinni; meglehet, csak azért volt elégséges a tér, mert a jogosultak egy része otthon maradt. A köztársaság vége táján, midőn a népgyűlések viharosabbakká lettek, a bölcs és mérsékelt emberek, a kik mindenütt a legfélenkebbek, szokásba vették a távolmaradást. Midőn látták, hogy a gyűlések rendszerint véres összetűzésekkel végződnek, nem jelentek többé meg, a kik félték a zajtól. Cicero keserű hangon panaszolja el a comitiák ezen elhanyagolását s említést tesz némely törvényekről, melyeket alig néhány polgár szavazott meg s még hozzá olyanok, a kiknek nem is volt szavazatjoguk. Eként érthetni meg, miként fogadta oly könnyen el annyi római a császárságot; meglehetősen közönyös volt előttük, hogy megfosztatnak a politikai jogoktól, melyekről ők maguk lemondtak.

Végre is nagyon kicsinynek találták azonban a Forumot a császárság alatt. A népgyűlések megszűntek

ugyan, de folyton növekedett a sétálgatók, a henyék, a kíváncsiak száma s idegenek érkeztek a világ minden tájékról. A régi Forum megnagyobbítása helyett, a mi csak a történeti emlékek lerombolásával lett volna lehetséges, aként segítettek a dolgon, hogy körölte más Forumokat építettek. Césár megkezdte, a többi fejedelmek utánózták s mindenik azon levén, hogy túlszárnyalja elődeit, mind nagyobbak lettek a költségek s mind szebbek az építkezések. Eként jött létre a souverain város szívében a legszebb csoportja az emlékeknek s köztereknek, a melyekkel egy város valaha megtisztelte önmagát. Az idegen, ki a flamini úton belépett Rómába s átmenvén Traján, Nerva, Vespasian, Augustus és Césár Forumain, megérkezett végre a régi római Forumra, hol az építmények szépségét felülmulta az emlékek nagysága, sajtószzerűen meg lehetett lepetve e látvány által. Bármily nagyoknak képzelhette is szülőhazájában Róma csodáit, el kellett ismernie, hogy álmai messze mögötte maradtak a valóságnak; érezte, hogy a világnak fővárosában van s el nem mosódó csodálatot vitt haza magával a város iránt, melyre rá valának függesztve az egész mindenség szemei s melyet a második század óta nem neveztek másként, csak a „szent város“-nak!

MÁSODIK FEJEZET.

A P A L A T I N.

Mint a Forumon, érdekes leleteket hoztak napfényre az ásatások a Palatinon is. E halom, melyet egykoron a nagy urak villái s a zárdáknak hozzáférhetlen kertjei foglaltak el, Rómának egyik legérdekesebb sétahelyévé lett. Nem hiszszük, hogy bárhol másutt inkább elménkbe tolulnának a mult emlékei, inkább benne élénk a teljes hajdankorban. Be kell azonban vallanunk, hogy e hajdankor meglehetősen rossz állapotban jutott el hozzánk; a kik elámíttatni engedik magukat a felirat által, melyet a Farnèse-kertek bejárata fölé helyeztek s azt hiszik, csakugyan megtalálták „a Césarok palotáját,” alkalmasint nagyon meg lesznek lepelve, látván, mi maradt belőle fenn; alig néhány töredék s ugyancsak meg kell erőltetnünk képzeletünket, hogy olyannak tűnjék fel, a milyen volt.

Ezen erőfeszítés egyébiránt jóformán mindenütt szükséges Rómában, ha azt akarjuk, hogy érdekekkel töltsön el meglátogatása. Meg kell ezt mondanunk azoknak, kik oda szándékoznak utazni, hogy megkíméljük őket a csalódásoktól. Róma korántsem hasonlít a többi olasz városokhoz, Velenczéhez, Nápolyhoz, Florenczhez, melyek az első pillanatban megragadják a látogatót; nem érezteti

ily hamarosan egész hatását, elkerülhetlen az initiaciónnak egy neme, hogy teljesen megérthessük s méltányolhassuk. Több körülmény okozza, hogy nagy emlékei nem felelnek első tekintetre meg a képnek, melyet felőlük alkottunk. A mint megérkeztünk, sietünk megszemlélni az antik romokat, melyekről annyit hallottunk beszélni; ám e romok rendszerint modern házakba élkelvük be s e középszerű környezet nem engedi, hogy az első pillanatra felfogjuk egész szépségöket. Sietünk meglátogatni a régi templomokat, melyek eredete felhat a kereszténység első századaig; de igen gyakran kitataroztatván s megújíttatván, sokat vesztek valódi jellegökből s primitív eredetiségökből. Éppen nem ragadnak meg futólagos szemlénk alkalmával; lehetetlen, hogy e rövid áttekintéssel úgy méltányoljuk ezen emlékeket, a mint megérdemlenék. Rómán évente ezer meg ezer siető utas megy keresztül, a kik nem engedvén maguknak időt meglátására, csak igen hiányos benyomást visznek magukkal. Néhányan, a bátrabbak s őszintébbek, elég merészek bevallani csalódásukat; a többi bizalommal s elfogultsággal álmélkodik, hogy úgy tegyen, mint az egész világ s hogy ne vesszen kárba az útja. Ne induljunk példájok után; ne resteljük többször is megnézni e szép romokat, melyek előbb közönyösen hagytak; hogy a képzelet segítségünkre legyen megértésöknél, szigeteljük el gondolatunkban a kellemetlen környezettől, mely által elvannak torzítva, vonjuk be a nagy emlékezésekkel, melyek fölemelik s bizonyosak lehetünk róla, hogy mindennek más színe lesz a mi szemeinkben.

Valóságos tanulmány tehát Rómának megértése s megismerése, tanulmány, a mely időt s némi erőfeszítést kíván; de ezen idő jól fel van használva s ezen erőfeszítés a legnagyobb élvezetek egyikét igéri, a melyben

művelt ember részesítheti önmagát. Azért, hogy várat magára, nem lesz kevésbbé kellemes ezen élvezet; ellenkezőleg sajátyszerű gyönyört találunk benne, mert úgyszólván a mi munkánk, részben önmagunknak köszönhetjük s jól esik rá gondolnunk arra, a mit tettünk, hogy meghódítsuk. Kiegészíti s betetőzi a benső önelégültséget s a büszkeség érzésének egy nemét csatolja hozzá a tudat, hogy élénkebb a műveltebb szellemeknél, hogy megkívánja a multtal való ismeretséget s annak teljes megértését s hogy végre a tudatlanok s ostobák mindenha nagyon tökéletlenül fogják átérezni. Más városok, még azok is, a melyeket leginkább szeretünk, csakis magunkkal tesznek megelégedettekké; Rómának azon páratlan kiváltsága van, hogy magával s önmagunkkal is elégedetté tesz.

Tegyük hozzá, hogy a gyönyör, melyben meglátogatása részesít, ha nem is támad egyszerre, idővel mindinkább növekedik. Közelebbről tanulmányozva emlékeit, mind több okot találunk rá, hogy meg legyünk általok hatva; minél inkább szemléljük, annál jobban elbűvöl látásuk s végre alig vagyunk képesek tőlük megválni. Róma azon városa a világnak, melyben legkevésbbé fárad ki a tudvágy s az álmélkodás s nem ok nélkül jegyezték meg, hogy a kik legtovább laktak Rómában, legkevésbbé hajlandók elhagyására s leginkább óhajtják a visszatérést. XVI. Gergely pápa, a ki szellemes ember volt, mindig azt kérdezte az idegenektől, a kik búcsút vettek tőle, mennyi időt töltöttek Rómában. Ha alig néhány hetet, csak azt mondá nekik: Addio; ha azonban több hónapot, mindig így szólt: A viszontlátásra.

Ezen elmélkedések, melyek egész Rómára vonatkoznak, minden egyébnél talán inkább megilletik a Palatin

romjait; különösen itt van kitéve a nagyon siető utas annak, hogy mitsem ért meg; az érdeklődő műbarát, a ki időt enged magának a megismerésre, különösen itt veheti bizonyosnak, hogy fáradsága bőven meg leend jutalmazva. A Palatin lévén a legrégibb római városrész, még inkább össze valának torlódva itt, mint egyebütt, a különböző korbeli építmények. Minden kormányrendszer alatt nagy volt a fontossága; a királyok, a köztársaság, a császárság jelentékeny emlékeket hagytak itt hátra, a melyek tíz évszázad óta földdel valának elborítva. Az utóbbi évek ásatásai föltárták azokat, de sajnos, föltárták a maguk egészében. Ezen egymásra roskadt építmények egyszerre bukkantak ismét fel s első pillantásra úgy tesz, mintha e zűrzavarnak közepette soha sem fognók magunkat tájékozhatni. Szerencsére minden századnak külön építkezési módja volt Rómában s minden korszakban más-más anyagot használtak; a szerint, a mint valamely fal téglából vagy kövekből van építve, a mint valamely mű úgynevezett *opus incertum*-ot vagy *opus reticulatum*-ot képez, körülbelül megmondhatjuk a korát is. Sőt a mód is, melylyel a téglák össze vannak kapcsolva vagy a kövek egymásra helyezvék, oly nyomokat mutat, a melyek nem csalják meg a gyakorlott régiségbúvárt. Megtörténik végre az is, hogy feliratokat találunk az ólomesöveken, melyek a víznek vezetésére szolgáltak, hogy a téglák bélyegét viselik a műhelynek, melyből kikerültek, sőt a consuloknak nevét is, kiknek idejében történt gyártásuk, a mi aztán eloszlát minden kétséget. Eként sikerült nagy valószínűséggel megkülönböztetni a fölfedezett emlékek korát. Használjuk fel mi is ezen útmutatásokat, hogy számot adjunk magunknak arról, mi a Césárok palotájából fenn maradt, hogy meg-

ismerjük, a mit a régi Palatin történetének különböző korszakaiból napfényre hoztak a legújabb ásátások.¹

I.

Ásátások a Palatinon. — A Roma quadrata és Romulus falai. — Jupiter Stator temploma. — A királyok korának maradványai. — Az írás régisége a rómaiaknál s a belőle vonható következtetések. — A Palatin a köztársaság idejében. — Miért oly jutalmazók az ásátások Romában?

A Palatin mintegy 1800 meternyi területű s 35 meternyi magasságú halom; szigetként fekszik közepette a többinek, melyek egyesülése hozta létre az örök várost. Bár a legkisebb valamennyi közt, „a többiek, mint egy író mondja, uralkodójuk gyanánt hódolni látszanak körülte.”² S valóban e halomnak jutott a legnagyobb szerep Róma életében. Természetes lévén a hit, hogy dicső múltjának szép emlékeit kellett megőriznie, a renaissance óta több ízben történtek itt ásátások. A kor szokásához képest mozaikokat, szobrokat, műtárgyakat kerestek s a mint egyszer ki volt elégítve a kutatóknak kíváncsisága vagy bírvágya, újra betarkaták a romföldet, mely egy pillanatig fel vala tárva. A komoly s rendszeres munkálatok csak

¹ A Palatin főbb emlékeit keletkezésük ideje szerint s nem azon rendben fogjuk felsorolni, a mint az utazó elé tárulnak. A kinek kalauzra van szüksége a Césarok palotájában, válaszsza azt, a melyet C. L. Visconti és Lanciani adtak francia nyelven is ki (*Guide du Palatin*, Roma, Bocca). Derekas, igen világosan, nagy tudományossággal irt kimerítő munka. Mint az olvasó látni fogja, mi is bő hasznát vettük jelen dolgozatunkban.

² *A cui, come a sovrana, fan le altre sei corona.* Guattani, *Mon. ined.*, 1785 jan.

napjainkban s Franciaország kezdeményezése folytán indultak meg. III. Napoleon császárnak, a ki tudvalevőleg nagyon érdeklődött a római, különösen a Césárok korabeli történet iránt, 1861-ben azon eszméje támadt, hogy megveszi II. Ferencz nápolyi királytól a Farnése kerteket, melyek a Palatin északi részén terültek el. E terv eleinte sok akadálylyal találkozott a római udvar részéről, a melynek épen nem volt kedvére, hogy Franciaország birtokossá legyen tőzsomszédságában. Ezernyi nehézséget támasztott, a melyeket csak nagy nehezen küzdhettek le. Léon Renier, a jeles epigraphista, ki felfogta jelentőségét a szerzeménynek, melyét ő maga tanácsolt, szerencsésen befejezte az alkudozásokat. Midőn készen volt minden s a Palatin francia kézbe ment át, javaslatba hozta a császárnál az építést, a kit legalkalmasabbnak vélt a tervezett nagy munkálatok vezetésére: Pietro Rosat, kinek nevét ismeretessé tették a tudós világ előtt a római Campagnara vonatkozó helyrajzi tanulmányai. Rosa nyomban egész hévvel hozzá fogott a munkához s a legfontosabb felfedezésekkel igazolta a beléje helyezett bizalmat.¹

Nem szorítkoztak e felfedezések a császári korszakra. Főleg a Césárok palotáját keresve, megtalálták maradványait Romulus régi városának, melyet örökre elveszettnek lehetett hinni. Tudták, hogy a Palatinon épült; a történetírók elbeszélik, hogy az első király, maga köré gyűjtven a környékbeli összes kalandorokat, etrusk szokás szerint miként jelölte ki határait. Elmondják, hogy egy eke elé ökröt s tehenet fogott s körülvezeté a halom minde-

¹ Mindjárt az 1870-i események után megvette Olaszország a Palatint III. Napoleontól, még a midőn fogoly volt Németországban.

nik oldalán, fölemelve az ekevasat a helyen, hol a kapuknak kellett lenniök s mély barázdával jelölve meg kerületét az alapítandó városnak. E barázda, vagy helyesebben mondva a barázdán belőli szabad tér képezte az ugynevezett *pomoerium*-ot (*pone muros*), vagyis a város szent kerületét, melybe tiltva volt eltemetni a halottakat s bevinni idegen istenségeket. Határai kövekkel valának megjelölve, melyeket a Palatin mentén bizonyos távolságban helyeztek el. Tacitus idejében még ismerni vélték s mutogatták fekvését.¹ Ez volt a négyszögű Róma (*Roma quadrata*), így nevezve alakjáról a halomnak, melyen feküdt, vagy inkább azért, mert az augurok mesteriségének szabályai szerint volt alapítva s a földön azon eszményi tért (*templum*) adta vissza, melyet az augur vont meg pálczájával az égen.

Annyi század s annyi forradalom daczára napjainkig sem tűnt el e régi Rómának minden nyoma. Feltalálták s ma is látni a Palatin különböző helyein a falak maradványait, melyeket a város első alapítói állítottak. Nagy kődarabokat vettek magából a halomból, s a Césárok később reájok helyezték palotáiknak alapjait. Elpusztulván a császári paloták, ismét napfényre kerültek e régi maradványok, a melyeket eltakartak volt. Nemcsak felismerték itt-ott a kezdetleges Rómának kerületét, de feltalálni vélték a főbejárást is. Titus diadalive táján egy utca válik el a Via Sacra-tól s tart egyenesen a Capitol-nak; se nem szélesebb, se nem meredekebb, mint a többi, nem is különbözteti meg egyéb azoktól, a melyeket ismerünk, csak a kövezetét alkotó koczkák nagysága: ez volt a palatini utca vagy feljáró, *clivus palatinus*. Alig léptünk rá,

¹ Tacit., *Ann.*, XII, 24.

még látható alapjaival találkozunk egy nagy kapunak; kissé távolabb egy falazatból kivált roppant kődarabok gördültek le a földre; e fal az, a melyet Romulusnak tulajdonítanak. Kevésbé régi a kapu; úgy vélik, a Róma quadratának fő bejárását váltotta fel. *Vetus porta*-nak vagy *porta Mugonia*-nak is nevezték; utóbbi nevét állítólag az ökröknek bőgésétől vette, a melyeket minden reggel itt hajtottak ki legelni a mocsarak közé, melyek utóbb a Forum-má lettek. Felépítvén a császárok lakhelyöket a Palatinon, új kaput állíttattak, sokkal szebbet az elsőnél, a mely lassanként eltörlé ennek emlékezetét. Nem voltak itt ekkor már se ökrök, se mocsarak; nagy urak, udvaroncok sűrögtek-forogtak egész nap a palatini utcának széles kövezetén, hogy lássák urukat; de valószínű hogy a régiek tözsomszédságában építették az új kaput s hogy az egyik megismertet a másiknak fekvésével is.

Nem csak e felfedezést tették a kérdéses helyen. A kapu jobboldalán történt ásatások közben nagy kövek halmazára bukkantak, a melyekben nem volt nehéz igen régi templomnak alapjait ismerni fel. Kétségkívül Jupiter Statoré volt, Rómának egyik leghíresebb temploma, melyet a régészek képzelete majd ide, majd amoda helyezett, nem ismervén valódi fekvését. Titus Livius elmondja, mi adott építésére alkalmat. A sabinok, hatalmukba ejtvén a Capitolt, rávetették magukat Romulus katonáira; a rómaiak eszeveszett futásnak eredtek. „A sereg, úgy mond a történetíró, egész rendetlenségben a Palatin régi kapujához érkezett már, midőn Romulus, kit a menekülők addig magukkal vonszoltak, megállott s kezeit égnek emelve: „Jupiter, mondá, te ki buzdítottál, hogy városmat e halmon alapítsam meg, isteneknek s embereknek

atyja, kérlek, távolítsd el tőlünk az ellenséget, csillapítsd katonáim rémületét, tartóztasd őket fel szégyenletes futásukban s templomot fogok e helyen neked emelni, a mely minden időkből emlékeztesse az utódokat, hogy a te segítségével által szabadult meg Róma.“¹ A futamodókat megállító istennek (Jupiter Stator) emelt e templom romjait taltálták meg. Tisztában lévén egyszer e ponttal, elég könnyen tájékozhatjuk magunkat Romulusnak régi városában. Csak tőlünk függ, hogy bejárjuk képzeletünkben s feltaláljuk főbb emlékeit. „Jupiter Stator közelében lakott, olvassuk Titus Liviusnál, az öreg Tarquinius,“ s Rosa feliratot tétetett a helyre, a hol házának kellett állania. Kissé alantabb volt Vestának temploma, hol a szent tűz égett; azt tartják, hogy manapság is megvan, még alapkövei Szabadító sz. Máriának temploma alatt. Sz. Theodor temploma mögött, a *Forum boarium*-mal szemközt levő halomoldalon még a császárság végszakában is mutogattak a kíváncsiaknak s ájtatosoknak egy fügefá által beárnyékolt kis barlangot, a melyet Lupercalnak neveztek. A közhit szerint itt szőptatta a nőstény farkas az isteni ikreket; fel is állították a barlangban egy nőstény farkas bronz szobrát, egy etrusk műfaragó alkotását; a tizenötödik század elején feltalálni vélték s ma a capitoliumot ékesíti.

Kissé távolabb, éppen a sz. Anasztáz-templom helyén volt a nagy oltár, melyet állítólag Evander szentelt fel; a császárság végeig itt ünnepelték Herculesnek Cacus fölötti diadalát.² Fölötte, a halmon, még nagyobb tiszt-

¹ Tit. Liv., I, 2.

² Servius, Aen., VIII, 271: *ara Herculis, sicut videmus hodie, post januas circi maximi.*

telet által környezett emlék állott, a melyhez egy igaz római sem járulhatott megindulás nélkül : Romulus háza, vagy jobban mondva kunyhója, szerény lakás, a melyben két király beérte, mint a költő mondja, egy tűzhelylyel¹ s a mely kiáltó ellentétben állott a környező márványpalotákkal. Oly gondosan megőrizték és tatarozgatták, hogy még a negyedik század végén is fennállott. A régi íróknak leírásai után nemesak képet alkotunk magunknak róla, csaknem szemeink elé állította egy újabb lelet. Alba közelében, egy régi temetőhelyen történt ásatások alkalmával durva faragásu terracotta hamvvedreket találtak, melyek hegyes fedelű kis kerek épület-féléket ábrázoltak. Tudjuk, hogy ez a típusa a latin parasztok régi kunyhóinak ; szokásuk volt tehát házaik alakját adni hamvaik nyughelyének is, a halottak lakását hasonlóvá tették az élőkéhez. E mintára építették a legrégibb templomokat is, a diadalmas Herculesét, Vestáét s csak természetes volt, hogy a királyok lakása hasonló legyen az istenekéhez.² Nem léteznek többé ezen emlékek, melyek egykoron a Palatint boríták, de tudjuk, hol állottak s nem teszszük magunkat önámításnak ki, ha egyikükhez-másikukhoz tartozónak mondjuk a halom különböző helyein szétszórt töredékeket.

Meglehet, azt fogják találni, hogy nagyon komolyan vesszük e régi emlékeket s hogy nagy megtiszteltetés Titus Liviusra vagy Halicarnassusi Dionysiusra nézve, ha hitelt látszunk adni annak, mit ama rég letűnt időkről elbeszélnek. De már Ampère megjegyezte, hogy nagyon könnyű lehet a tudósnak dolgozó szobájában tré-

¹ Prop., IV, 1, 10: *unus erat fratrum maxima regna focus.*

² A *Casa Romuli*-ről l. Rossi, *Piante di Roma*, 1 s k. II.

fát üzni Romulusból s utódaiból, képtelen meséknek vagy minden tényleges alap nélküli mythosnak tartani a reájuk vonatkozó elbeszéléseket; de nem érzi e biztonságot az, ki látogatást tesz Rómában. E mult, a mely eleinte oly távolinak, annyira kétesnek látszott, mellénk lép itt; megérintjük, látjuk. Annyira mély és élő nyomokat hagyott hátra, hogy lehetetlen egészen megtagadnunk tőle a hitet. S be kell azt is látnunk, hogy ha misem maradt volna fenn ezen antik századokból, a görög krónikások, első összeállítói Róma évkönyveinek, mulatságot találtak volna mindenféle mese koholásában, hogy betöltsék valahogy a történet hézagait. De bármily vakmerő hazugságokra tartsuk is őket képeseknek, nem gondolhattak ki mindent szabadjára, kedvük szerint; ott voltak előttük az emlékek, melyeket tiszteletben kellett tartaniok. Nem veszhettek el, mert szét nem rombolható alkotásokhoz valának kötve, melyek eredete felnyult magának a városnak kezdéteiig. Egyik nemzedék a másiknak adta át alapítóik nevét s azokat megpillantván, visszagondoltak a győzelmekre vagy vereségekre, melyek felállításuk alkalmát szolgáltatták. A hatodik század évkönyvirói kétségkívül sokat hozzá adtak e hagyományokhoz. A rómaiak képzelete száraz s korlátolt vala; nem tudták a görögökhöz hasonlóan, csodás koholmányokkal megszépíteni történetöket. Az idő mindinkább elmosván a multnak emlékezetét, a nép képzelme nem volt képes új és kellemes dolgok kigondolásával pótolni e veszteséget. Nehány század tovatüntével nem maradt e régi eseményekből egyéb, csak néhány név s néhány tény, a melyekhez könnyen hozzá lelete fűzni sok hazugságot; ám ha hazugság borítja is az egész felszint, a fenneken kell egy kis igazságnak lennie.

Önkénytelenül is ily elmélkedésekre indít egy látogatás a Palatinon : különösen akkor tolulnak agyunkba, midőn a nagy faltöredékekkel találkozunk, melyekről imént szóltunk s a melyek Rómának kerítését képezték. E falak körülbelül oly rendszer szerint építvék, mint azok, melyeket Serviusnak tulajdonítanak s csak kevéssel lehetnek régibb eredetűek. Mindkettő egymásra halmozott kövekből áll, minden vakolat nélkül, csak saját súlyuk által összetartva. Ugyanigy rakvák össze az alapfalak is; a köveket egymásra helyezték hosszúságuk s magasságuk szerint. Ezen építésmód állítólag az etruskoké volt s tőlük sajátították el a rómaiak; ez rendes szokásuk volt; mindenünnen elsajátították, a mit érdemesnek találtak az elsajátításra, mondja Plinius, „*omnium utilitatum rapacissimi*.“ De ha ezen eszélyes, minden saját kezdeményezéstől idegenkedő faj habozás nélkül kölesön vette szomszédaitól, sőt alattvalóitól is, a mit hasznára fordíthatott, magáévá is tudta tenni, a mit utánozott. Meghonosítva maguknál a kívülről jövő találmányokat, hozzá idomították azokat saját szellemekhez a rómaiak; ugyszólva teljes birtokukba léptek, szükségéhez képest módosították s megújították : tanítványok valának, a kikből hamarosan mesterek váltak. Találónan jegyzi meg Beulé, hogy a nagy építési művészettel, melyet átruháztak a rómaiakra, nem sokra tudták vinni maguk az etruskok s hogy sokkal inkább tökélyesbült a rómaiaknál, mint ő náluk. A rómaiak mindinkább reá nyomták jellegöket s midőn közhasznú alkotásoknál alkalmazták, hidaknál, csatornáknál, vízvezetékeknél vagy oly épületeknél, a melyekkel leginkább megfér a nagyság s méltóság, mesterműveket hoztak létre segélyével. S mondjuk-e? Ugy tetszik nekünk, elég megtekintenünk e szép

falakat, melyek a Palatinon s egyebütt ¹ a királyi korszakból fennmaradtak, hogy megsejtsük, hogy kitaláljuk, mily lendületet fog venni az építészet Rómában s mily irányban fog kifejlődni. A kik építették, bárkik valának is, nem lehettek barbarok. Ily nagy művek feltételezik, hogy el kellett érniök a polgárosodásnak bizonyos fokát. Hatalmas eszközök fölött rendelkeztek, melyekkel egyik követ a másik fölé s azokat ily nagy magasságra emelhették. Érezték önbecsöket s ama bizalmát állandóságuknak, mely a nagy népeket alkotja. Nem érték be, mint a vadak, avval, hogy sebtében ideiglenes menhelyet alkossanak, a mely megvédje álmukat néhány éjjelen át a váratlan támadás ellen; a jövőre gondoltak, utódaik számára dolgoztak. E mocsarak s erdők közepette gondjuk volt oly védművek emelésére, melyek évezredeknek élhettek át. Már megkezdték, mondja Montesquieu, építeni az örök várost. Hozzá tesszük, hogy nemcsak falaikat akarták erősekké tenni; a mód, melylyel e kődarabok össze vannak gyűjtve, mutatja, hogy birták, legalább homályosan, a nagyság ösztönét, az arányok érzését s a szépség ama nemének izlését, mely az erőből származik. Ismételjük, bizonynyára nem lehettek barbarok.

Egy nemrég napvilágra került fontos lelet bizonyítja, mennyire alapos e feltevés. Az 1870 óta Rómának különböző részeiben, különösen Diocletian thermái-

¹ A Servius falaiból megmaradt legszebb töredék az Aventinen van, sz. Prisca templomával szemközt, a *vigna Maccarani*-ban, mely jelenleg Torlonia herczeg birtoka. Csodásan jó karban levő 30 meter hosszúságú s 10 meter magasságú falrészletet látni itt, a mely valóban meglep s álmélkodásra indít. Ne mulassza el megtekintését, a ki fogalmat akar szerezni e régi építkezésekről.

nak környékén történt ásatások során számos részletét találták meg a királyok korabeli szép falaknak. Közlelbi vizsgálat után, a mit eddig nem tettek meg, észre-
 veszsük, hogy jelek valának írva e nagy kódarabokra.

Néha csak felületesen vésvek be s ilyenkor felette nehéz elolvasásuk; rendszerint azonban mély barázdát találunk, mely daczolt az idővel s ma is csakugy lát-
 ható, mint az első napon. Valószínű, hogy bélyegek valának s majd a helyet jelölték meg, a honnan a kö-
 veket szállították, majd azt, a hova szánva valának. A szomszéd hegyekből származván, meg kellett ismertetni a szállítókkal, hova voltak helyezendők, hogy elejét ve-
 gyék a tévedésnek. E jelek igen gyakran betűk s leg-
 nagyobb részök a régi latin abc-hez tartozik.¹

Az igazat megvallva, éppen nem lepte meg a tudó-
 sokat e felfedezés. Müller Otfried azt vitatta ugyan, hogy az első rómaiak nem tudtak írni, s csak a decemvirek időszaka táján tanulták meg az írást, midőn a tizenkét táblát kihirdették, Mommsen azonban már rég megezáfolta e nézetet. Többé nem foroghat e tekintetben kétség fenn azóta, hogy feltalálták a királyok korabeli falakra véselt betűket. Ettől kezdve nem feltétlenül valószínűtlen, hogy írott emlékek maradhattak fenn e távoli időkből. Divat volt egykor gúnyolódni Suetoniussal, ki egész komolyan elbeszéli, hogy a Capitolnak Vitellius alatti égése alkal-
 mával három ezer ércztábla veszett el, melyek törvé-
 nyeket, senatusconsultumokat s plebiscitumokat tartal-
 maztak a város kezdete óta, *poene ab exordio urbis*.²

¹ E jegyeknek igen érdekes tanulmányt szentelt a tudós Brazza atya. *Ann. de l'inst. arch.* 1876. L. Jordan fejtegetését is. *Topogr.* I. 259 és k. II.

² Sueton., *Vespas.* 8.

Nem tartották lehetőnek, hogy még Augustus korában is létezhettek másolatai a szerződéseknek, melyeket Tullus Hostilius a sabinokkal s Tarquinius Gabies lakóival kötött, ámbár Horác az mondja, hogy a régiségek kedvelői nagy gyönyörűségeket találtak bennök. Kétséggel nem szabad hamarosan és bizonyítékok nélkül elhinnünk, hogy mindezen okmányok hitelesek valának, de végre is azok lehettek. S nincs miért megvetéssel itélnünk el, a nélkül, hogy vitatásukba bocsátkoznánk, oly történetírók szabatos tanuságtételét, a minő Halicarnassusi Dionysius, ki azt állítja, hogy léteztek s hogy olvasták azokat. Ma már annyi bizonyos, hogy Róma alapítói ismerték s üzték az írás mesterségét s felhasználták az élet közönséges céljaira. Nem volt az náluk némely osztálynak, a nemeseknek vagy a papságnak kiváltsága: éltek vele a közmunkák vállalkozói, sőt alkalmasint a munkások is. Bizonyára nevetséges lenne Ciceroval azt állítani, hogy a tudomány s az irodalom már Romulus alatt virágzott Rómában s az állatbőrökkel fődött senatorokat bölcseseknek képzelnünk, kik Pythagoras iskolájából jöttek ki s leczkéit ismételtetik; de még nagyobb tévedés lenne igazi vadakat, az ismeretek s művészetek minden nemében járatlan barbarokat látnunk bennök. Éppen oly kevésbé voltak epopeának hősei, a mint Niebuhr állítja őket elének, Ajaxok oly időben, midőn harezi tettek már csak a dalnokok énekeiben éltek; a legendák s epicus elbeszélések e hypothesisinek nem lehet helyök a korszakban, midőn már tudtak írni és olvasni.

Romulus városa nem arra volt hivatva, hogy sokáig bezárva maradjon a szűk határok közé, melyeket első királya vont köréje. Csakhamar minden irányban túllépett rajtok s megszállta végre az összes környező halmo-

kat. A Palatin nem volt többé az egész Róma, mint kezdetben, de mindenha egyik legjelentékenyebb része maradt a megnagyobbodott városnak. Nagy számmal valának itt a hírneves templomok: a győző Jupiteré; „*Viriplaca*“ istennőé, ki helyreállítá a családi békét; az istenek anyjáé, melyből évente, márczius 27-én kiindult vidám menete a hívőknek s a kolduló papoknak, kik tréfás dalok éneklése mellett bejárva Rómának utcáit, megfürösztek az istenné szobrát a kis Almo vizében. Itt volt a legünnepelebb polgárok némelyikének háza is; lehetőleg közelében akartak lakni a Forumnak és a közügyeknek. Ismerjük pontos fekvését a leghíresebbnek e házak közül, Ciceroénak, ha igaz, a mit Visconti és Lanciani vélnek, hogy a nagy épület, melynek maradványait látni a Velabrum szögletében, Catulus oszlopesarnokához tartozott; Ciceronak háza, mint tudjuk, szomszédja volt. Büszkeséggel tölté el, hogy Rómának legszebb helyén lakik, „*in pulcherrimo urbis loco*“; azt mondja, hogy uralkodott tekintete az egész forum fölött s kiterjedt a város minden részére.

Számkivetése idejében elhatározhatta Clodius a néppel, hogy lebontassék háza s helyén Minervának állítsanak templomot. Visszatérése után meg azt határozta a senatus, hogy közköltségen állitassék helyre s felépítésére két millió sesterciát (mintegy kétszáz ezer forintot) kapott Cicero. Nem-e ugy hangzik az egész, mintha napjaink történetét olvasnók?

A köztársaság korában épült minde magán házak közül, melyek némelyike oly nagy emlékeket juttat eszünkbe, alig néhány rom maradt meg, s azok fenntartását is csak sajátságos véletlennek köszönhetjük. A melyek tetején valának a halomnak, azokat lebontották,

hogy helyet csináljanak a Césárok lakásai számára; de volt több is azon a tájon, melyet barbár szóval a Palatin „*intermontium*“-jának neveznek. A Palatin is, mint a Capitol, eredetileg ketté volt osztva egy szűk völgy által, mely északtól délnek vonult, Titus ivétől a nagy Circusig. A kis völgyet betöltették a császárok, midőn ki akarták terjeszteni s egyengetni a palotáik számára szükséges tért s az ide épített házak szétestek a fölhalmozott földnek súlya alatt. Némelyikök azonban daczolt vele s romjaikat feltárták az ásatások.

Helyén lesz ez alkalomból felemlítenünk egyik, talán legfőbb, okát annak, miért oly jutalmazók mindig az ásatások Rómában. Eredmények rendszerint meglepi egy kissé azokat, a kik hozzá vannak szokva modern városainkhoz s a módhoz, melylyel azokat szemeink előtt megújulni látjuk. Róma, mint minden nagy város, hosszú életének folyamában többször ujja épült, de a rómaiak eljárása városuknak megifjítása körül nem volt annyira végzetes a mult régi töredékeire nézve, mint a mienk. Manapság leromboljuk azokat, akkor beérték eltemetésökkel. Mi főleg egyenes utczák előállítására törekszünk s hogy könnyebbé tegyük a forgalmat a számtalan járműre nézve, melyek utczáinkat befutják, ellapítjuk a magaslatokat, kiegyengetjük a halmokat. Páris talaját szüntelenül összeturkálják, Rómáé ellenben folyvást emelkedett. A római nagy urak, ha szélesb látkörön akarták legeltetni szemeiket vagy egyszerűen tisztább levegőt akartak élvezni e dögleletes égalj alatt, szokásba vették házaiknak roppant nagy alapfalakra helyezését. Ha új városrészt akartak építeni, akkor is a réginek oda szálított földdel való eltakarásán kezdték s föléje építkeztek. Körülbelül bizonyos tehát, hogy e földek eltávolításával

fel fogjuk találni az eredeti talajt s az antik alkotások maradványait.

Ez történt a Palatinon is, mint mindenütt¹ s a Césárok palotája alatt eként fedeztek fel néhány régibb korbeli házat. Van köztük egy, melyet nem tudjuk miért, Livia fürdőinek neveznek s a melyből elég jó karban áll még fenn néhány kamra. Mennyezeteiken csinos diszítések láthatók, csoportok, alakok, arabeskek arany alapon, szolid s egyuttal elegáns diszítés, a mely igen előnyös képet enged alkotnunk a köztársaság korabeli római művészetről. Ily házakkal lehetett elborítva a Palatin Cicero s Césár idejében; csak ez egy élte túl.

II.

Augustus háza a Palatinon. — Miként lett belőle lassanként palota. — Maradványai. — A márvány felhasználása a császári korszakban. — Tiberius és Caligula palotái. — A cryptoporticus, a hol Caligula kiszenvedett. — Livia háza és festményei. — Nero palotája.

A császársággal új időszaka kezdődik a Palatinnak: a Césárok lakásává lesz s Tacitus szavaiként a római világ

¹ Ily siker követte a néhány évvel ezelőtt sz. Kelemen templománál történt ásátásokat is. A dolog eléggé ismeretes, de mégis felemlítjük, hogy szembeszökő példával mutassuk meg, mily eredményeket várhatni Róma földjének felásásától. Sz. Kelemen csodás XVI-ik századbeli basilika Masaccionak szép freskóival. Némi munkálatokat végezvén itt, a mai basilika alatt régibb templomot hoztak napvilágra érdekes festményekkel s márvány és granit oszlopokkal; Constantin idejéből való volt s hét évszázadon át, Romának Guiscard Róbert általi megszállásaig használtak. Felbátorítva e siker által, mélyebbre ástak s a primitív egyház alatt

központjává, „*arx imperii*“. Augustus fiatal korában a Forum mellett lakott; kevéssel utóbb, még csak egyike a nagyralátóknak, kik a nagy dictator örökségét szomjuhozták, a Palatinon meglehetősen szerény házat vásárolt, a mely Hortensius szónoké volt. Nem valának benne se márványok, se mozaikok, csak köoszlopokon nyugvó közepszerű csarnokokkal volt ékesítve. Ám azért mégis ez volt kiindulási pontja ama császári palotáknak, melyek szünet nélkül terjeszkedve, ellepték végre az egész halmot. Augustus háza lassanként megnőtt az urával együtt s nem érdek nélküli tanulmányozni fokozatos bővítését; az ügyesség, melylyel Augustus észrevétlenül s a nélkül, hogy bárkinek is szemet szúrna, egy magánházat az állam központjává alakított át, visszatükrözi, ugy véljük, egész politikáját ezen ügyes személyiségnak.

Nem merészség titkos rugóját keresnünk minden cselekedetének. Még legbizalmasb családi életében is szokása volt mitsem bízni a véletlenre; tudva van, hogy előre leírta nejevel való beszélgetéseit, nehogy valamivel többet mondjon, mint a mennyit akart. Fel kell hát tennünk, hogy ha lakásának megválasztásánál előnyt adott a Palatinnak Róma többi részei fölött, okai voltak rá s ezen okokra nem is nehéz rájönnünk. A Palatinon laktak, azt tartották, Rómának régi királyai. Augustus nagy súlyt fektetett reá, hogy társukul szegődjék; midőn elhatározta, hogy megválík az Octavius névtől, melyet a

Mithra szentélyt találták s egy ház részeit a császári korszak elejéről. Aztán még mélyebbre szállva, kőalkotásokra bukkantak, a melyek eredete bizonyára felnyulik a köztársaság elejére, sőt talán a királyok koráig is. Ime egész sorozata a minden korbeli emlékeknek; néhány lépcsőn leszállva Róma egész történetének képét láthatjuk a város alapításától a renaissanceig.

proscriptiok elkoptattak, s ujat vesz föl, előbb a Romulus-é csábitgatta s föléje is helyezi vala minden másnak, ha az első király erőszakos vége nem látszott volna rász jelnek utódja szemeiben. Bizonyos hát, hogy a halomra telepedvén, a mely székhelye volt a királyságnak, örökölni remélte a tiszteletet, melylyel e régi emlékek környezve valának. Gondja volt így arra is, s az utána következett uralkodóknak nem kevésbbé, hogy fenntartsák s kitatarozzák mindazt, mi e távoli multból a Palatinon megmaradt. A császári paloták olykor mintegy tisztelettel távol tartják magukat az antik romoktól s még ma is láthatók nyomai annak, mily elővigyázattal igyekeztek azokat kivüle hagyni az új alkotásoknak. Kétségkívül úgy vélekedtek, hogy Róma régi királyainak e kegyeletre méltó emlékei védik s megszentelik a császárság új urainak lakóhelyét.

Nem csekély súlyt fektetett Augustus arra is, hogy mitse tegyen elhamarkodva; nagy mester volt az átmenetek előkészítésében, a botrányok s meglepetések kerülésében, a legfontosb változtatásoknak minden zaj nélküli végrehajtásában. Tudta, hogy a fejedelemnek palota kell, hogy a világ ura nem lakhatik úgy, mint holmi egyszerű magányzó. Elhatározta, hogy meg fogja nagyobbítani Hortensius kis házát, a melybe nem fért többé bele a szerencséje. Sextus Pompejus fölötti diadala után, midőn meghódolt hatalma előtt egész Italia, melyet megszábadított a belháború aggodalmaitól, rendeletet adott udvari hivatalnokainak több ház megvásárlására, melyek az övét környékezték, s azoknak lebontására. Nehogy szemet szúrjon e lebontás a gyanakvó egyéneknek, azt hiresztelé, hogy nemcsak önmagának, de a köznek érdekében dolgozik s hogy vallási építkezésekre szánta a telkek egy

részét. S csakugyan fel is építteté a híres palatini Apollo-templomot s a két — görög és latin — könyvtárt, melyekről oly gyakran történik megemlékezés e kor íróinál. Csak ezen alkotások fénye kötötte le a közfigyelmet; nem vették észre, hogy ugyanakkor a fejedelem háza is megnagyobbodik s más alakot ölt magára.

Kevéssel utóbb tűzvész semmisítette meg az új palotát. Szokás volt Rómában, hogy ilynemű balesetek után a kárvallott barátai veszteségének helyreütése czéljából pénzt adjanak össze; ezen önkénytes adakozás pótolta a mi biztosításunkat. A palatini égés természetes alkalom volt annak kitüntetésére, mennyi barátja van Augustusnak: minden római polgár sietett meghozni adományát, ő azonban nem akarta elfogadni. Csak jelentéktelen összeget fogadott el, személyenként legfeljebb egy denárt s saját költségén építteté újra a házát; csak-hogy felhasználta az alkalmat nagyobbá és szebbé építésére. Midőn nagy pontifexxé lett, nem követé elődeinek példáját, kik Vesta templomának közelében külön épületbe költöztek, otthon maradt s beérte avval, hogy saját házában Vesta-templomot emel. Ily módon meg vala őrizve a régi szokásnak látszata s a nagy pontifex állandóan szomszédja maradt az istenségnek, mely Róma fölött őrködött.

Ovid egyik érdekes és gyakran idézett helyén mulatságát találja benne, hogy leírja Augustus házát, a minő uralkodásának végszakában volt. Számúzva a világ végére, bánkódva Róma után, a hova tiltva volt visszatérnie, verseit küldte el a szegény költő, hogy könyörögjenek érte. Elmondja, miként bolyonganak e városban, a hol idegenekké lettek, miként kénytelenek a járókelőkhöz fordulni útbaigazításért, keresve különösen an-

nak lakását, ki oly kegyetlen büntetést mért reájuk, de a ki meg is bocsáthat. Az értesítések, melyeket nyernek, oly szabatosak, hogy ma is megtehetjük velök az utat. Ime először is a Forum s a Via Sacra. „Nézzetek, mondják nekik, emerre jobbra, ez a Palatin kapuja, Jupiter Stator temploma mellett.“ Kissé magasabban a többinél szebb, „egy istenhez méltó“ házat látni. Templomok veszik körül, fegyverek s czimerek ékesítik, tölgykorona árnyalja bejáratát, borostyán van ültetve ajtajának két oldalára. E borostyán, e polgári korona, melyet ünnepélyesen adományozott Augustusnak a senátus, „a polgárok nevében, a kiket megmentett“¹, a világ urának lakását jelentették.

Az utóbbi évek munkálatai nem tárták még fel Augustus palotáját, de az idéztük versekből megtudjuk, hol kell azt keresnünk: közel Jupiter templomához, fölötte a Palatin kapujának vagyis azon a helyen, a hol ma a Mills-villa kertjei láthatók. 1775-ben ásatásokat rendezett itt Rancoureil abbé, e telkek tulajdonosa; a felhalmozódott törmelék alatt két emeletes házat találtak, melynek beosztását könnyű volt felismerni. A felső emelet természetesen sokat szenvedett, de az alsó csaknem teljesen ép volt. A termek némelyike tele volt törmelékkel; voltak azonban üresek is, bejárhatták s a mi sajnálatosabb, kifoszthatták azokat. Megőrizték még vakolatukat, a becses padlózatot, érzekapcsokkal a falhoz erősített márvány burkolatukat. Gyönyörű festmények ékesíték a mennyezetet, sokkal finomabbak a pompeibeliéknél. Bámulatos szobrokat találtak sértetlen állapotban, egyebek közt a vaticáni Apollot. Nem hagytak ott egyetlen műtárgyat

¹ Ovid., *Trist.* III. 1.

sem, a melyből némi hasznót reméltek; az oszlopok s kövezet töredékeit pedig minden ügyelet nélkül összehordták, több targonezát töltöttek velök meg s egészen eladták a Campo Vaccino egyik márványkereskedőjének. A tulajdonos, épen oly féltékeny műbarát, mint ügyes kereskedő, a mig csak lehetett, titokban tartotta felfedezését. Nem engedte hozzá közeledni a többi régészeket s a hírneves Piranesi, ki látni akarta, állítólag éjnek idején, gonosztevő gyanánt hatolt be a kertbe s a hold világánál rajzolta le a romokat. Ismerjük a kalandos kirándulása alkalmával sebtében fölvelt tervrajzot s a mi még többet ér, Barberi építészt, ki az ásásokat Rancourel felügyelete alatt vezette.¹

Elég egy pillantást vetnünk Barberi rajzára, hogy belássuk, miként e ház, melyet sok valószínűséggel Augustus palotájának tartottak, általános berendezésében hasonló volt minden római házhoz. Belső udvara, nagy oszlopok által körülvett peristylje volt, melyre a palota különböző lakosztályai nyíltak. Ezen lakosztályok kerek, hosszú s egyenes négyszögű szobák sorozatából állottak, meglehetősen összhangban egymással, mintha az építész egyesíteni akarta volna itt a változatosságot az arányossággal.² Két nyolczszögű termet is találtak oly szeszélyes

¹ Barberi tervrajzát közli Guattani az 1785-i *Monumenti antichi inediti di Roma*-ban igen érdekes rajzaival az akkor feltalált főbb emlékeknek, melyek szerteszórodtak vagy elpusztultak. A halom e része ma nem látható, de azt állítják, hogy nemsokára át fogják engedni a közönségnek s ismét hozzá kezdenek a munkálatokhoz, melyek véglegesen birtokába fognak bennünket helyezni annak, a mi Augustus palotájából megmaradt.

² Az Augustus házában feltalált helyiségek közt van egy, a mely tudvalevőleg hiányzik a versaillesi kastélyban, s a melyet

formákkal, melyek Borronini bizar alkotásaira emlékeztettek. Kezdetben némi meglepetést keltett, hogy nagy ugyan e termék vagy szobák száma, de átlag meglehetősen kicsinyek s egyik sem látszik oly terjedelmesnek, hogy hivatalos fogadásokra használhatták volna;¹ Augustus azonban tudvalevőleg azt szenvedte, hogy odahaza közönséges polgár gyanánt él; azt akarta, hogy rendszerető, takarékos s kedvtöltéseiben mérsékelt embernek tartsák; alacsony s kemény ágyon aludt, neje vagy lánya által szőtt ruhákat viselt, soha sem tálatatott fel asztalára három fogás ételnél többet s nem mulasztja el értésünkre adni egyik levelében, hogy olykor soványabb reggelit költött el, mint „a zsidó, ki megüli a szombatját.“ Némi szenteskedés is van azonban ezen egyszerűségben, mely annyi tetszelgéssel fitogtatja magát. Ámbár szerény életszokásokat affektált, fényes volt, mint láttuk, házának belseje. E fejedelem, bár mindig a régi szokásokat emlegette, azért mégis forradalmat csinált korának erkölceiben és életmódjában; senkinek nem volt több része, mint neki, a fényűzésnek elterjesztésében, melyről sajnálattal szokott beszélgetni. Azt állítják, hogy a senatus s a nép előtt felolvastatá Rutiliusnak egyik régi beszédét „azok ellen, kik az építkezés rögeszméjében szenvednek“; feledte, hogy ő maga adott erre kedvet,

latin nevén — *sterquilinum* — említünk meg. Valóságos monumentum. Guattani, ki „*senza vergogna*“ beszél róla, részletesen leírja s alkalmat vesz annak megjegyzésére, *quanto gli antichi fossero ingegnosi nell' invenzione ed uso delle commodita le piu indispensabili e necessarie all' umana vita.*

¹ Augustus öregebb korában, ha közelébe akarta gyűjteni a senatust, a palatini Apollo templomba hívta össze ülésre. Gell., *Aug.*, 29.

s példát nagyszerű alkotásai által s hogy a másokhoz intézett szemrehányások jó része reá esett vissza.

„Téglából álló Rómát találtam, mondogatá olykor, s márványban hagyom hátra.“ Találóan jegyzi meg Jordan, hogy soha nem volt ennél igazabb hasonlat. Augustus előtt ritkán használták a rómaiak építkezéseiknél a márványt; a császársággal átment a közhasználatba. Nemesak a fejedelmek ékíték vele lakásaikat; Pompeiben megtaláljuk a ványoló malmokon s a csapszékeken is. Különösen a Palatin van elárasztva vele; sehol nem találjuk ily bőségben s alig tudnók elképzelni, a Césarak palotáinak építőmesterei miként szerezhették oly könnyen össze e ritka s becses márványokat a világ minden részéből, ha nem adná kezeinkbe a rejtély kulesát egy néhány évvel ezelőtt történt felfedezés. A Tiber partjainál, nem messze a különös Testaccio-hegytől, a mely eltört vázák cserepeiből képződött, 1867-ben Róma egyik régi kikötőjére bukkantak. Még láthatók a gyűrűk, melyekkel a kőparthoz erősíték a hajókat; a lépcsőfokok, melyeken leszálltak s felvitték a rakományt. A kikötő körül nagy raktárak valának, melyekben a partra tevés után ideiglenesen elhelyezték az árúcikket. Felfedezésök idejében is több márványdarab volt itt, a melyek kifaragását már megkezdtek. A reájok vésett feliratok, éppen úgy, mint a Severus régi falának kövein levők, érdekes felvilágosításokat adnak eredetükről s Rómába szállításuknak módjáról.¹ A világ leghíresebb bányái, melyek a legkevesettebb márványokat adták, a császárok birtokában

¹ A fáradhatlan Brazza atya gyűjtötte össze s magyarázta meg e feliratokat is *Inserizioni dei marmi grezzi* cz. tanulmányában.

valának; maguknak tartották fenn az általuk alkotott emlékek számára. A megkezdett munkáknak, az ott alkalmazott munkásoknak száma oly nagy volt Traján idejében, hogy külön hatóságot állítottak számukra (*ratio marmorum*), a mely kétségkívül a császári magán uradalmakétól függött. Mindenik bányát egy császári igazgató (*procurator Caesaris*) kezelte, kinek rendelkezése alatt különböző hivatalnokok, titkárok, felügyelők, művészek állottak. A munkások tömege legnagyobb részben a császári törvényszékek által bányarabságra ítélt egyénekből állott; e szerencsétlenek, rendszerint kevésbé hozzászokva ily durva munkához, elevenen beletemetkeztek e félelmes szakadékokba, rabszolgák vagy felszabadítottak szigorú vezetése alatt. Egyike volt ez a bírák által alkalmazott legterhesebb büntetéseknek s az üldözések korszakában igen gyakran sújtották vele a keresztényeket.

Nem volt elég kivonni a márványt a bányából, el is kellett szállítani Rómába. A görögországi s ázsiai kikötőkből, Alexandriából, Carthagóból sűrűn keltek utnak a roppant nagy darabokkal megrakott nehéz járművek s temérdek nehézség között, kitéve mindenféle veszélynek, átszelték a tengert. A nagy hajók nem hatolhatván fel a Tiberen, Ostiánál rakódtak ki; a kormány itt külön hivatalt állított fel a márványok átvevésére s Rómába küldésére. A közép nagyságú darabokat a rendes bárkákra helyezték; külön hajókat kellett azonban építeni a monolith oszlopok, az óriási szobrok s a granit obeliskek számára. Elképzelhetjük, mily költségesek voltak e bonyolult munkálatok, mennyit kellett fizetni az ezernyi munkásnak, hivatalnoknak s matrónak; mennyibe került a márvány azon naptól kezdve, hogy kikerült a bányá-

ból, elszállításaig a művész műtermébe, a ki feldolgozta. Azonban el kellett kápráztatni a tömeg szemeit, folyvást új csodákkal kötni le álmélkodását, mindenkinek szemei elé tárni ama *publica felicitas*-t, melyről oly gyakran van szó a feliratokban s az érmeiken. Hogy ne mondhassák hazugságnak a senatus ama decretumait, melyek minden fejedelem trónra lépésekor a helyreállott jóllétet s a császárságnak biztosított békéjét ünnepelték, hogy nyilvánvaló tanúságot tegyenek e jólétről, untalanúl szaporítani kellett az ünnepélyeket s az emlékek számát. A pompa eként politikai intézménynyé lett Augustus óta s eszközévé a világ kormányzásának.

Nagyon kedveztek e politikának a szerencsés körülmények: éppen akkor, midőn a fejedelmek egészen ráadták magukat e fényes építkezésekre, hogy elfoglalják s elvakítsák a népet, az építési rendszer is egy nemén a forradalomnak ment át, a mely megkönnyíté e pazarlást. Mint Choisy tudós munkájában¹ előadja, a Rómaiak több századon át roppant kődarabokat használtak emlékeikhez, faragatlanul vagy kifaragva, de mindig vakolat nélkül helyezve egyiket a másikra. Soha sem szakítottak egészen ezen építkezési móddal, a melynél minden kő egy leküzdött nehézségre emlékeztet, mely a hatalom s a nagyság jellegével ruházza fel az épület egészét. De lassú és költséges lévén, elsőbbséget adtak a császárság óta egy másiknak. A helyett, hogy fáradságosan feldarabolt nagy tömbökből állítsák elő emlékeiknek testét, szokásba vették egyenlőtlen, részenként egyesített s vakolat által egymáshoz csatolt anyagokat használni fel. Ezen eljárás, melynek bizonyára nem ők

¹ *L'art de bâtir chez les Romains*, par A. Choisy, Paris 1873.

voltak feltalálói — imént említők, hogy mitsem találtak fel, — de a melyet elsőik használtak rendszeresen s általánosan, rendkívül előnyös volt azokra nézve, a kik gyorsan s jutányosan akartak építeni. „Lehetővé tette, hogy óriási falakat emeljenek pusztán kézművesek által s meszen s kavicson kívül minden egyéb anyag nélkül.“ Nem tudjuk, kitől tanulták el s a tapogatózás és próbálgatás mely időszakán mentek keresztül, mielőtt jártasságot szereztek volna benne. Choisy megjegyzi, hogy reánk nézve a Pantheon egyike az e rendszerben épült legrégibb s egyszersmind legszebb emlékeknek. Így hát Augustus korában érte el a tökélyt, s annyira megfelelt a rómaiak gyakorlati felfogásának, oly hasznára volt politikájuknak, hogy fennmaradt a császárság egész tartama alatt. „A művészetek általános hanyatlásának közepette, mondja Choisy, változás, de fejlődés nélkül is szálltak át a római építészet czélszerű hagyományai. Nem építkeztek másként az Antoninok alatt, mint az első Césarak korában.“ E gazdaságos s gyors eljárás, melyet sikerrel használtak Rómának csaknem utolsó napjáig, ez tette lehetővé a császárság nagy alkotásait.

Tiberius nem volt oly költekező, mint Augustus, nem is szeretett annyira építkezni; de azért neki is van némi emléke a Palatinon. Ugy látszik, nem lakott elődjének házában s külön palotája volt, a melyet nevééről neveztek el (*Domus Tiberiana*). Többször van szó róla a történetírók elbeszéléseiben s a mit mondanak, megismerjük abból fekvését is. Ezen elbeszélések némelyike nem mehet feledékenységre. Tacitus elmondja, hogy a 69-ik évnek jan. 15-én Galba császár áldozatot mutatott be Apollo templomában, közel Augustus palotájához. Oldala mellett volt barátainak egyike, Otho, ki a császári

bibort áhítózza. Az istenek nem mutattak jó indulatot, az áldozatok beleiben észlelt jelek kedvezőtlenek valának s egy haruspex közeli veszélyt jósolt a császárnak. Otho örömét lelte benne, tudván, hogy közel van az összeesküvés kitörésének pillanata, melyet barátai szöttek az öreg császár ellen. Egyszerre hozzá lép felszabadítottjainak egyike s a megállapított jeladásra magával viszi. Otho, karjára támaszkodva, átmegy „Tiberius házában”, leszáll innen a Velabrumra s jobbra a Forum felé fordulva, megérkezik Saturnus templomához, az arany mérőföldmutató tájára, a honnan a császárság összes útjai kiindultak. Találkozik itt a pretorianus testőrség huszonhárom katonájával, a kik császárnak kiáltják ki, hordszékbe vetik s elviszik a táborba, mialatt Galba tovább fárasztá könyörgéseivel — Tacitus szavaiként — „isteneit a császárságnak, a mely nem volt többé az övé.”¹ Tiberius házában tehát a Palatin északi részén, a Velabrum felőli oldalon kellett feküdnie. Alkalmassint családjának régi háza volt, a melyet megnagyobbíttatott, hogy új szerencséjének színvonalára emelje. Csak néhány szűk kamrája maradt meg, melyekben rabszolgák lakhattak; meglehet, egyéb részeit is fel fogják fedezni, ha felásták az antik építmények fölött még elnyuló kerteket.

Kissé fellebb, a Palatin azon szöglete táján, mely a Forumra néz, állott Caligula palotája. Azt olvassuk, hogy igen pompás volt, festményekkel s Görögország minden híres templomából elhurczolt szobrokkal ékesítve. Caligula azonban nem érte be a Palatinnal, kiterjeszté építkezéseit a Forumig s házában előcsarnokává tette Castor templomát. Minduntalan azt hallván, hogy Isten,

¹ Tacit., *Hist.*, I. 27.

komolyan vette isteniségét s magához hasonlókul bánt az Olymp összes lakóival. Nemcsak templomot emeltetett egymagának, a hol pávákat, papagályokat s más ritka madarakat áldoztak neki: ki akarta venni részét azon hódolatból is, a melyben kartársai, a többi istenek részesültek. Több ízben megjelent Castor templomában, ünnepélyesen elhelyezkedett a két Dioscur közé s eként imádtatta magát a néppel. Azt beszélik, hogy az ájtatos néptömegben egy csizmadiát vett egyszer észre, a ki kaczagásban tört ki; alkalmasint, hogy módot nyújtson hibájának jóvátevésére, azt kérdezte, mily benyomást tesz reá. „Nagy bolondnak a benyomását,” válaszolta a csizmadia. Meglepő, hogy Caligula nem büntette meg válaszának merészségeért. Megneheztelt azonban egyszer a capitoli Jupiterre, a nagy római istenre, kétségkívül a miért nem részesítette elég figyelemben. Több ízben látták, a mint haragra gyulva, fenyegető szavakat sugdos a faszobornak füleibe. „Egyikünknek el kell tűnnie,” mondogatá s féltek, hogy, mint a többi istenekkel tette, le fogja vágatni a tiszteletreméltó szoborkép fejét s a magáét téteti helyére, midőn egyszerre csak lecsendesedett. „Jupiter, mondá, bocsánatot kért tőle“ s a haragból egyszerre a szenvedély másik szélsőségébe csapván át, nem akart többé megválni új barátjától. Hogy közelebb legyen hozzá s szabadon találkozhassanak bármely órában, merész hidat építtetett, mely a Forum legmagasabb házai fölött összekapcsolá a Palatint a Capitollal.

Csakhamar szétrombolták e hidat s misem maradt belőle meg, de azért nem kevésbé élő Caligulának emléke a Capitolon. Hozzá van fűzve a császári lakohelyek egy másik rommaradványához, melynek birtokába helyeztek bennünket az ásatások. Nem messze a régi

Mugonia-kaputól, Jupiter Stator templomának közelében feltalálták a rómaiak által cryptoporticus-oknak nevezett átjárók egyikét, melyek behatoltak a földbe s lehetővé tették az átmenetelt egyik házból a másikba az utcának vagy a köztereknek érintése nélkül. A szóban forgó egyike a leghosszabbaknak mindazok közül, a melyeket ismerünk; a Palatin-utca tözsomszédságából indul ki, mintegy száz meternyire vonul Tiberius és Caligula házáinak hosszában, aztán egyszerre jobbra tart azon helyig, a hol egyikébe nyílt a jelenleg elpusztult palotáknak. Nagy gonddal kellett felékesítve lennie s a világosságot a boltozatba vágott nyílásokon át nyerte. Itt, e félhomályban ment a 41-ik évnek jan. 24-én végbe egy rémes esemény, melynek minden részletét elbeszéli Josephus, a történetíró.¹ Caligulát annyira szerették eleinte a rómaiak, hogy három hó alatt állítólag 160.000 áldozatnál többet mutattak be az isteneknek, köszönetül trónra jutásáért; három év azonban elégséges volt, hogy mindenkit félelemmel s utálattal töltsön el maga iránt. Összeesküvés támadt a katonai tribunnak, Cassius Chéréának vezetése alatt, hogy megszabadítsák tőle a birodalmat. Chéréa, ámbár túl volt már az ifjú éveken, megőrzött bizonyos előkelő szokásokat megjelenésében, választékosságot beszédében, fesztelen modort s lágyságot, melyek kevésbé erélyesnek tünteték fel, mint a milyen volt. Katona-lélek rejtett e gavalléros külső alatt; hozzá köztársasági érzelmei valának, visszaemlékezett a régi kormányrendszerre közepette az embereknek, a kik siettek az új előtt hizelegni. Caligula, éppen oly gúnyolódó, mint kegyetlen, szünet nélkül sértegette. A hányszor megjelent, hogy

¹ Joseph., *Antiqu. Jud.*, XIX, 1, 15.

szokás szerint a jelszót kérje, hogy tréfát üzzön elpuhult szokásaiból, mulatságát találta benne, hogy trágár szót mondjon, mely a tiszték s katonák gúnykaczájának tette ki Chéréat. A kellemetlen megbízatásokra őt szokta kiszemelni. Egy izben megbizta egy színésznő kinvallatásával, kinek kedvesét el akarták veszíteni; a színésznő azonban a leggyötrőbb szenvedések daczára egy szót sem mondott, a mely ártalmára lehetett volna szerelmesének. Chéréa, elégületlen önmagával s másokkal, szégyelve a szerepet, melynek eljátszására kényszeríték, felháborítva a szenvedett sértések által, elhatározta, hogy megöli a fejedelmet. Sok huzavona után abban állapodott végre meg, hogy végrehajta tervét az Augustus tiszteletére rendezett palatini játékok alatt. E játékokat a halom tövénél rendezték, azon a helyen, a hol utóbb Títus diadalíve emelkedett. Deszkákból ideiglenes színházat állítottak, mely több napon át zsufolva volt a nézők tömegével. A kitűzött napon a szokottnál is népesebb volt a közönség, mert ez alkalommal különös látvány várt reá, pokolbeli jelenetek ábrázolása egy egyiptomiakból s ethiopokból álló társaság által. Dél tájban szokása volt a császárnak rövid időre palotájába térni, hogy étkezzék s megpihenjen; itt várták az összeesküvők. Elhagyta a színházat nagybátyja, Claudius s néhány barátja társaságában, megelőzve a germán katonák által, a kik rendes testőrségét képezték. A mint átlépte a Palatin kapuját, felvonulni engedte kíséretét a palotához vezető utczán s visszafordult, hogy betérjen a cryptoporticusba: látni akarta azon előkelő családbeli gyermekeket, kiket Ázsiából hozatott a játékok számára, melyekkel a népet mulattatni készült. E félreeső helyen tanították őket be hymnusok éneklésére s tánczra. Chéréa, e napon a szol-

gálatban levő tribun, mögéje sietett; gondja volt rá, hogy eltávolítsa a kíváncsiakat s udvaroncokat, mondván, hogy a császár egyedül akar lenni; aztán követte őt az összeesküvőkkel. Majd hozzá közeledvén, míg a fiatal emberekkel beszédbe elegyedett, kardvágást mért a fejére. Caligula, megsebesülve, szó nélkül felkapaszkodott s futásnak indult. De azonnal körülvették Chéréa bűntársai s harmincz tördőfessel leterítették. A támadt zajra oda-siettek a testőrség katonái; az összeesküvők, nem térhetvén vissza, mért szemközt találták volna a császári tiszteket s a germánokat, kik bosszút állnak vala rajtok, tovább haladtak az oszlopesarnokban azon helyig, a hol, mint Josephus mondja, Germanicusnak háza állott, a melyen át könnyű volt elillaniok.

A történetírók elbeszélik a rémitő zűrzavart, mely a császár halálát követte. Az elvesztése fölött bánkodó germánok mindenkit legyilkoltak, a ki csak utjukba akadt az oszlopesarnok körül s a palotában: ártatlanok s bűnösök egyaránt vérzettek el csapásaik alatt. E közben elterjedt a színházban is az esemény híre. Senki sem merte elhinni, bár mindenkinek óhajlásával találkozott s eléggé jellemzi, ugymond Suetonius, a rémuralmat, mely alatt éltek, hogy azt képzelték, miként a fejedelem maga terjeszti halálának hírét, hogy alkalma legyen megbüntetni azokat, a kik elégedetteknek látszanak. A legkülönböbb hírek keltek szárnyra; nem tudták, mihez kezdenek, senkinek sem volt bátorsága érzelmeit nyilvánítani vagy a helyét elhagyni, midőn megérkeztek a germánok, mindinkább megittasodva a vértől s a haragtól; mindenütt a gyilkosok czinkostársait látván, már-már rárohantak a fegyvertelen tömegre. Nagy nehezen lecsendesíték őket s a nézők leírhatlan rendetlenségnek közepette elmenekültek.

A cryptoporticus, e tragicus események színhelye, csaknem egészen fennmaradt. Ma is teljesen bejárható s a képzelet könnyen kiszínezheti a tizenhatsz századdal ezelőtt végbement rémes jelenetet. Ujra látjuk a kicsapongások minden neme által elsatnyított e fejedelmet, e huszonkilencz éves öreget, a mint Seneca és Suetonius eltörölhetlen vonásokkal lefestették, kis fejével a roppant testen, kanecsal szemeivel, sápadt bőrével, fakó tekintetével, az arczczal, melyet a természet gyászossá tett s a melynek, különös kaczérságból, még ijesztőbb vonásokat kölesönzött. Követjük a gyilkosokat a pillanattól kezdve, hogy vele együtt az oszlopcsarnokba hatoltak, addig, midőn elmenekülnek Germanicus házá-
át, menhelyet kérve az atyától, miután megölték a gyermekét. Szerencsés véletlen fönntartotta alkalmasint magát e házat is; néhány tudós legalább ennek tartja azt, a melyet csaknem épen találtak az oszlopcsarnok végénél.

Rossa fedezte fel 1869-ben s kétséggkívül egyike a Palatin legérdekesebb leleteinek. Sokat vitatták, vajon kié lehetett. Látván, mennyire közel fekszik Tiberius palotájához, természetes volt a feltevés, hogy családi háza volt, az, a melyben született, a melyet atyja neki hagyott halálos ágyán. Csakugyan nevével ruházták először fel; később azonban ólomesövet találtak alapfalaiban, a mely vízvezetékül szolgált s helylyel-közzel e domborvésetű felírást mutatta: *Juliae Augustae*. E nevet, mely a tulajdonosénak látszik, több személy viselte, nevezetesen Livia, Augustus neje; s Leon Renier meg is van győződve róla, hogy csakugyan ő forog kérdésben.¹ A

¹ Renier kifejté e nézetet a *Revue archéologique* 1867-i folyamában megjelent cikkében, melyhez Georges Perrot fontos

palatini ház tehát az lenne, a melybe Livia férjének halála után visszavonult; Renierként itt tölté szomorú magányban éltének utolsó éveit, gyűlölve s irigyelve fia által, ki szégyelte, hogy neki köszönheti nagyságát. Visconti és Lanciani ellenben azon házat látják e kis épületben, a melyről Josephus beszél, a melyen át menekültek Caligula gyilkosai; nem is haboznak Germanicus házának nevét alkalmazni reá. Bármelyik álljon is meg e nézetek közül, melyeket nem volna lehetetlen össze is egyeztetni, az utóbbi alkalmasint csak helytelen népies elnevezésből eredvén: a ház mindenesetre régibb az oszlopcsarnoknál; különböző építési részletei arra vallanak, hogy a köztársaság végszakában vagy a császárság első éveiben emelték. Fennmaradt a Palatin változásainak közepette; mindinkább elrejtve s betemetve a nagy paloták által, melyek körülte épültek, elég szerencsés volt túlélni azokat. Egész alsó emeletje épen megmaradt. Az atriumot, melyhez néhány lépcsőn kell leszállanunk, négy terem környezi, melyek manapság is a Rómában felfedezett legszebb s legépebb festményekkel borítvák. A párkányzat hosszában csinos arabeszkék futnak, levélfonatok, szárnyas geniusokkal váltakozó virágok, bájos izlésű fantasticus tájak. A falakon különböző tárgyakat ábrázoló öt nagy frescot látunk. A terjedelemre s kivitelre nézve kevésbbé jelentékeny kettő bűvészeti s fölavatási jeleneteket ábrázol. Egy másik három meternyi magasságban Róma, egyik utcáját, a mely mintegy nyílt ablakon át tűnik szemeinkbe. Szokás volt ily módon nagyobb kiterjedés színét adni a lakosztályoknak s kilátást

tanulmányt csatolt a Palatin festményeiről. Mindkét dolgozat megjelent utóbb Perrot *Mémoires d'archéologie*-jében.

az utcára, a melyet rendszerint nélkülöztek. Napjainkig fenntartotta magát e szokás. „A kik utaztak Olaszországban, mondja Perrot, tudják, mily előszeretettel őriztek meg az olaszok az ily látszalódások, e perspectivák iránt, melyeket ritka ügyességgel alkalmaznak díszítőik. Belépünk egy udvarba s a hátsó falon a piszkos fősnek szürke s homályos színe, vagy a tej kiáltó fehérsége helyett tovavonuló utczát veszünk észre, szép épületek által szegélyezve, nagy kertet, a lombozatban röpkedő madarakkal telt fasudarakat vagy bokrokat, melyeken érett bogyók csüngenek. Tekintetünket, a nélkül, hogy tévedésbe ejtené, élénk gyönyörrel tölti el e csere; a szellem örömet játszik az illusioval, mely a festő kezének kisebb vagy nagyobb ügyességéhez képest hosszabb vagy rövidebb ideig tarthat. A művészekről, kik a campaniai városoknak s a császári Rómának házait felékesítették, azokig, kik ma vetik nedves színeiket a genuai, milanói, paduai s bolognai házakra, szakadatlan traditio vonul végig századról századra, mindenféle politikai viszontagságnak közepette hiven áthagyományozott örökség.“

A palatini perspectiva utczát ábrázol, házakkal, melyeknek minden emeletén majd födetlen terrasseokat, majd erkélyeket veszünk észre, a mai loggiákhoz hasonlóan oszlopok által tartott tetőzettel. Az ablakokból kihajló egyének nézik a járókelőket; egy nő lép ki a kapuból, fiatal leány kíséri, kezében oly tányérral, a milyenbe a szentelt süteményeket helyezték, a miből gyaníthatni, hogy áldozat bemutatására készülnek valamely szomszédos templomban. Ez tehát való tájkép, Rómának egyik pontosan visszaadott részlete, melyen megtaláljuk, a mi Pompeiben hiányzik, a több emeletes házakat.

Mythologiai tárgyú a másik két kép. Egyiken Polyphemet látjuk, a mint Galateát üldöze. Az óriás félig el van merülve a hullámokban s a festő, hogy megmutassa, miként a szenvedély hajtja, szárny nélküli kis Ámort rajzolt mögéje, vállán állva, két szalaggal tartva őt. Galatea hippocampuson ülve menekül, visszafordul a cyclops felé, jobb karja a ló farára támaszkodik; a bal, mely a paripa nyakát szorongatja, vörös köpenyt tart, mely a kebel alá esúszott le. A vörös draperia s a hippocampus fekete szőre élénken kiemelik a nympa bőrének fehérségét. A háttérben magas szirtfalak közé zárt tengerágot veszünk észre. A hegyeket fák borítják, a viz megtartotta átlátszóságát. „Nem emlékszem antik tájképre, mondja Perrot, a mely szerencsésebben s szababban tükrözné vissza a természetet.“

A másik fresco, a legszebb kivitelű valamennyi között, Iot mutatja a pillanatban, midőn Hermes megszabadítja Argustól. Micsém lehet finomabb s kecsesebb, mint a bánatos fiatal leány magatartása, égnek emelt szemeivel, fájdalmának zavarában alig tarthatva vissza mellén a lehulló köpenyt. Mögötte csendesen érkezik Hermes, egy szikla által elrejtve Ionak s órének tekintete elől, míg az éber Argus egy pillanatra sem vonja el szemeit áldozatától s mintegy összeszedve magát, kész rárohanni a félelmes szabadítóra. „E kép, mint az antik festészet egyik leghivatottabb bírāja, Helbig megjegyzi, rendkívül ügyes és biztos kézre vall, a körvonalak igen finoman árnyalvák s mégis határozottak, az aránylag világosan tartott színek harmonikus, megnyugtató hatással vannak szemekre. Nehéz lenne Pompeiben oly alakot találni, a melyet párhuzamba helyezhetnénk a palatini Ioval; az arányok karesubbak s gyöngédebbek,

a színezet áttetszőbb s kedvesebb, mint a campaniai festőknél. Abban keressük-e a *conceptio s kivitel e finomabb* voltának okát, hogy a római festőknek több alkalmuk volt, mint a vidékieknek, közről látni s tanulmányozni a görög mintákat? Vagy a befolyásban-e, melyel a római művészekre lehetett a környező valóság, a nagy város előkelő hölgyeinek elegantiája? Nem mernők e kérdést eldönteni.“¹

Meglepőnek látszik, hogy ezen előkelő ház, alig választva el a császári palotáktól porticusok s utczák által, szembeszökőbb változás nélkül fennállhatott a köztársaság végszakától a császárság bukásáig. Meglehet, azon híres egyéniségek emléke védelmezte, kik az első években lakták; meglehet, a későbbi Césároknak is különös okuk volt arra, hogy oly gondosan fenntartsák s kijavítgassák.² Bármily kellemes dolog is császárnak vagy királynak lenni, vannak pillanatok, midőn untat e terhes méltóság s viselője szükségét érzi annak, hogy leszálljon egy kis időre a magasból. A hivatalos és közélet elfárasztaná a legkitartóbb becsvágyót is, ha nem lenne olykor-olykor némi magány s árny által félbeszakítva. Maga XIV. Lajos is, ki annyira rá volt teremtvé az örökös uralkodói szereplésre s gyermekkora óta hozzá szoktatta magát, Marlyba ment, a hol kevésbbé szigorú volt az etiquette, hogy meneküljön attól, a mit Saint

¹ A párisi szépművészeti iskolában igen hű másolata látható e festményeknek, a római francia akadémia egyik tanítványának, Layraudnak műve. E festmények a Malaquais rakpart felőli oldalon, azon terem előcsarnokában helyezvék el, a melyben a tárlatokat rendezik.

² Az itt talált ólomcsövek feliratai arról tanuskodnak, hogy Domitian s Septimus Severus idejében kijavították.

Simon „az udvar gépiességé“-nek nevez s kissé inkább önnön magáé legyen. Ki tudja, vajjon e kis és bájos ház, oly közel a császári palotákhoz s mégis egészen független azoktól, a melyben semmi nem emlékeztet a legfőbb méltóságra, nem nyújtott-e olykor menedéket a birodalom gondjaitól kifáradt fejedelmeknek? Mindenesetre alkalmas volt rá, hogy megpihenjenek benne; képét nyújtá nekik a magán életnek, mely felé mindig némi sajnálkozással fordulunk, ha elhagytuk. El is tekintve a gyönyörtől, melyet a falakon látható szép festmények keltenek, a gondolat, hogy oly fejedelmek, mint Vespasian vagy Titus, Traján vagy Marc Aurél gyakori vendégek voltak e házban s kellemes órákat töltöttek barátaikkal való vidám csevegésben, növelni fogja, úgy véljük, meglátogatásának érdekét.

Nero mi nyomot se hagyott hátra a Palatinon. Előszertetete levén mindenek fölött az óriási iránt, oly palotának építtetéséről álmódzott, a melybe egész város beleférjen. A szűk halom, már is elborítva templomokkal s köztisztelet által környezett házakkal, nem nyújtott elég helyet tervezett alkotásának; elhatározta hát, hogy egyebütt építi palotáját. Már Caligula a Forumot vette szemügyre a magáé számára; Nero azon eszmével foglalkozott, hogy Mecenás kertjeiig fog kiterjeszkedni a téres síkon át, mely a Palatint s a Caeliust elválasztja az Esquilintől. Midőn a tiz napig tartott rettenetes tüzvész megtisztítá e területet a rajta levő házaktól, munkához láttak Nero építőmesterei, Severus és Celer. Merész, meglepő combinationokban termékeny képzelmények egészen alkalmas volt a fejedelem elbűvölésére, kinek beteges szelleme csak az új látványokat s a rendkívüli conceptiókat szerette. Oly palotát építettek számára, a minőt nem látott még a világ.

A rendelkezésekre álló tért mindenféle építményekkel boríták el. A bejárás elé, azon tájára, a hova utóbb Róma templomát emelte Hadrian, a fejedelem szobrát helyezték, százhusz lábnyi colossust, a melyet aztán a nap képével láttak el. Az Esquilin felé, a hol annyira termékeny a föld, terjedelmes rétek nyultak, szántóföldek, szőlők s erdők, a melyekben vadállatok bolyongtak. A sík közepe táján Sveton szavaiként tengernyi nagyságú tavat ástak, melynek partjai festői építményekkel valának szegélyezve. A mi a sajátképeni palotát illeti, minden ragyogott itt a drága fémektől s a falakba befoglalt ritka kövektől, miért is Arany Háznak nevezték. Roppant oszlopesarnokok valának itt láthatók, ebédlő termek elefántcsont asztalokkal, s vizesések, melyeknek szűk nyílásain át drága illatszerek s folyadékok finom permetegje hullott a vendégekre, fürdők bővelkedve tengervízzel s mindenféle kénes vizekkel. Nero, birtokba vevén új házat, elég kegyes volt köszönetet mondani építőmestereinek, a kik kedve szerint végezték a munkát s megjegyezte, hogy elvégre van lakása.

III.

A Flaviusok és politikájuk. — Domitian palotájának leírása. — Severus palotája. — A császári páholy a nagy circusban. — A katonák és szolgák lakásai.

A Flaviusok dynastiája, mely a Césárokat követte, utalva volt rá, hogy másként viselkedjék, mint elődei. Rangja új keletű volt, nélkülözte azon tekintélyt, melyet a régi emlékek kölcsönöznek; a közvéleményre kellett támaszkodnia, meghallgatnia s figyelembe vennie panaszeit. Neronak minden örült vállalata közül talán az

Arany Ház építése háborítá leginkább fel a becsületes embereket; ezen uralkodási korszak egyik legrettentőbb esapását juttatá eszökbe, Róma égését, melynek előidézésével Nerot magát vádolták, hogy könnyebben megszerezhesse a kívánt telkeket. Alig hamvadt el a tűz, sietett, mondja egyik történetíró, pompás palotának építésére használni fel hazája romlását. Felháborodtak, látván e mezőket, e kerteket, e réteket, melyek annyi szegény ház helyét foglalták el, közepette a városnak, mely nyüzsgött a sok embertől, egyetlen lakás által igénybe véve e roppant nagy területet. „Róma, mondogaták gúnyos versekben, nemsokára egyetlen palota lesz. Készüljetek polgártársak a Vejibe való kiköltözésre; ha ugyan Veji maga is nem lesz Césár házába bekeblezve.“¹ Hozzá e fényűzés igen sokba került; a császár építőmesterei nem fukarkodtak s a kincstár mindig üres volt; hogy megtöltsék, szokás szerint az elkobzásokhoz s gyilkolásokhoz folyamodtak, úgy hogy az Arany Ház mintegy ráemlékeztetett a bűnökre, melyekbe került. Az új császárok nemesak tartózkodtak befejezésétől, le is rombolták. Egy részét a nagy területnek, melyet elfoglalt, visszanyerte a közönség; csak annyit tartottak meg, a mennyi szükséges volt néhány pompás emléknek emelésére. Nero tavának helyére a flaviusi amphiteatrumot építették, a melyet ma Coliseumnak neveznek. Hozzá kezdtek az Esquinen ama meleg fürdőkhoz, melyek utóbb Titus nevét nyerték s a palatini utcának aljánál, a Via Sacra-n szép diadalív ujítá meg Jeruzsálem elfoglalásának emlékezetét. Ezen építményeknek, melyekkel népszerűvé igyekezett magát tenni az új dynastia, azon előnyük volt a Néroéival szemben, hogy

¹ Sueton., *Nero*, 39.

a népnek hasznára váltak. „Róma, mondá egyik költő, visszaadatott önmagának; hála érte neked, Césár, a mi egy embernek volt élvezete, mindenkinek gyönyörködtesére szolgál.“¹

A császárság visszatért hát a Palatinra s többé nem is hagyta el. Vespasian és Titus Augustus politikáját vallották magukénak; mi költséget sem kiméltek a közönségnek szánt emlékektől, maguk ellenben egyszerűen éltek, inkább magán emberek, semmint fejedelmek gyanánt. Beérték, úgy látszik, a régi császári palotákkal, melyeket kitataroztak a tüzvész után. Ám ezen egyszerűség nem volt kedvükre utódjuknak, Domitiannak. Az építkezés rögeszméjében, vagy, mint Plutarch mondja, betegségében szenvedett. Kevés fejedelem hozott oly felséges építményeket létre s palotája, azt olvassuk, a legszebb volt valamennyi között. A férfin, ki imádtatta magát s elrendelte, hogy a hozzá intézett könyörgésekben „urnak s istennek“ szólítsák, csakis „szentély“-ben lakhatott; így nevezte ő maga is s így akará neveztetni a házat. Természetesen olyat is akart előállíttatni, a mely méltó legyen e névre.

E palotát, az egykorúak álmélkodásának tárgyát, teljesen napfényre hozták az utóbbi évek ásatásai. Nem volt ez egészen új felfedezés; a mult század elején I. Ferencz parmai herczeg, tulajdonosa a halom e részének, ásatásokat rendeztetett itt a tudós Bianchini által: jelentékeny romhalmazra bukkantak s mihamar felismerték, hogy Domitian palotájához kellett tartoznia. Sokkal jobb karban volt akkor, mint ma, több terme megőrizte még fontos maradványait eredeti díszítésének. Elhordván min-

¹ Martial., *De spect.*, 2, 12.

dent, a mit csak lehetett, hogy gazdagítsák vele a Farnese-k museumait, földdel hányták ismét be a romokat s másfél századon át újra el valának temetve. Rosa végleg birtokukba helyezett s mert ezuttal teljesebben ki lőnek ásva és tisztítva, elannyira, hogy az épület általános tervezete könnyen helyreállítható, s mert inkább megfelel a képnek, melyet egy palotáról szoktunk alkotni: a Palatin e helyét látogatják az idegenek legörömetesebb s innen viszik magukkal a legjobb emléket.¹

Domitian palotája is római ház; ugyanoly terv szerint épült, mint a többi, azon különbséggel mégis, hogy arányai nagyobb szabásuak. Azon lejtős feljáró (*clivus palatinus*) vezetett hozzá, a mely, mint már említők, Titus diadalívének közelében vált el a Via Sacra-tól s Romulus ideje óta rendes bejárásul szolgált a Palatinra. Ezen uteza végpontján állott a palotának főhomlokzata. Oszlopok tartotta felséges porticus alatt, melynek pilléreit megtalálták, három ajtó nyílt. A középső egyikébe vezetett a legnagyobb kiterjedésű s a legmerészebben megalkotott épületesztályoknak. Kétségkívül az elfogadási terem volt, a melynek meghagyta Rosa antik nevét, a *tablinum*-ot. Itt adott kihallgatást a fejedelem, itt fogadta az idegen királyok s népek követeit s a tartományi küldöttségeket, melyek minden évforduló alkalmával megjelentek a legtávolibb alattvalók üdvkivánatait tolmácsolni. Élő bizonyága e terem annak, mily fejlődésen mentek át a monarchicus erkölcsök Augustus óta. Végén, a benyilóval átellenben, félkörös kiszögellés (*apsis*) látható, a melyben

¹ Dutert Ferdinand, ki e szép romokat feltárásuk alkalmával tanulmányozta, megkísérle azok restaurálását s munkálatának kivonatát közzé is tette a *Revue archéologique* 1873 január-februári füzetében.

bizonyyára a császári trón állott; mert Domitiannak trónja is volt; a keleti monarchiák szokásai meghonosultak az ő idejében a császári udvarnál is. Statius, kedvencz költője, nyíltan felruházza a király névvel, melyet Césár nem mert igénybe venni; s jól tudta, hogy nem kockáztatja annak használásával visszatetszését.

A terem díszítése megfelelt terjedelmének. Bianchini elbeszéli, hogy a midőn felfedezte, régi pompájának csodás maradványait találta benne. A legdrágább márványokkal borított falakat huszonnyolcz lábnyi magasságú, bámulatosan faragott tizenhat corintheta oszlop vette körül. Nyolcz nagy fülke orommal, a minők Agrippának Pantheonjában valának, ugyanannyi basalt szoboróriásnak adott helyet; kettőt, egy Bacchust s egy Herculest, még helyükön találtak. A benyíló ajtót két márványoszlop fogta közre, melyeket kétezer zecchinoért adtak el; küszöbeül oly roppant nagy görög márványdarab szolgált, hogy egy templom fő oltárává alakíthatták át. Minde drága tárgyakat szanaszét hurezolták el; a falakon s a padlózatán alig látni még néhány töredékét a márványburoknak s ezek nem elégségesek, képet alkotnunk róla, milyen lehetett e terem pompája.

A *tablinum* két másik, egyenlőtlen nagyságú másik helyiség közt fekszik, melyek szintén a bejáró porticusára nyílnak. A kisebbiket házi kápolnafélének tartották, melyben a család isteneit imádták, miért is *Lararium* nevet nyert; de e rendeltetése meglehetősen bizonytalan. A másikra nézve ellenben mi kétség sem foroghat fenn: basilika volt, vagyis egyike a termeknek, melyekben törvényt láttak. Tisztán megkülönböztethető ma is minden részlete, sőt a félkör alakú apsis közelében, hol a bírák ültek, fennmaradt némi töredéke a márvány korlátnak, mely

őket a hallgatóságtól elválasztá. E helyütt ítelt a császár az eléje terjesztett polgári és politikai ügyekben. Domitian nem csekély súlyt fektetett legfőbb hatalmának ezen előjogára; szigorú bíró hírében akart állani s kérelhetlenül sujtotta másoknál mindazon hibákat, melyeket oly könnyen megbocsátott önmagának.

E három terem mögött, melyek a palotának egész homlokzatát elfoglalják, látható a peristyl, több mint háromezer négyszög méternyi nagy udvar, oszlopesarnok által körülvéve.¹ Még látni itt maradványait a cariai márványból faragott oszlopoknak, melyek a tetőzetet tartották s a numidiai márvány töredékeit, mely a falakat takarta. Az udvar háttéréből, a *tablinummal* átellenben széles ajtó vezet a *tricliniumba* vagy a palotának éttermébe. Martialnál olvassuk, hogy Domitian előtt nem volt a Palatinnak a Césárokhöz méltó *tricliniumja*; szerencsét kíván az uralkodónak, hogy építtetett egyet, mely ép oly szépnek tetszik előtte, mint az Olymp étterme; kijelenti, hogy az „istenek itt ihatnák a nectárt s vehetnék át Ganymed kezeiből a szent serleget.“ Merész e hasonlat, de el kell ismernünk, hogy a terem ép állapotában nagyon szép lehetett. Római szokás szerint három asztal volt benne: kettő az oldalfalak hosszában helyezve el, a fő a benyúló ajtóval szemközt pompásan díszített emeltebb helyen, mely napjainkig megtartá porphyrt, serpentin s márvány kövezetének egy részét: itt foglaltak helyet a fejedelem s a legkiválóbb személyiségek. A közép szabadon maradt a felszolgálók számára. Mindkét oldalról öt nagy ablak, vörös granitoszlopok által elvá-

¹ Az egészet nem tárhaták fel, egy része benyulván a Mills-villának terrasseai alá.

lasztva egymástól, nympheumokra nyílt, melyek közepén ma is látható egy márványmedenceze töredéke, kis fülkékkel ékesítve, melyekben nyilván szobrok állottak. Az ágyról, melyen a vendégek heverésztek, megpillanthaták a kútnak zuhatagokban fokról-fokra, zöld lombok, márvány s virágok közt aláomló vizét. Gyakori a megemlékezés e díszes teremről a kor íróinál. Domitian, ki az irodalom barátját játszta s ifjúkorában maga is irt a hízolgók által istenieknél talált verseket, kegyes volt meghívni olykor asztalához költőket is. Statius, részese ezen irigylet megtiszteltetésnek, leírja elragadtatását *Silves*-einek egyikében. Valóságos örvény: elmondja, hogy belépven a császár *triclinium*ába, azt hitte, a csillagok közé jutott s Jupiternek magának asztalánál ül. „Csakugyan te vagy-e, a kit látok, így szól a fejedelemez, te, legyőzője s atyja a meghódított világnak, te, reménye az embereknek s öröme az isteneknek? Közeledben vagyok hát, a serlegek s eledelék közepette, melyek asztalodat borítják, arcodat látom!“ S nem késik hozzátenni: „Bevallom, a lakomának pazar bősége, ezen elefántesont oszlopokon álló tölgyasztalok, a rabszolgák e serege, mindez nem vonja magára tekintetemet: egyedül a császárt óhajtottam látni, csak ő reá tekinték. Nem vehettem le szemeimet e nyugodt arczról, mely a derült méltóság színével mérsékelni látszott szerencséjének fényét; nem takarhatá azonban nagyságát el, akarata ellenére ott ragyogott vonásain. Őt látva, a legtávolibb nemzetek, a legbarbarabb hordák is urukra ismertek volna!“¹ Ugyancsak erős bókók, ha elgondoljuk, hogy Domitianról van szó; ám a kitüntetésről, melyben Statiust részesíté, el is kábult a költők

¹ Stat., *Silv.*, IV, 2.

feje. Martial kijelenti, ha Jupiter és Domitian egy napon hívnák ebédre, ott hagyná az istenek urát s a császárhoz menne el.

Minde nagy termekből manapság csak a márványkövezet, az oszlopok tövei s néhány faltöredék látható, a többi elpusztult. De az egykorúak tanúsága elégséges képet alkotnunk arról, a mit elvesztettünk. Egyhangulag magasztalják az épület nagy arányait s magasságát. Jelképes nyelvükön azt mondják „Peloint Ossán képzelné az ember, midőn megpillantja; boltívei áthatolnak az étheren s közéről látják az Olympot; a szem alig képes alulról megkülönböztetni a fedélzetet s arany gerinceze összeolvad az égnek tündöklő fényével.“ Beszélnek végtelen számáról az oszlopoknak, melyek „fenntarthatták volna az égboltozatot, a míg Atlas egy pillanatra megpihen“, felsorolják a falak díszítésére felhasznált márványok különböző fajait, sőt oly kedvteléssel időznek e hangzatos leírásnál, hogy önkénytelenül is azon gondolatunk támad, miként a túlságig gazdagoknak, túlhalmozottaknak kellett e díszítéseknek lenniök. Domitian korában nem szerették többé az egyszerűséget. A közönség izlése s a művészek tehetsége vesztett biztonságából; nem tudtak többé szépet alkotni, azon voltak, hogy gazdagot alkossanak: ez a szokása minden hanyatlóban levő művészetnek. Különösen a fejedelem szenvedélyes barátja volt e túlesapongó fénynek; valaki tréfásan Midas királyhoz hasonlítja, ki aranynyá változtatott mindent, a mihez hozzá ért.¹

¹ Több középkori kéziratban megtalálták leírását egy palotának, melyben Domitianét ismerte fel Rossi (*Piante di Roma*, 123). Ezen érdekes okmányból kitetszik mindenek előtt, hogy találó elnevezésekkel jelölték meg a palota kiásott egyes helyiségeit. Mindnyáját feltaláljuk a középkori leírásban is. Az elfogadó ter-

E roppant palota sok más termet is foglal magában, kevésbbé jelentékenyeket az éppen most leírtaknál, de nem találták benne meg a magánélethez szükséges belső lakosztályokat. Nem is használták a hivatalos ténykedéseken kívül egyébre; a fejedelmek tényleg másutt laktak. Sajátképeni lakásuk, úgy látszik, minden időben Augustus vagy Tiberius háza volt. Hogy a tér érintése nélkül átmelessenek az utóbbiból Domitian palotájába, földalatti csarnokot ástak, a mely ma is megvan s összeköttetésben áll a már említettük *cryptoporticussal*. A császárok élete eként mintegy két részre volt osztva; egyiket, bizonyára a kevésbbé kellemest, ama felséges palotában töltötték, melynek kapujára e szavakat iratta fel Nerva: *Aedes publicae*, hogy értésül adja, miként bárkinek joga van itt igazait keresni; idejük többi részét pedig kevésbbé fényes, de elvonultabb, kényelmesebb, a családi életre inkább alkalmas lakásban, a hol, miután eleget tettek császári kötelességöknek, megizlelhették, Antonin szép mondásaként, annak gyönyörét, hogy emberek.

Egy évszázada volt már — legszebb évszázada a császárságnak —, hogy a régi palotákban székeltek a Césárok, midőn eszébe jutott Septimus Severusnak, hogy új palotát emeljen. Az alkalmat rá valószínűleg a rettentő tűzvész szolgáltatta, mely Commodus uralkodásának végszakában elpusztítá a Palatint; de bizonyára más indoka is volt. Az új dynastiák mindenha szükségét érzik annak,

met *salutatorium*-nak nevezi; mellette van a *consistorium*, vagyis a basilica s távolabb a *trichorum*, azaz a három ágyas étterem (*triclinium*). Megtudjuk belőle azt is, hogy e szép ház a császárság bukása utánig fennállott, mindig központja volt a Palatinnak s mindenki a császári palota típusát látta benne.

hogy nagy vállalatokkal hassanak a nép képzeletére. Különösen a melyik az Antoninokat követte s a mely rá-szorult idegen eredetének elnézésére, azt szenvedte, hogy sokat foglalkozik Rómával, díszítésével s megszépítésével. Severus, mint mások is, kik egyszerre magas rangba emelkednek, folyvást attól tartott, hogy multjára emlékeztetik s el akarta azt egészen felejtetni. Olvassuk, hogy egy izben mint közhivatalnok visszatérván szülőházájába s régi barátainak egyike, örömében, hogy újra láthatja, nyakába borulván, megverette, hogy tanulja meg, miként kell bánni a római nép tisztviselőjével. Kétségkívül azt vélte, hogy bőkezűségben versenyre kelvén elődeivel, méltó utódjuknak mutatja magát. Birtokába akarta venni a császári halmot, palotát építvén reá, a mely családjának nevét viselje.

A Palatin már-már zsufolva volt, új építkezések számára kevés lehetett rajta a hely. Volt azonban még szabad tér a Caeliussal szemközt, a via Triumphalis hosszában. Itt kevésbbé építkeztek mint egyebütt, mert a talaj lankásan leszáll e helyütt egész a síkig s így nem nyújtott egyenletes telket nagyobb épület számára. Domitian palotája bizonyos tekintetben idáig nyult el. A peristyltól, melyet már említettünk s a mely oly nagy tért foglal el, egész során át a csak részben ismert helyiségeknek közlekedtek Augustus házával, melyet nagy palotájába foglaltatott be Domitian. Augustus házán túl stadiumot építtetett, a mely jelenleg egészen fel van tárva. Stadiumnak nevezték a circusok egyik nemét, a mely férfiak futására s athleták játékaire vala rendeltetve. Kedvencz időtöltésük volt ez a görögöknek: e művész nép miben sem gyönyörködött inkább, mint annak szemlélésében, a meztelen szép test miként fejt ki

változatos gyakorlatokkal erejét és báját. A rómaiak ellenben, kik csak illetlen s veszélyes oldalát látták, nem nagy kedvet találtak e gyakorlatokban. Megszerették azonban a császárság alatt s különösen Domitian barátkoztatta velök meg. Fölépítteté e játékok számára a Mars-mezőn ama nagy circust, melynek alakját s tervezetét ma is megtaláljuk a *Piazza Navona*-n. Szeretett elnökölni e játékokon, görög öltönyben, bibor köpenynyel a vállain, arany koronával fején. Nem csoda hát, hogy palotájában is stádiumot akart, a hol egymagának s barátainak szerezhesse meg az időtöltést, melyet valamennyi rómaival megosztott a Mars-mezőn. Kétségkívül mulatságosnak találta, néhány szakértő társaságában kipróbálni a gyors futót vagy ügyes bajvivót, a kit meg akart utóbb mutatni a népnek. Nagy csinnal berendezettnek kellett lennie a helynek, hol ezen ünnepeleyeket tartották;¹ megtalálták a félkör alakú császári páholyt, egymás fölé helyezett két termet, melyek közül nyilván a felső volt a szebbik. Márvány oszlopokon nyugvó kettős csarnok uralkodott az egész circus fölött. Elgondolhatjuk, milyen képet nyujthatott e hely, midőn az uralkodó megjelent páholyában s az udvari népség, boldogan, hogy részt vehet e császári időtöltésben, a porticusok alá csődült.

Domitian stadiumán túl, a halom szögletében keletnek s délnek építé palotáját Severus. Nagyon sokba kerülhetett; az építkezésnek megkezdése előtt úgyszólván meg kellett csinálni a talajt is az épület számára. Említettük imént, hogy mérsékelt lejtőzetben hajlott a síkra;

¹ A párisi szépművészeti iskola könyvtárában érdekes restaurálási kísérlete látható Domitian stadiumának. Pascal, a római francia akadémia volt növendéke készítette.

roppant alépítményekkel emelték fel, melyek egymásra helyezett kőívezetekből állottak. Maig fennmaradtak ezen alépítmények: eltűnván a föld, mely reájuk volt halmozva, minden oldalról látjuk ezen íveket, melyek egymás fölé kapaszkodva sajátyszerű csoportokat képeznek. Oly magasaknak látszanak, oly álmélkodással töltik el azt, ki a szomszédos utcákból néz erre, hogy némelyek magát a császári palotát látták bennök. Csak alapzatát s földalatti részét képezték; Severus palotája reájuk volt építve. Még fennáll néhány erős fala, a legmagasabbak s a legjobb karban levők az egész Palatinon. Egyik a felső emeletekhez vezető pompás lépcsőzetet tartotta. De minde hatalmas romok közül egy sem éri fel érdekességben a nagy circus császári páholyának maradványát. Magához a palotához tartozott, úgy hogy a császár megszemlélhette a szekér- s lóversenyeket, a nélkül, hogy el kellett volna hazulról távoznia. Zárt teremből állott, a hol étkeket vehetett magához a fejedelem és családja s terrasseból, melyről az egész circust át lehetett tekinteni. Bámulatos volt az innen élvezhető látvány ama nagy ünnepélyek egyikének napjain, melyek az egész római népet egybegyűjtötték. A hosszú és szűk völgy, mely a Palatin és Aventin között elnyulik, manapság Rómának egyik legszomorúbb s legszegényebb városrésze. Akkor óriási hippodrom volt, oszlopokkal, obeliskekkel, szobrokkal ékítve, s márvány lépcsőzetek által környezve, melyeket közel négyszázezernyi kíváncsi lepett el a nyilvános játékok alkalmával. Leirhatlan volt e tömeg élénksége, midőn a közönség által kedvelt lovak s kocsisok vettek részt a versenyben. A nézők, ugymond Lactantius, a legsajátyszerűbb látványt nyújtották; látni lehetett, mily szenvedélylyel követik a versenyek minden

esélyét, hadonáznak, kiabálnak, ordítanak, felugrálnak padjaikról; mindenik valamelyik „factio“ mellett foglalt pártállást; gúnyolták vagy éljenezték a zöld vagy kék, fehér vagy vörös színbe öltözött kocsisokat, kik a *spina* körül sürgölődtek. A pillanattól kezdve, midőn az ünnepély fölött elnöklő tisztviselő megadta az indulási jelt, fehér kendőt vetvén a versenytérre, addig, midőn a legszerencsésebb szekér, nyolczadfél kilomaternyi távolságot megfutván, célhoz ért, az egész közönség roppant zajongásban volt, a melyet állítólag több mérföldnyi távolságban meg lehetett hallani. S az általános izgatottságban részt vettek a császárok is. Nekik is voltak kedvencz lovaik, kedvencz kocsisaik s nem örömet láttak azoknak legyőztetését. Ugy véljük, e császári páholy, melyet a szerencsés véletlen megtartott számunkra, volt színhelye a Herodian elbeszélte rémes jelenetnek. A közönség egy része bátorságot vevén magának kipiszeszegni egyik kocsisát a kékeknek, kiket Caracalla pártfogolt, rendeletet adott a császár testőreinek, hogy büntessék meg a vétkeket. A circus lépcsősoraira rohantak s személyválogatás nélkül leöldösték, a kik csak kezök ügyébe estek. Leirhatatlan zürzavar s vérontás támadt, nagy mulattatására a császárnak, ki a jelenet egy részletét sem téveszté el páholyából.¹

¹ Nagy hirre tett szert Severus palotájának egy másik része. A halom alján, a Coeliussal szemközt s a via triumphalis mentén három emeletes oszlopesarnokot építtetett, melyet *Septizonium*nak neveztek. Palotája fő bejáratává akarta tenni, de a római prefectus, a ki nyilván ragaszkodott a régi hagyományokhoz, meggátolta ebben, a császár szobrát tétetvén oda, hol a kapunak kellett volna lennie. Így a *Septizonium* pusztán felséges díszítmény volt, minden cél nélkül. A gunyolódók látván, hogy szemközt áll az uttal, melyen Afrikából jöttek, azt mondogták, hogy Severus fel akarta

Septimus Severus az utolsó Césár, ki új lakhelyet építtetett magának; a birodalom sokkal nyomorúságosabb helyzetbe jutott utána, semhogy bármelyik fejedelem megengedhette volna magának e pazarlást. Befejeztük így a Palatinon épült paloták felsorolását; voltak azonban ott a császári lakhelyeken kívül más épületek is; a fejedelem oldala mellett el kellett helyezni testőrségét s szolgálait. Bárha e laktanyák s rabszolga-házak nyilván kevesebb gonddal s költséggel épültek, mégis megmaradtak nyomaik a halom különböző helyein. A palatini utca aljánál, Titus ívének közelében nagy számát az egyenlőtlen kiterjedésű szobáknak tárták fel az ásatások.¹ Rosa valószínűnek tartja, hogy a pretorianus cohors lakott itt, mely a Césárok testőrségét képezte s csakugyan természetes is a feltevés, hogy a Palatin fő bejáratának oldalára helyezték a laktanyát. E szerint itt történt volna, mint Tacitus elbeszéli, hogy a szerencsétlen Piso, a kit Galba adoptált, Otho lázadásának első hírére összegyűjté a testőrkatonákat s azon becsületes s mélabús beszédet tartá előttük, a mely nem volt alkal-

kelteni általa megérkező honfitársainak bámulatát. A *Septizonium* elég szerencsés volt nagyobb viszontagságok nélkül átélni az egész középkort. Csaknem egész épségben állott, midőn V. Sixtus pápa leromboltatá s néhány általa restaurált templomban használtatta fel oszlopait. A művészetek renaissance-je, mondja Dutert, jeladás volt a legszebb műalkotások megcsonkítására s szétszórására. A pápák nem egyszer oly antik emlékeket romboltattak szét, a melyeket az ostrogótok kijavítottak. Nem V. Pál bontatta-e le csodás maradványait a Pallas-templomnak Nerva-forumán, hogy feldíszítse a paulini kutat? *Piu Goto de Goti!*

¹ Az e helyütt felfedezett romok újabb korbeli eredetűeknek látszanak. Visconti és Lanciani azt hiszik, hogy Maximian császár építkezéseihez tartoztak.

mas a pretorianusok szívének megnyerésére. Érdekesebbek ezen alaktalan romoknál, melyek rendeltetése végre is meglehetősen kétséges, az átellenes oldalon, a Velabrum táján felfedezettek. Meglehetősen karban levő egész utczára bukkantak itt, melyben az ugynevezett Victoria feljárót (*clivus Victoriae*) vélték felismerni. Ez is Róma első korszakának maradványa. A „római kapu“ vezetett hozzá, azon emlékek egyike, melyek eredetét Romulusig felviszik. Szűk és meredek út emelkedett innen a halom teteje felé. Az utca, két oldalról magas házak által szegélyezve, soha sem lehetett nagyon világos; még sötétebbé vált, midőn Caligula befedette egy részét, hogy nagyobb kiterjedést adjon palotája terrasseinak. Jobb sorát, mely a halomra támaszkodik, kétségkívül a császári paloták tartozékai alkották. Behatolva a félig eltakart szobákba, melyek még fennmaradtak, a mint hozzá szoktak a sötétséghez szemeink, meglepetéssel vesszük észre, hogy e homályos lakosztályok, melyeket alig tartottunk kezdetben rabszolgák számára alkalmas helyiségeknek, olykor nagy csinnal vannak díszítve; egy részök megőrizte vakolatát s mozaikjait, némelyiknek falán ma is bájos festmények láthatók s az erkélyeknek egyikén finom márvány korlát. Ha, a mint igen valószínűnek látszik, csakugyan a fejedelem szolgálói laktak e házakban, bizonynyára a főbb rabszolgáknak s felszabadítottaknak, a császári szolgálószemélyzet aristocratiájának valának fenntartva. Nyilván azon haza s név nélküli, a görögországi piaczkon összevásárolt egyének laktak itt, kiknek kegyét a legelőkelőbb urak keresték, kik uralkodtak a császár fölött s vajmi gyakran kormányozták a birodalmat. Tekintélyre s vagyonra tevéen szert, rászánták magukat, hogy e levegő s világosság nélküli lakosztályok-

ban fognak élni, hogy ne távozzanak el az uralkodó mellől, éppen mint XIV. Lajos alatt a legkiválóbb személyiségek, nagy paloták s szép kastélyok tulajdonosai, összezsufolódtak a versaillesi kényelmetlen lakosztályokban, csakhogy mindig a király szemei előtt legyenek. De ha az említettük rabszolgák vagy felszabadítottak nem is váltak meg e sötét kamráktól, legalább telhetőleg ki akarták csinosítani azokat s méltóakká tenni szerencsésükhöz: másként legalább nem lehet megfejtését adni a festményekkel s márványnyal való e fényűzésnek, a szép díszítmények e bőségének oly falakon, a hol alig valának észrevehetők.

A Palatin másik oldalán, a nagy circus közelében ráakadtak egyikére ama régi házaknak, melyeket fennhagytak azután is, hogy a halmot ellepték a császári paloták s a cselédség lakásának szántak. Katonák s rabszolgák éltek benne, alkalmasint különböző időszakokban. Az atriumot környező szobák tele vannak ama pontozott vagy szénnel írott feliratokkal, melyeket *graffitik*nek neveznek az olaszok. Nagy részben katonáktól származnak, kik a császár hadastyánainak (*veteranus domini nostri*) nevezik magukat; egyik-másik gúnyos epigramm, melyben a hadastyán elpanaszolja, mily keveset tudott megtakarítani szolgálatában.¹ Némelyik arra látszik vallani, hogy valamikor e házban fiatal rabszolgák iskolája (*paedagogium*) volt, melyen a fejedelmet szolgálni hívatott gyermekeket gondosan megtanították arra, mi-

¹ E szobák egyikének falán kis számár látható, a mint egy malom kerekét forgatja. E felirat volt alája írva: *Labora, aselle, quomodo ego laboravi, et proderit tibi.* „Dolgozzál, számárkám, a mint én dolgoztam s hasznodra lesz.“ Egy vihar szétrombolta nemrég e csinos kis rajzot.

ként közeledjenek hozzá, miként viseljék magukat társaságában s szórakoztassák beszédjökkel. Többen e gyermekek közül feliratokat hagytak a falakon, melyekből kitetszik, hogy nem nagyon mulattatta őket az iskola s ugyancsak örültek, midőn elhagyhatták. Itt találták ama sokat emlegetett híres torzképet is, a mely jelenleg a Kircher-museumban látható. Szamarfejú embert ábrázol egy kereszten elnyúlva; alatta durván rajzolt egyén a kereszten levőre szegezi tekintetét, kezét pedig szájához emeli. A jelenetnek magyarázatát adja e görög felirat: „Alexamenos istenét imádja.“ Nyilván valamely keresztény ellen intézett tréfa: az Antoninok idejében még a felvilágosultabb társaság is azt hitte, hogy a keresztények s a zsidók egyaránt szamarat imádnak. Alexamenos, a császár katonája vagy rabszolgája, az új hitre térven, gúny tárgyává lett bajtársai előtt; azonban bátran elviselte csufolódásaikat s ezen ellenséges világnak közepette sem tagadta meg hitét. Visconti 1870-ben feliratot talált, a melyben vallomást tesz róla s a mely ezen, alkalmasint sajátkezűleg vésett szavakat foglalja magában: *Alexamenos fidelis*. Ámbár idejekorán behatolt a kereszténység a Césarak házába, ez az egyetlen emlék, melyet a Palatinon hátrahagyott.

IV.

A halom képe a harmadik században. — Minden időkbeli építményei. — A császári korszak emlékei. — Eltérések a mai korbeli palotáktól. — Az egésznek szépsége.

Bármily hosszúra nyúlt is már e fejezet, szükségesnek véljük még néhány szót csatolni hozzá. Részletelesen elszámolván az épületeket, melyeket főlemelkedni

láttak a Palatinon az egymást követő századok, számot kell magunknak egyetemes benyomásáról is adnunk. Tegyük fel, hogy a harmadik században vagyunk, azon időtájban, midőn Septimus Severus felépíti az utolsó császári palotát s képzeljük el, hogy egyikében ama mindinkább gyérülő időpontoknak, midőn a birodalom esőndes és diadalmas, látogatást teszünk a hírneves halmon. E pillanatban egészen a Césároké; kizárólag családjuk, katonáik, szolgálók tartották elfoglalva. Különböző korbeli épületek vannak rajta, melyek némelyike Róma eredetéig is felhat s a melyek mindenikét a legnagyobb gonddal tartják fenn és javítgatják. Egyetlen rom nem szomorítja meg szemünket, a Césárok sehol sem tűrik meg: a birodalomban semminek sem lehet szegényes és pusztuló színe, a mi meghazudtolhatná az uralkodásuk alatti jóllétet. Nem tudjuk-e, hogy egyikök minden teketória nélkül felosztatá a nagy földterületek összevásárlására alakult társaságokat, melyek bús hasznát dugván zsebre az elaprózott telkekből, mi gondot sem fordítottak oly házak fenntartására, a melyeknek nem akadt vevőjük? A császárt felháborítá ezen eljárás; kijelenti edictumában, hogy ez „gyilkos üzlet, ellensége a világ békéjének,“ ellenkezik a közjóléttel s hogy „a földeknek romokkal való elborítása helyett méltóbb ily szerencsés századhoz új házakat építeni, hogy jobban ragyogtassák az emberi nem boldogságát.“¹ Ezen elveket természetesen még inkább alkalmazták a Palatinon, mint egyebütt: illő volt, hogy mindent jó karban tartsanak a császári paloták

¹ A rómaiak „fekete bandái“ ellen kibocsátott ezen érdekes edictumot közzé tette s jegyzetekkel kísérte Egger a *Memoires de la Societé des antiquaires de France*-ban. 4 sorozat, III kötet.

körül; a birodalomra nehezedett csapásoknak közepette sem engedték, hogy bármelyik romba dőljön s ez teszi megérthetővé, miként maradhattak fenn a legrégibb viskók is a barbarok megérkezteig.

Voltak hát a Palatinon minden korbeli emlékek s éppen azáltal keltett nagy érdeklődést a látogatóban, hogy szűk téren ügyszólva Rómának egész történetét eléje tárta. Ama kortól kezdve, midőn „az arkádiai Eviander ökrei ide jöttek megpihenni“, a Severusok afrikai, keleti dynastiájának trónra jutásaig minden század hagyott itt hátra némi emléket. Itt volt az első királynak s az első császárnak háza, itt mutatták a köztársaság nagy consuljainak s a legjobb fejedelmeknek lakhelyeit. Követni lehetett itt a nemzeti cultusnak minden átalakulását: Jupiter Statornak, Apollonak, az istenek anyjának templomai rámutattak azon egymást követő korszakokra, midőn Róma beérte Latium istenségeivel, majd befogadta Görögország isteneit, végre pedig felkutatta a rajongó keleti cultusokat, melyek új vallási szükségletekkel ismertették meg s előkészíték a kereszténységnek útját. Tisztelettel közeledtek mindezen emlékekhez s a legrégibbek, bár felette egyszerűek, nem valának a legkevésbé ünnepeltek. A rómaiak nem hasonlítottak azon szegény sorsból fölvergődött emberekhez, a kik szégyenlik s elpalástolni töreksenek alacsony származásukat; ellenkezőleg, kérkedtek vele, mert inkább megmérniök engede nagyságát az útnak, melyet megfutottak. Történetök egyetlen korszaka sem volt kizárva elismerésökből; tudták, hogy mindenik század dolgozott Rómának dicsőségén; a politikai gyűlöletnek, a pártok előítéleteinek nem volt annyi ereje, hogy bárki irányában igazságtalanokká tegye őket; bármily hevesek valának is

ezivódásaik, az idő mindent lecsendesített, misem maradt a multból meg, csak a haza iránti szolgálatok folyton élő emlékezete. A harmadik század rómaijának hazafiasága a köztársasági hősök s a nagy császárok egyenlő csodálásából állott, és a tiszteletnek s a büszkeségnek egyenlő érzéseivel látogatták Romulus kunyhóját, Cicero házát s Augustus palotáját.

A császári korszak uralkodott azonban mégis a többi fölött, ez hagyott legtöbb emléket vissza a Palatinon. Nem felel meg a valóságnak azon állítás, hogy, mint a Farnése-kertek felirata mondja, a Césarak palotáját (*Palazzo de' Cesari*) foglalta magában, a mi azon feltevésnek ad helyet, hogy csak egy terjedelmes lakás létezett, szakadatlanul nagyobbítva és szépítve az egymást felváltó uralkodók által, mint a párisi Tuillériákkal történt.¹ Sőt inkább a paloták városrésze volt. Öt különböző palota volt rajta, azon fejedelmek neveivel jelölve meg, a kik építtették.² Modern fővárosaink nem mutatnak fel ehhez hasonlót. Manapság, ha a fejedelmek szeszély vagy hiúság által vezérelve, új palotát akarnak maguknak emeltetni, csaknem mindig a régitől jókora távolságban szemelik ki a helyét. Változást akarnak, eltérő fekvést s új látképeket. A pápák két fő székhelye, a Vatican s a Quirinál, Rómának két ellenkező végpontján fekszik. Itt ellenben ugyanazon egy halmon van egyesítve minden: a császárság

¹ Így hitték Bianchini idejében. *Palazzo de' Cesari* című művében látható, miként képzelte ő a császári palota restaurálását. Roppant épületnek, mely külsőleg hasonlít a Farnése-palotájához s a melyben minden egykorúnak látszik. Misem üthet inkább el a képtől, melyet jelenleg alkotunk a Palatinról.

² Legalább a Tiberiusé, úgy látszik, állandóan megtartotta nevét. L. Aul. Gel., XIII, 19 és *Hist. Aug., Prob., 2.*

székhelyévé lett s kisem gondolt rá, hogy valamelyik fejedelem másutt is székelhetne. Dio szerint azon helyek is, melyeken a császárok utazások közben tartózkodtak, Palatin nevet nyertek.¹

Nagy benyomást tehetett a szemlélőre e halmaza a palotáknak. Képzeljünk egy értelmes és kíváncsi vidékit, a milyen akárhány volt akkor, egy gallt, egy afrikait vagy hispaniait, ki eljött meglátogatni Rómát, melyről világszerte beszéltek. Még akkor is volt mit bámulnia a Palatinon, ha átment már a császári Forumokon, s megtekinté 'a Capitol csodáit. Könnyű képet alkotnunk a szemei elé tárult látványról; az utóbbi évek ásatásai meglehetősen szabatosággal megalkotnunk engedik a halom topographiáját. Megérkezvén a *clivus palatinus*-on át, melyről ismételve szóltunk már, s átmenvén Romulusnak a Jupiter Stator-templom közelében fekvő régi kapuján, Domitian palotájának homlokzatára esett tekintete. E palota, a mely először ötlött szemeibe, a legjelentékenyebb is volt valamennyi közül s leginkább meglátszott felelni a Césárok méltóságának. Jobbján két külön csoportra osztá a császári palotákat egy tér, melyet az *area palatina*-nak vélnek. E csoportok egyike Tiberiusnak és Caligulának a halom északi részén, a Velabrum s a Forum hosszában épült házait foglalta magában; a másik három külön palotából állott; saját homlokzata, külön bejárata s jellege volt mindeniknek, de összekötetésben állottak egymással s ünnepélyes alkalmakkor egy palotaként valának használhatók. Domitiané szomszédos volt Augustusnak házával, a mely inkább délnek feküdt s a halom közepe táját foglalta el. Kissé távolabb, ugyanazon vonalban, a Palatin déli szöglete körül volt

¹ Dio, LIII, 1, 16.

Severus palotája. A mi szabad hely a templomokon s a történeti építményeken kívül fennmaradt, a császári rab-szolgák s felszabadítottak lakása által vala igénybe véve.

Hajlandó vagyok hinni, hogy bármennyire csodál-nók is a Palatint, ha a harmadik századbéli állapo-tában tárulna szemeink elé, némi fenntartástól mégsem zárkozhatnánk el. Izlésünk bizonyos szokásokat öltött magára, oly igényei vannak, melyek korántsem lenné-nek kielégítve. Valószínű, hogy a császári palotákhoz vezető utat s a környezetet gyarlónak tartanók; a *clivus palatinus* keskeny, a *clivus Victoriae* még szűkebb s az *area palatina* sem látszik eléggé téresnek. Ha csak-ugyan oly magas volt Domitian palotája, mint Statius leírja, valóban nem tudjuk, hova állottak, hogy egész nagyságában áttekinthessék. Inkább megnyerné tetszé-sünket e pompás házak belseje. A termek, az udvarok, az oszlopesarnokok bámulatunkat keltenék fel. Úgy vé-lem mégis, nagyon meg lennének lepetve, hogy nem talá-lunk kerteket. Ha a zöldnek gyönyöreit akarták élvezni, odahagyták Rómát a császárok. Egészen közel a város-hoz, Tiburban, az Alba-tó mellett csinos nyaralóik vol-tak, a melyeket bármikor könnyen meglátogathattak. S ha az igazi szabad természetben akartak élni, az ősere-deti emberkéz által nem idomított természet ölen (*rus verum barbarumque*), messzebbre mentek: tudva van, mily boldognak érezte magát Antonin, ha latiumi nagy birto-kain szüretelhetett. Ez elég volt nekik; úgy látszik, soha sem voltak a Palatinon oly pompás kertjeik, a minőkkel manapság szeretik körülvenni házaikat a gazdagok.¹

¹ Szó van ugyan Adonis kertjeiről (*Adonea*) Domitian pa-lotájában, de igen csekély kiterjedésűek lehettek. *Adonea*-knak

Csak Nero előzte meg a modern izlést, de alkalmasint kevésbbé vezérelte a természet kedvelése, mint „leigázása büszke gyönyörének“ megszerzése. Kétségkívül szokatlannak s egy Césárhoz méltónak találta bevinni az erdőket Rómának közepébe s sóstó tulajdonosának lenni tíz mérföldnyire a tengertől.

Eltekintve mindezekről, bizonyára csak úgy megragadtak volna bennünket is a Palatin épületeinek szépségei, mint a császárság rómaiait. Bár különböző korbeliek voltak, nem mutattak oly különbségeket, melyekben megütközhattak volna a kényesebb szemek. Gyakran meglátogatta ezen épületeket a tűzvész, Rómának chronikus csapása. Mindannyiszor hamarosan felépíték valamennyit; Róma Martial szavaiként a phénixhez hasonlított, mely a tűzből megifjodva kél ki s midőn újra építék, mindig hozzá idomíták egy kissé a napnak divatjához. Ilymódon elsimultak a különbségek, melyek szembeszökőbbek lehettek volna s maradt mégis elég, hogy az ellentéttel lekösse a látogató figyelmét. Mindenik palotának saját jellege, külön előnyei voltak. Augusztusé egyszerű s komoly izlésben tartott, Domitiáné a pazarlásig fényes lehetett, Severusé pedig a nagyszerűnek ama bélyegét viselhette magán, melylyel Caracalla fürdőinél is találkozunk. A lakosztályok belseje hasonlíthatlan pompával volt felékesítve; a termek s porticusok valóságos museumok valának, egyesítve voltak bennök minden kornak műremekei. Már Plinius mondja, hogy az ő idejében Görögország

nem igazi kerteket, hanem virágágyakat neveztek a syrek s egyptomiak. Agyagvázák voltak, melyekbe Adonis ünnepe táján oly növények magvait vetették, a melyek gyorsan kikelnek s néhány nap alatt elhalnak. E gyors s rövid életű növényzet a hős sorsának volt jelképe, kinek kora halálát ünnepelték.

legkiválóbb művészeinek alkotásait lehetett itt látni; a későbbi császárok, különösen Hadrian, e finom műismerő, a szépművészeteknek e szenvedélyes barátja, kétségkívül felette meggazdagították a gyűjteményt. Hogy misem hiányozzék, bőven felhalmozták itt a ritka s értékes könyveket. Az Apollo-porticusnak s Tiberius házának két latin s görög könyvtára világszerte híres volt.

Tegyük végül hozzá, hogy a császári paloták fekvése megfelelt szépségöknek; Cicero azt vallja, hogy a Palatin Rómának legszebb helye volt. Beláthaták innen az egész várost, a tekintet körülfogta csaknem valamennyi híres emléket, melyekkel a köztársaság s a császárság felékesíté. „Mely nemesebb lakhelyet választhatnak volna, mondja Claudian, a világ urai. E halmon nagyobb a hatalomnak nagysága; mintha inkább eltöltene erejének öntudata. Itt az uralkodók palotája, a Forumnak föléje emelve magas fejét, lábainál látja az istenek templomait, kört alkotva körülte, mint védő előőrsek. Felséges látvány! Amott, mennydörgő Jupiternek oltárai fölött megpillantja a szem a tarpeji sziklán függő óriásokat, a Capitol kapuinak faragott aranyát, s a templomokon, melyek mindenfelől a légürbe nyomulnak, a szobrokat, melyek mozogni látszanak a fellegekben; távolabb a szószékek oszlopait, a hajók vas sarkantyújával borítva s a legmagasb hegyek tetőire emelt épületeket, a merész alkotásokat, melyekkel az emberkéz kiegészíté a természetnek munkáját s a nemzetektől elfoglalt zsákmánnyal megrakott számtalan diadalívet. Az arany fénye mindenütt lebilineseli elvakult tekintetünket s örökös csillogásával kifárasztja reszkető szemeinket“.¹

¹ Claud., *in sext. cons. Honorii*, 35.

Elenyészett minde gazdagság; csak alapkövei maradtak meg e márványpalotáknak, melyek tetejéről a Forumnak aranyozott építményeit szemlélte a költő: mindez pusztá rom ma, melyekről más romokra téved a szem. De ha nehéznek látszik elképzelni, milyenek lehettek ép korukban, jusson eszünkbe, hogy a kik a nyugati császárság végső évei alatt meglátogatták, nem valának képesek elhinni, hogy a pompa nagyobb mérvű lehet s a fejedelmi lakhelynek eszményképét látták benne. A harmadik század óta a Palatinból leszármaztatott palota szó latinul s görögül az uralkodó lakását jelenti; átment a modern nyelvekbe is, mint a Césár név, melyet a barbarok kegyelettel vettek föl épen akkor, midőn szétrombolták a császárságot, hogy a legsebbe czímmé tegyék, a melylyel a fő hatalmat felruházhatni.

HARMADIK FEJEZET.

A C A T A C O M B Á K.

Két figyelemreméltó körülmény jellemzi a catacombákban¹ negyedfél évtized óta történt felfedezéseket: egyetlen egy férfiú nevéhez vannak fűzve, J. B. Rossi kivel sem osztja meg azok dicsőségét; a véletlennek továbbá mi része sincs bennök; alapos tudománynak képezik jutalmát, a mely rendszeresen s határozott szabályok szerint jár el. Rossi mi kalandos lépést sem tesz; tudja, mit cselekszik s hova céloz s mindig előre megmondja, mit kell megtalálnia. Misem bizonyítja inkább ásatásainak fényes sikerénél, mily hasznára van az ilyenmű munkálatoknak a jó módszer.

A catacombákra, melyeket a kilenczedik század óta nem látogattak többé, melyeknek emlékezete is csaknem elenyészett,² véletlenül akadtak rá 1578-ban. Né-

¹ Hogy a szokáshoz alkalmazkodjunk, catacombáknak nevezzük az itt szóban forgó valamennyi emléket. Tényleg csak a szent Sebestyénét nevezik így. Egyedül a *cimiteriumok* elnevezés alkalmazható rájuk; mint Eusebiusnál olvassuk (*Hist. eccles.*, VII, 11.), így nevezték a keresztény sírokat.

² Sz. Callixt catacombájában s egyebütt rábukkant Rossi Pomponio Laetonnak s más tizenötödik századbéli tudósoknak nevére, a kik eként czimezik magukat: *Antiquitatis perscrutatores et*

hány évvel utóbb tanulmányozásukhoz kezdett egy hírneves tudós, Bosio s találékonysága és éles látása az első pillanatra kezeibe adta az eszközt, a mely gyümölcsözővé tette e tanulmányt. Megismerkedett az egész keresztény hajdankorral, olvasmányainak roppant köre lehetővé tette, hogy azon okmányokkal felszerelve hatoljon be a catacombákba, a melyek világánál megérthetők azokat. Szándoka volt egyiket a másik után kifürkészni, rendszeresen behatolni folyosóinak útvesztőjébe, megtalálni nevét, egybeállítani történetét. Roppant tudást kívánt meg e munka, beható ismeretét az egyházi íróknak s óriási erőfeszítését az elmének. Bosio kétségkívül képes volt rá; utódai, úgy látszik, megijedtek a feladattól s abban hagyták. Mindinkább elhanyagolták a catacombákkal való foglalkozást azok belsejében, figyelmöknek az itt felfedezett emlékekre való összpontosítását. Látogatásaik alkalmával lemásolták a feliratokat s festményeket a nélkül, hogy megjelölték volna akár csak a helyet is, a hol rájuk bukkantak; elhurezoltak mindent, a mi el vala távolítható s valamelyik muzeumban helyezték el: itt elveszté jellegét s fontosságát a műalkotás, elszigetelve előbbeni környezetétől, letépve a falakról, melyek számára készült. E részlet-nevezetességek, melyeknek csakis járulékoknak kell vala lenniök, elhanyagoltatták maguknak a temetőknek tanulmányát, mely a lényeges s a bányát, melyből annyi becses tárgy került

amatores. Gyanúsak levén, hogy vissza akarnak térni a pogánysághoz, felügyelet alá helyezettvén a pápák által, a keresztény sirboltokban tartották összejöveteleiket, a hova, biztosra vehették, senki nem fogja őket követni. Nem-e különös, hogy, rejtekhelyei az első keresztény gyülekezeteknek, menedéket nyújtottak a catacombák a renaissance pogányainak is?

ki, elfeledteték a belőle kivont kincsek. Egyébiránt az összes antik emlékeket ily módon kutatták akkor ki, mely annyira káros volt mindannyira nézve.

Rossi határozottan szakított e módszerrel; meg merte mondani, hogy két évszázad óta letértek a helyes útról, hogy csalódott mindenik elődje, hogy vissza kell térni Bosio nyomdokaihoz s ott folytatni a munkát, a hol ő elhagyta. Helyesen emelte ki, hogy a keresztény hajdankor tiszteletreméltó emlékeiből csak úgy lehet nagyobb hasznot vonni ki, ha nem távolíttatnak el eredeti helyeiktől, s hogy ha megérdemlik is az összegyűjtést a hozzájuk esatolt emlékezéseknek miatta, fontosabb ennél jól megismerni a catacombákat, legesodásabb művét a zsenge kereszténységnek. Ezért tűzte ki czélul ő is, mint Bosio, hogy egymás után tanulmányozni fogja a különböző keresztény temetőket, megállapítja azok tervezetét, kifürkészi mindeniknek eredeti terjedelmét s későbbi bővítéseit, meghatározza, a mennyire lehetséges; minden folyosó ásatásának időszakát, megismerkedvén eként a bennök foglalt emlékek korával is; szóval, hogy összeállítja történetét s kidolgozza helyrajzát e végtelesen földalatti városnak, a mit oly sikeresen tett meg avval, a mely föléje volt építve.

Ime a czélba vett feladat s a kitűzött módszer; lássuk most munkálatainak eredményét.¹

¹ Röviden elő fogjuk adni Rossinak nagy műve után (*La Roma sotteranea cristiana*. 3 kötet. 1864—1878.) A francia közönségnek bemutatta Rossi búvárlatait Desbassyns de Richemont *Nouvelles études sur les catacombes* cz. munkája s különösen Northcote és Brownlow fordítása, melyet Alard e cím alatt becsátott közzé: *Rome souterraine*. Paris, Didier. 1872.

I.

A temetkezés fontossága a keresztényeknél. — A catacombák az ő alkotásuk, nem pedig felhagyott régi bányák. — Mi indította őket azok megásására. — A különböző vallásfelekezetek sírhelyei a római Campagnában. — Az egyház által elfogadott temetkezési szabályok.

A catacombák azon hely, hova az első keresztények halottaikat temették. Néhány mult századbéli tudós vitatta, hogy alkalmasint közös temetője valának a minden vallásbeli szegény embereknek; e nézet azonban ma már tarthatatlan. A negyedfél évtized óta, hogy erélyesen folytatják a munkálatokat, ezernyi sírt fedeztek föl, de egy pogány sír sem volt közöttük. Bizton állíthatni tehát, hogy csakis a keresztényeknek valának fenn-tartva.

Nem csekély fontosságot tulajdonítottak a keresztények a temetkezésnek. Ujraéledésre, a lélek halhatatlanságának megosztására levén hivatva a test, azt tartották, illő gondját viselni a halál után, tisztességes menhelyet adni bevárására a nagy ébredésnek. Nemso-kára, mondja Prudentius temetési himnuszában, nemso-kára eljő az idő, midőn új meleg ad életet e csontoknak, midőn a vér ismét kerengeni fog ezen erekben, midőn újra birtokába veszi a lélek ezen elhagyott lakását. E soká mozdulatlan testek, melyek a temető porában feküdtek, föl fognak emelkedni a légbe, hogy ismét egyesüljenek régi lelkeikkel. S csodálatraméltó versekben tette hozzá: „Föld, fogadd be s őrizd anyai kebeledben e holttestet, melyet reád bizunk; a mindeneknek alkotója által teremtettt léleknek volt lakó helye, Krisztus bölcsesége által megvilágosított szellem tartózkodott benne.

Takard el e testet, melyet kebeledbe helyezünk. Eljő a nap, midőn a ki megalkotta s önnön kezeivel formálta, vissza kéri tőled a munkáját.“ Ki sem levén kizárva e reményből, egyenlő gondot fordítottak a keresztények minden hívőnek eltemetésére. Irtóztak volna utánozni a pogányokat s beledobni a szegény emberek holttesteit ama közös gödrökbe (*puticuli*), a hol megrodthadtak. Tudjuk, hogy tiltva volt náluk két testet egymásra helyezni, mindeniknek külön helyet kellett adniok, a hol egymaga pihenjen az utolsó napig. Tudjuk Tertullianból,¹ hogy pap volt jelen a temetéseken: a vallás megszentelte a sírokat. Decius üldözése időszakában a római papság levele figyelmebe ajánlotta a carthagóinak, hogy nincs fontosabb kötelesség, mint eltemetni a vértanukat s a többi keresztényeket.² Az egyház jövedelmeit a szegényeknek istápolására s tisztességes eltakarítására fordították. Szent Ambrus elismeri, hogy a hívők eltemetése érdekében joggal szétöröthetők, összeolvaszthatók s elárúsíthatók a szent edények is.³ Ezen idézetek megfejtését adják a catacombák létrehozásának. Tudván, mily tisztelettel voltak az első keresztények halottjaik iránt, kevésbbé fogjuk csodálni, hogy azokat eltakarítandók ily óriási munkára vállalkoztak.

De vajon csakugyan az ő munkájok-e ez? Teljesen a keresztények alkotása-e a catacombák, vagy egyszerűen csak hozzá idomítvák ezéjükhöz? Nagy viták folytak e kérdés fölött. A mult században nem hiányzottak a hitetlenek, a kik tagadták Bosio felfedezéseinek valóságát. Ha felhozták előttük, hogy az első hívők maguk

¹ Tertull., *De anima*. 51.

² Cypr., *Epp.* 8.

³ Sz. Ambrus, *De off.*, II, 142.

ásták meg temetőiket, e kérdéssel állottak elő : ama kis és szegény társaságnak ki adta a földalatti folyosók e megdöbbenő számának előállításához szükséges pénzt, mit csináltak a belőlük kivetett földdel, egy proscibált felekezetnek miként lehetett bátorsága eként kiásni a földet Róma kapuinál, üldözőinek szemei előtt? Megdönthetleneknek látszottak ezen ellenvetések a tudósok túlnyomó része előtt s megzavarták a catacombáknak legkitartóbb védelmezőit is. A feltevéshez folyamodtak, hogy a catacombák régi bányák voltak, melyekből a rómaiak hosszú időközön át a puzzolán-földet nyerték. Felhagyott állapotban találták a keresztények s hogy temetőikké tehessék, csakis vízszintes fülkéket kellett a falakba vájniok a halottaknak befogadására. Nem is volt hypothesis e bányák létezése; tanuságot tesznek róla a régi írók. Cicero¹ megemlékezik egy emberről, kit az ő korában itt gyilkoltak meg s Svetonius² feljegyzí, hogy midőn rá akarták venni Nerot az ide menekülésre, kijelenté, hogy nem akarja élve eltemettetni magát. Kevéssé látogatott helyek lévén, hol a rejtőzködők menhelyet találhattak, alkalmasaknak vélték a keresztények mysteriumaik megünneplésére s halottaiknak eltemetésére. Bottari megjegyzi, hogy könnyű volt azokról tudomást szerezniök : vallásuk először a szegény emberek s a rabszolgák, vagyis azok közt terjedt el, kiket a bányamunkáknál alkalmaztak ; mint megannyi kalauz, vezethették hitsorsosaiikat a felhagyott földalatti folyosók tömkelegében.

Teljesen valószínűnek látszott ilyformán e vélemény; megvolt az a haszna, hogy elhallgattatá a hitet-

¹ Cic., *Pro Cluentio*, 14.

² Suet. *Nero*, 48.

leneket; kegyeletesen el is fogadta mindenki két évszázadon át s nem fért hozzá kétely napjainkig. Azonban nem állja ki a catacombák figyelmes megvizsgálásának tűzpróbáját. Marchi atya első ingatta meg s Rossi befejezte ledöntését. Nem nehéz kimutatni, hogy a 3—4 négyszög méternyi szobák s a legfeljebb egy méter szélességű, egyenes szögben vágott folyosók vajmi kevésbé lehettek volna alkalmasak a puzzolánföld kivájására s elszállítására. Fennmaradt több oly régi római bánya, melyek rendeltetéséhez mi kétség sem férhet; alakjuk tetemesen elüt a catacombákétól: a folyosók szélesebbek, az ipari kiaknázáshoz minden inkább hozzá idomítottnak látszik bennök. Különben is Rossi Mihály¹ gondosan megvizsgálván természetét a talajnak, melybe a legtöbb római temető ásva van, megjegyezte, hogy gondosan kerülik a puzzolánföld-telepeket s különösen a likacsosabb s keményebb kőzetekbe hatolnak s határozottan kijelenti, hogy a catacombákból soha nem vihettek építésre alkalmas anyagokat. Ezen érv döntő s eloszlatja a még lehetséges utolsó kételyt is. Nem mintha a keresztények mellőzték volna olykor saját ézéljaikra való felhasználását azon elhagyott bányák némelyikének, a melyek „arenariae” nevet viseltek; tudjuk a történelemből, a legutóbbi évek ásatásai is bebizonyították s alább el fog-

¹ Rossi Mihály testvére J. B. Rossinak. A jogi pályára készült; mérnökké tette azonban az óhajta, hogy segítse testvérét, kinek társra volt szüksége a talaj tanulmányozásában s a folyosók tervének felvételében. Kifejlődött benne a hivatás, melyről nem volt előbb tudomása, csakhamar nevet szerzett magának az új tudományágban, sőt a tervek felvételének megkönnyítésére elmés gépet is talált ki, a mely kitüntető érmet nyert a londoni kiállításon.

juk mondani, minő alkalom s indok következtében teték; de mindez csak kivétel volt. A huszonöt-harmincz temető közül, a melyeket eddig megvizsgáltak, mindössze is csak ötöt ismertek régi bányának fel s nem valószínű, hogy ennél sokkal több lett volna. A keresztények kezei alkották a többit. Nem egyszer találkozunk a catacombákban az ásó munkások ábrázolásával. Baltával kezökben vannak feltüntetve, a mint az előttük tornyosuló sziklának rontanak. Ezen állás mutatja, miként jártak el feladatuk megoldásában. Merészen előre hatoltak, utat törve baltájukkal a szemesés közetrétegeken át, melyekkel telve van a római Campagna-nak talaja; kivájták a sziklát maguk előtt, istápolva hitök által, „a föld mélyében lakozva, mint a barát czellájában,” s e temérdek folyosó, melyekben állítólag hat millió sír van, egészen az ő kezeiknek alkotása.

Honnan vették az első keresztények a temetkezésnek e divatját, mely oly fárasztó munkát követelt? Már régen megadták a választ e kérdésre: a zsidóktól. Hozzá kellett volna tenni, hogy a zsidók e tekintetben csak a legtöbb keleti népnek szokását követték. Syriában is csak így temetkeztek; mindenütt, hova a tyrusiak eljutottak, Maltában, Siciliában, Sardiniában, hasonló sírokkal találkozunk; Beulé kimutatta a catacombák létezését Carthagóban, Renan látta azokat Phoeniciában; nagy számmal vannak Kis-Ázsiában, Cyreneaban, a Chersonesusban, sőt az etruskoknál is, a kiket némelyek keleti eredetűeknek mondanak. Végre naponkint felfedeznek egyet-egyét Rómában, a mi nem is csodálható. A köztársaság végszakában s a császárság elején egészen ellepték Rómát a keleti népek. Magukkal hozták e türelmes és szórakozott nagy városba hitöket és szoká-

saikat. Engedték, hogy saját módjuk szerint imádkozzanak isteneikhez s a mint tetszésök hozta magával, úgy temessék el halottjaikat. Nemcsak háborítlanul éltek, szabadon hirdetheték tanaikat s nem is mulaszták azt el. Nem hiszszük, hogy bármely város, Alexandria sem a Ptolemeusok idejében, érdekesebb, életteljesebb látványt nyújtott volna valaha a világnak, mint Róma a császárság kezdetén. Nemcsak politikai s ipari fővárosa az egész földnek, minden bölcséleti s vallási rendszernek találkozó helye is volt. A roppant üzleti tevékenységnek közepette még inkább figyelemreméltó szellemi tevékenység uralkodott. A régi vallások hanyatlása szabad tért engedett az új véleményeknek; felhasználták, hogy tevékenységet fejtsenek ki, terjeszkedjenek s mindenütt proselytákat szereztek. Különösen a keleti vallások vonták magukra a figyelmet szertartásaiknak idegenszerűségével s tanaiknak rejtelmes voltával. Némelyek teljesen híveik sorába állottak; a nagyobb rész, a nélkül, hogy mélyebben behatolt volna szellemükbe, utánozta legalább fő szokásaikat. Így történt, hogy sok római a keletiek módjára kezdé halottait eltemetni. Az Antoninoktól kezdve mindinkább gyérül a holttestek elégetése; Macrobius idejében már csaknem egészen kiment divatból.¹ A pogányoknak is jókorán voltak a keleti népekéhez hasonló földalatti síresarnokaik. A második század vége táján minden irányban ki volt vájva a római Campagna. A zsidók, a phoeniciaiak, Mithra és Sabazius imádói s különösen a nagyon elszaporodó keresztények fölásták a földet temetkezéseik számára. E különböző vallások a belső, a földalatti tevékenység egy nemét fejtették ki, a

¹ Macrobi., *Sat.*, VII, 7.

mely megfelelt külső tevékenységeknek. E szomorú ásatások munkásai igyekeztek kikerülni egymást,¹ de nem mindig érték céljukat. A catacombák kellő közepén egy sírüreget találunk, melyben Sabazius papja nyugszik néhány tanítványával; a keresztény munkások bizonyára utjokban találták, a nélkül, hogy akarták volna s most szabadon érintkezik a vértanúk sírjaival.

Végtelen az ekkor ásott sírboltoknak száma; mindennap újat meg újat találnak. Nem ritkák a pogány sírüregek sem; több mint negyven keresztény temető nevét ismerjük s két zsidó catacombát, a transtevereit, mely régibb a kereszténységnél s az appiani úton levőt; remélhető, hogy többet is felfedeznek, a melyek felvilágosítást fognak nyújtani egy érdekes kérdéstről, a római zsinagógák szervezetéről s kormányzatáról. Talán sikerül megtalálni a kereszténység szakadár felekezeteinek temetőit is; tudjuk, hogy voltak ilyenek is s hogy némi tekintéllyel ruházzák azokat fel, ellopták a kath. temetőkből a legtiszteltebb vértanúk testeit s maguknál helyezték el. Mily világot fognak vetni ama kor vallási történetére e felfedezések, ha mindig oly tiszta felfogású s tudós férfiak fogják vezetni, mint J. B. Rossi!

Mind e sírhelyek között, a melyek nagyon hasonlítanak egymáshoz, két jelből meg lehet különböztetni a keresztény temetőket. Először is sokkal terjedelmesebbek a többinél. Sehol nem találkoztak oly nagymérvű elágazásaival a folyosóknak, oly halmazával a síroknak; soha egyetlen vallás s egyetlen nemzet nem érezhette any-

¹ Rossi kimutatja, hogy a keresztény sírfolyosók nem egyszer hirtelen más irányt vesznek, hogy kikerüljék a többi vallások földalatti temetőhelyeit.

nyira szükségét, mint a keresztények, hogy egyesüljön, együtt maradjon a halálban. A fülkék továbbá, melyekbe a testeket helyezték, nyitva vannak a zsidó s zárva a keresztény catacombáknál. E különbség onnan származott, hogy a keresztények gyakran meg szokták látogatni a vértanúk sírjait s oda jöttek imáikat végezni. A zsidóknál, hol a sírűreg csak akkor nyílt meg, midőn új lakót fektettek bele, nem volt szükség elővigyázatra, hogy megóvják a holttestet a látogatók indiscret kíváncsiságától, elég volt nagy követ gördíteni az üreg bejárására. Nem így a keresztényeknél; temetőik nyitva lévén a hívők számára, be kellett zárniok a sírokat. Egyebekben egészen olyanok temető helyeik, mint a zsidók s a többi keleti népek catacombái s első tekintetre látni, hogy ezektől kölcsönözték a halottak eltakarításának illetén módját.

Nem szabad egyébiránt azt hinnünk, hogy az új egyháznak megállapított szabályzata s állandó gyakorlata volt a temetkezésekre nézve. Csak azon egyet fogadták el általános törvényül, hogy se maguk, se családtagjaik számára ne használjanak pogány sírokat s ne engedjék pogányok eltakarítását a temetőkben; melyekben keresztények nyugodtak. „Engedjétek, hogy a halottak az ő halottjaikat vegyék körül“, mondá szigorúan szent Hilarius s tudjuk, hogy Cyprian idejében egy püspök letételét vonta maga után e szabálynak áthágása. Egyebekben szabadok valának a hívők s éltek is szabadságukkal. Látjuk például, hogy olykor elszigetelt sírokat is állítanak. Ráakadtak két házastárs sírfeliratára, melyben mentegetőzés nélkül mondják el, hogy kertjökben készítettek maguknak nyughelyet (*in hortulis nostris secessimus*). Egy másik sírkő önző szavakat

tár elénk, bizarr vegyülékét a pogány szokásoknak s a keresztény kifejezéseknek; a sír tulajdonosa isten ítélőszéke elé idézi általa mindazokat, kik más halottat helyeznek oda vagy az emléket környező földekbe; egymagának akarja megtartani az egészet.

Rendszerint azonban nem így gondolkoztak a keresztények. Mint imént említők, érezték annak szükségét, hogy együtt nyugodjanak. Mint az életben, egyesülve akartak lenni a halálban is. Az első időktől kezdve ösztönszerűleg a püspökök s a vértanúk köré sereglettek s az egész kereszténységben csakhamar megalkultak a sírok ama csoportosulatai, melyeket a nyugalom vagy az álm helyeinek (*accubitorium*, *κοιμητήριον*) nevezték el. E temetők a különböző országokhoz képest a szabadban vagy a föld alatt valának. Rómában a föld alatti temetkezést fogadták el. Azért-e, mert így inkább szemei előtt valának a hatalomnak s mert féltek gyanújának felkeltésétől? Valóbbszínű, hogy hívek akartak maradni hagyományaihoz az új egyháznak, mely elválva a zsidó közönségtől, megtartotta e szokást. S főleg, hogy utánozzák Krisztus sírját, kinek élete s halála példányképe vala a keresztényeknek. Alig kétséges, hogy az első keresztény sírok mintájául arimathiai Józsefé szolgált, a melyet nem használtak még s „a melyet a sziklába vésetett“, vízszintes fölkéjével s fölötte egyetlen díszként boltívecskével.¹

¹ A falba vájt e fölkéket *loculi*-knak, a fölöttük levő boltívecskéket *arcosolia*-knak nevezték el. Ezen ívecskék nem találhatók mindenütt, csak a legkiválóbb személyiségek sírjain. Bővebb részleteket foglal magában e szavakról Martigny abbénak *Dictionnaire des Antiquités chrétiennes*-je. Fölhasználjuk az alkalmat ajánlására e kitűnő könyvnek, a mely nélkülözhetlen mindazokra

Bizonyos tehát, hogy a catacombák a keresztények művei, hogy ők és a maguk számára ásták azokat; meg kellett ez iránt bizonyosodnunk tanulmányozásuk megkezdése előtt. Tisztázva e kérdést, behatolhatunk s körutat tehetünk. Legyen azonban gondunk reá, hogy Rossinak vezetése alá helyezzük magunkat: ő a legjobb kalauz, a kit választhatunk, hogy eredmény kísérje látogatásunkat.

II.

Első benyomása a catacombákban való látogatásnak. — A sirok városának roppant terjedelme s a belőle vonható következtetések. — A kereszténység gyors elterjedése. — A vallás szakít a családdal s a hazával. — A catacombák a kereszténységnek legrégibb római építményei. — Az üldözés korából bennök maradt emlékek. — A diadal napjainak emlékei.

A catacombák meglátogatása, különösen ha több óráig tart, vajmi könnyen nagyobb meglepetésben, mint élvezetben részesítheti azokat, kik nem készültek rá némi tanulmánnyal. Alkalmasint közönyösek fognak maradni, kik a kereszténység első éveinek történetét kevésbé ismerik; mindenesetre jó része kárba vesz az érdekességnek, ha eleve nem vagyunk figyelmeztetve bizonyos részletek észrevevására, a melyek különben nem kötnék le figyelmünket, pedig felette nagy a fon-

nézve, kik a keresztény archaeologia alapelveit tanulmányozni akarják; a nagy közönség is megérthet segítségével igen sok oly szót, a melyet olvasnak s ismételtetnek, ámbár csak félig értenek. A ki forgatja, bizonyára elismeréssel leend a szerény s kiváló férfiú iránt, ki annyi alapos ismeretet öntött ily kényelmes formába.

tosságuk. Első tekintetre minden egyforma, misem ragad meg. Szűk földalatti folyosókat járunk be, melyekben nehéz két embernek szemközt kitérni egymás előtt; a mellettünk elnyuló falakba egymás fölé helyezett fiókokhoz hasonló fülkék vannak vésve, nyugvó helyei a halottaknak. Midőn ide betették a testet, márványlemezekkel vagy téglákkal volt elzárva a nyílás, a melyekre felírták az elhunyt nevét. E téglák csaknem kivétel nélkül leváltak s a fülkék belsejében szabadon látjuk ma a kis porhalmazt, mely egy elkorhadt test után tizenöt évszázad leteltével visszamarad.

Utunkban találkozunk olykor a kiválóbb halottak számára készült nagyobb s díszesebb kamarákkal is; rendszerint csaknem elmosódott festményeket foglalnak magukban, melyeknek alig vehetjük ki némely részletét a *cerini*-k kétes világánál s a melyek felületesebb megtekintésre nagyon hasonlóknak látszanak egymáshoz. A folyosók egyenes szögben metszik egymást, össze-vissza fonódnak s az utczák és csarnokok oly tömkelegét alkotják, a melyben nem lehet eligazodni. S a mint bebarangoltunk egy emeletet, lépcsők vezetnek az alatta levőbe, a hol ismét az előbbeni látvány vár reánk, azon különbséggel, hogy a sötétség megkettőződni látszik, a lélegzetvétel nehezebbé lesz s a szív mindinkább összeszorul, a mint lejebb hatolunk a földbe s távolabb hagyjuk a szabad levegőt s a napvilágot.

Tulesvén ezen első benyomáson, okoskodni s elmélkedni kezdünk. Először is nehéz, ha hosszabbra nyult látogatásunk, meglepetve nem lennünk e síri mezőknek roppant kiterjedése által. Ezen egymásra halmozott emeletek, e szakadatlanúl egymásba olvadó folyosók, a falak mentén mindinkább összetorlódó e sírok megragadó képet

adnak a gyorsaságról, melylyel a kereszténység Rómában elterjedt. Kik először temették halottaikat a catacombákba, úgy látszik, nem számítottak ily rohamos szaporodásra. Beérték néhány földalatti folyosónak vájásával s a fal mellé helyezett sarcophagokkal töltötték azokat meg. De a hívek folyton szaporodván, a halottak száma is sokkal nagyobbá lett, semhogy ily könnyen végezhettek volna velök. Gyakran felvetették a kérdést, nincs-e sok túlzás az egyház atyáinak azon irataiban, melyek a kereszténység csodás fejlődését ecsetelik s már a második század végén azt mondják róla, hogy betöltötte „a városokat, szigeteket, mezőket, palotákat, a senatust, a Forumot, csakis templomaikat hagyva meg a pogányoknak“. Be kell vallanunk, hogy igazat látszik adni nekik a temetők végtelen nagyobbodása, annak szüksége, hogy folyvást új meg új folyosókat esatoljanak a régiekhez s mindinkább egymás mellé szorítsák a sírokat.

A catacombáknak e roppant kiterjedése csakhamar más gondolatot támaszt bennünk, a melynek szintén megvan a maga jelentősége. A pogány sírok, melyekkel önkénytelenül is párhuzamba helyezük a catacombákat, sokkal kisebb terjedelműek valának: rendszerint csak egy családnak adtak helyet. Legnagyobbak azok, melyekbe ugyanegy urnak felszabadítottjait, egy testület tagjait vagy a szegény embereket helyezték, kik szövetkeztek egymással, hogy kevesebb költséggel közös sírt építsenek. Más indok egyesíté azokat, kik a catacombákban találtak közös pihenőhelyre. Hazájuk, származásuk, vagyonuk igen gyakran különböző volt, más-más családnak voltak tagjai, nem üzték ugyanazon mesterséget, némelyek alkalmasint soha nem is látták egymást. A vallás volt köztük az egyetlen kapocs, de ez oly erőssé

lett, hogy pótolt minden egyebet. Láttuk, hogy az egyház nem kötelezte a hívőket közös temetkezésre, s hogy az első keresztények némelyike állított is birtokán magán sírboltot, melyben csak a hozzá tartozók kaptak helyet;¹ de ezen esetek vajmi ritkák valának, csaknem mindenki testvéreivel együtt akart megpihenni.

Fontos újítást kell ebben látnunk, ha bővebben elmélkedünk fölötte, s a vallás új felfogásának nyomát. Csaknem valamennyi régi népnél nem különözte el magát a családtól s a hazától; a kereszténység első különböztetése meg, a mit az egész hajdankor egyesített; megszűntek ez időtől kezdve házi vagy nemzeti isteneket imádni, a vallás önmagában létezett, a családon s a városon kívül s fölöttük. A catacombákban eltakarítottak közül bizonyára nem egynek volt családi sírja, mások a saját rangjukbeli emberek közé temetkezhettek volna, a kikkel együtt töltötték életüket: mindannyian a nagy keresztény temetők egyikében akartak nyugodni. Önkényt lemondtak a rokonok s barátok szomszédságáról, melyben addig egyik legnagyobb vigaszát találták a halálnak. Sor szerint kaptak helyet ismeretlenek után, a kik olykor a legtávolibb országokból jöttek, a kikhez a hiten kívül misem fűzte őket. Rabszolgák, felszabadítottak s szabad emberek, görögök, rómaiak és barbarok, mindnyájan elfeledkeztek a szerencse s a származás különbségeiről, hogy csak egyre emlékezzenek, közös vallásukra. Misem állott távolabb a régi társadalmaktól, mint az elkülönzés,

¹ Néhány családi sírt találtak a catacombákban is, de ezek száma igen csekély lehetett. Az új folyosókból kivetett földet legtöbbször a megtelt régieknek betömésére használták fel; egy család tehát nem tarthatá meg a sírt egy-két nemzedéken túl.

mely ekkor ment végbe a család vagy állam és a vallás között; a kereszténységnek a műve ez s a catacombákban tárul leginkább szembeszökően elénk.

Ime a gondolatok, melyek legelőször foglalják szellemünket el, ha még oly hamarosan járjuk is be a hosszú csarnokokat. Ha időnk van közelebbi megismerlésekre, még nagyobb lesz érdeklődésünk és tudvágyunk. Ne feledjük, hogy a catacombák a kereszténység legrégibb emlékei Rómában. A többinek eredete csak a negyedik századig hat fel, vagyis azon időszakig, midőn a dogma már meg van állapítva, midőn az új vallás művészetet s nyelvet talált hitelveinek kifejezésére. Egyikök sem vezet vissza a tapogatózás s a küzdelmek idejébe, egyikök sem őrizte meg az egyház hőskorának emlékezeit. Különben is gyakori kitatarozáson s ujításon mentek át s nagyon is modern alakot öltöttek. Mi maradt fenn Constantin basilikáiban, a mi valóban antik lenne? Mennyire nehéz elképzelnünk, milyenek lehettek szent Lőrincz, szent Praxedes vagy szent Ágnes templomai, midőn felépültek? A catacombák jobb karban maradtak fenn. Szerencsés véletlen okozta, hogy csaknem elfeledve s veszve valának Bosio koráig. Ha meg is történt azóta olykor, hogy sóvár műbarátok vagy ügyetlen kutatók pusztították, legalább nem vállalkoztak helyreállítására a kitatarozás ürügye alatt. Tiszteletre legméltóbb maradványai, leghitelesebb tanui a kereszténység első századainak s Rómában egy emlék sem állítja inkább elénk e kezdetleges időket, melyekkel oly kevésbé vagyunk ismerősek s melyeket annyira óhajtunk megismerni.

Eként minden érdekessé válik itt s a legesekélyebb részlet is fontosságot nyer. A sirokról levált e téglák, melyeket lábaikkal taposnak az utasok, gondosan felsze-

dendők; igen gyakran bélyegét viselik a gyártóknak s segítségre lehetnek a folyosók időkorának meghatározásában. E sötét falakon, melyek mellett elhaladunk, helylyelközzel kis fülkét vagy dűledező állványt mutatnak: ide volt helyezve a kis agyaglámpa, mely a látogatóknak világított. Hányszor vetette sugarait barátokra vagy rokonokra, kik imádkozni s könnyezni jöttek valamely kedves sirhoz! Megállapodunk egy pillanatra a többenél szélesebb kamrákban, melyek belseje oltárszerűleg elhelyezett sirt enged látnunk. Mint Rossi mondja, a családi összejövetelekre valának rendeltetve. A halálozás évfordulói alkalmával ide jöttek isten irgalmáért könyörögni az elhunyt számára, „együtt énekelni a szent könyveket s himnuszokat énekelni az urban nyugvó halottak tiszteletére“.

Nem nehéz elképzelniünk, milyen lehetett e szertartások benyomása a hívő lelkekre. Ezen ünnepélyes csendnek közepette, e halottakkal megrakott falak között mint ha egészen azok társaságában éltek volna, a kiket elvesztettek. Felindulásuk tisztábban megérteté a halottak s élők ama solidaritását, melyet a pogányság sejtett s az egyház egyik dogmájává tett. Annyira el valának telve e kedves emlékekkel, hogy vajmi könnyen elhiheték, miként a halál nem szakíthat meg minden köteléket ember és ember között, és hogy kölesönös szolgálatokat tesznek egymásnak az életen túl, a kik nem léteznek többé; az egyház imáiban részesülvén, vagy ha égi boldogságot élveznek, segítve közbenjárásukkal a még élőket.¹ Ez érzelmet fejezik ki a kegyes mondások, me-

¹ E kifejezések a római egyháznak egyik, Rossi által idézett legrégebbi ritualisából kölesönözték: *Defunctorum fidelium animae quae beatitudine gaudent, nobis opitulentur; quae consolatione indigent, Ecclesiae precibus absolvantur.*

lyeket az első századok látogatói menetközben késhegygyel a falra karczoltak, s Rossi nem minden nehézség nélkül lemásolt s kibetűzött.

Az első keresztény kor története egészen benne van a catacombákban; bejárva azokat, végig mehetünk mozgalmas létének minden viszontagságán. E folyosók, melyek szabadon nyílnak a nagy közutakra, e nyílások, arra hivatva, hogy egy kis levegőt s világosságot adjanak a földalatti temetőnek, oly időből valók, midőn a keresztények nyugalmat élveztek s bíztak a kormány türelmességében. Viszont e sötét bejárások, e tekervényes utak az üldözések korszakára emlékeztetnek. Akkor építék eme kis kápolnákat, melyekben összegyűltek a hívők, midőn nem gyakorolhatták többé nyilvánosan szertartásaikat. Rendszerint két kamrából állanak, melyeken maga a catacombák folyosója megy át, úgy hogy szét vannak ugyan választva, de azért eléggé szomszédosak, hogy mindkettőből figyelemmel lehessen kísérni a szertartást. A két nem számára valának rendeltetve, melyek az egyház első szakában soha sem gyűltek együvé. A kamrák egyikének háttérében ott látni a kőszéket, melyre a pap ült, hogy végezze a szent mysteriumokat vagy a gyülekezethez szóljon. Vajmi gyakran mondhattak innen oly buzdító beszédeket, a minőkkel a szent atyák irataiban találkozunk, a melyek felgyújtották a hallgatóságot s bátorságot öntöttek bele, szembe szállni a hitért a halállal is. Itt olvasták fel az egyházközségeknek egymáshoz intézett leveleit, melyekben aggodalmaikat s reményeiket közölték s a szenvedésben bátorították egymást; s ama nagy üldözések után, a melyek megsokasították a vértanúk számát, itt vigasztalták egymást, buzdították a kitartásra, megülték a ha-

lottak emlékezetét, dicsőítették őket s önmagukat is a példaért, melyet a hívők közönségének adtak: „Szerencsés a mi egyházunk! az Ur védi s megdicsőíti. Hőfehéren tündöklött eddig testvéreinknek jó cselekedetei által; az Ur azon dicsőségben részesíti, hogy vörössé teszi a martYROK vére: nem hiányzik így koszorújából se a lilium, se a rózsza.”¹

Az üldözések korszaka, úgy látszik, elevenebben megmaradt, mint a többi, a keresztény temetőkben s Rossi mindenütt rámutat nyomaira. Látnunk engedi, a régi lépcsőket miként bontották akkor le s miként tömték be a nagy folyosókat, hogy a vértanúk sírjait biztosítsák a profanálás ellen. Nagy hamarsággal új utakat törtek, melyek a fennebb említettük elhagyott homok-bányákhoz (*arenariae*) vezettek; gyanúnak keltése nélkül járhattak itt ki és be, s még e titkos bejárókat is hozzáférhetlenné akarták tenni az idegenekre s rablókra nézve. Callixt temetőjében egy lépcsőzetre bukkant Rossi, a melynek fokai egyszerre megszakadnak. A belső folyosókba nem lehetett innen másként eljutni, mint létra segítségével, melyet adott jelre a beavatottak egyike állított fel s vont vissza, mihelyt az összes hívek megérkeztek. De ezen szorgos elővigyázat sem menthette mindig meg a keresztényeket. Tudjuk, hogy voltak kémek és árulók is köztük, a kik hírt adtak a rendőrségnek. „Ismeritek összejöveteleink napját, így szólt Tertullian a hatósági közegekhez, szemeitek rajtunk vannak legtitkosabb gyülekezeteinkben, gyakran megleptek és lesujtók bennünket.”² A császári katonák nem egyszer behatoltak a catacombákba, félbe szakíták a szertartást s kö-

¹ Sz. Cypr., *Epist.*, 10.

² Tertull., *Ad nat.*, 1, 7.

nyörtelenül leteríték azokat, a kikhez hozzá férhettek. Feliratok, melyek néhány töredéke napjainkig fennmaradt, megőrizték e véres gyilkosságok emlékezetét. Alkalmasint fel fogják fedezni valamikor a kamrát, a melybe bezárták s befalazták a szerencsétleneket, kiket megleptek ájtatosságuk végezésében valamely vértanú sírján s éhen engedtek veszni. Damasus pápa, kijavíttatván a keresztény temetőket, azt akarta, hogy tiszteletben tartsák e helyet, ama rémes jelenet e tanúját; elégnek tartotta, hogy széles ablakot vágjanak a falba, melyen át láthaták a hívők a holttesteket, a földön feküdve, azon helyzetben, a mint utólérte őket a halál.

Az üldözés s a gyász ezen emlékei mellett megőrizték a catacombák a győzelmi napokéit is. Mindenütt látni maradványait a nagy munkálatoknak, melyeket az egyházzal kötött béke után végeztek itt, hogy a falakat megerősítsék, a temetőt megszépítsék. Constantin után felhagytak lassanként a halottaknak ide helyezésével; ettől kezdve csak a mult emlékei, a melyeket tisztelettel környékeznek. Zarándokok jöttek minden keresztény államból, hogy meglátogassák: mindenki látni óhajtá a híres vértanúk sírjait; mindenki magával akart vinni útjából valamely kegyeletes emléket. Sőt egy királyné egyenesen azon utasítással küldött ide egy papot, hogy gyűjtsön össze s vigyen haza olajat a szentek sírjánál égő lámpákból. Megszakíták e cultust a barbarok betörései, Alarik, Vitiges, Ataulf egymásután pusztították a római Campagnát. Hogy megóvják e dühöngéstől a szent ereklyéket, kiemelték sírjaikból, elvitték Rómába s szétosztották a különböző templomok között. Nem volt többé értelme ezentúl a catacombák meglátogatásának s nyomuk és emlékezetök is csaknem elveszett a tizenhatodik századig.

III.

A feliratok s festmények a catacombákban. — A legrégebb feliratok jellege. — A keresztény művészet megszületése. — Melyek voltak a catacombák művészei által feldolgozott első tárgyak? — Az antik typusok utánzása. — Keresztény tárgyak reprodukálása. — A symbolismus. — A történeti festészet eredete. — Mit tartottak meg a keresztény művészek az antik művészetből?

Első tekintetre attól lehetett tartani, hogy a történelemre nézve nem nagy haszon lesz vonható ezen ezreiből a síroknak, melyek hasonlók egymáshoz s az ismeretlen halottak egész népességét zárják kebelökbe. Ám ezen emlékek korántsem oly némák, mint a minőknek látszanak; csaknem mindeniken találunk feliratokat, némelyik domborművekkel vagy frescokkal van felékesítve. Mintegy hangot kölcsönöznek nekik e feliratok s képek; bármily csonkák s hiányosak legyenek is, értésünkre adnak egyet-mást azok életéből s érzelmeiből, kik a catacombákban pihennek.

A legrégebb feliratok görög nyelven szerkesztvék; még a harmadik század kezdetén is ez volt az egyház hivatalos nyelve, a latin csak utóbb váltotta fel. A pápák sírfö liratai közül, melyeket Rossi megtalált Callixt temetőjében, csak a sz. Kornél-é latin, ki 252-ben halt meg. Úgy látszik, csak lassanként s nem örömet váltak meg a görögtől. Néhány érdekes felirat szemünk elé állítja az átmenetet egyik nyelvtől a másikhoz s tanúságot tesz arról is, mily habozással hagyták el a nyelvet, melylyel csaknem kezdete óta élt az egyház. Némelyiken a latin szavak görög betűkkel vannak írva s van olyan is, melyen elég különös módon össze van elegyítve a két

nyelv. (*Julia Claudiane in pace et irene.*) Csak az újabb folyosókban uralkodik majdnem kizárólagosan a latin.

Nagy egyszerűség s rövidség jellemzi a legrégibb feliratokat. Az első korszak keresztény epigraphiája éppen oly kevésbé kedvelte a görög feliratok bőbeszédűségét, mint a rómaiak méltóságos ünnepélyességét. Beéri a halott egyik nevének feljegyzésével (tudvalevőleg a császárság alatt egy neme volt az előkelőségnek sok nevet viselni) s néhány kegyes felkiáltást csatol hozzá, melyeknek körülbelől egy és ugyanaz az értelme: „Béke veled! — Nyugodjál Krisztusban! — Nyugodjék lelked az úrban!” — Ritkán történik említés az elhunyt életkoráról s halálának idejéről; mire valók is e földi emlékek annak, a ki beköltözött az örökkévalóságba? A pogányok gondosan feljegyezték a sírokra az elhunyt által viselt méltóságokat, az életben elfoglalt rangját; minderről szó sincs a keresztényeknél. „Nincs nálunk, mondja Lactantius, semmi különbség a szegény és gazdag, a rabszolga s a szabad ember között; testvéreknek nevezzük egymást, mert azt tartjuk, hogy mindnyájan egyenlők vagyunk.”¹ Bármit tegyünk is, az élet mindig csorbát ejt az egyenlőségen; legalább a halálban teljesen meg akarták találni a testvérek.

¹ Nem volt ez határozott s kötelező szabály; mintegy közös s önkényes érzésből cselekedtek így a keresztények. E mellett bizonyít, hogy Lucinus sirboltjában, Callixt temetőjének legrégibb részében említés tétetik egy felszabadítotttról, s ámbár az egyházi méltóságok csak oly kevésbé vétetnek figyelembe, mint a többi, szó van három papról is s megtudjuk, hogy az egyik hozzá még orvos is volt. Nem vala tehát föltétlenül megtiltva megőrizni a keresztény feliratokban a társadalmi különbségek emlékezetét s csakis önkényesen történt ennek mellőzése.

Némi hátrányokkal jár reánk nézve hősies alázatosságuk; a hallgatás, melyre magukat kárhoztatják, sok érdekes felvilágosítástól foszt bennünket meg. De azért nem keveset tudunk meg abból is, a mit értésünkre adnak. Felirataik mutatják, hogy bizonyos vélemények, melyeket sokan újabb eredetűeknek hittek, már a harmadik század végén meg voltak a keresztény társadalomban. Hatályosoknak hitték például a halottakért való imáit az élőknek. Az idéztük feliratok többet mondanak az egyszerű óhajtnál: istenhez intézett kérések, melyeknek meghallgatását feltételezik. Hittek a szentek közbenjárásában azok javára, a kik hozzájuk fordulnak. A vértanú sírjához annyi buzgósággal zárandókló hívek úgy gondolkodtak, hogy érdeklődni fog üdvösségük iránt s segítségükre lesz megnyerésében. A Rossi által összegyűjtött feliratok egyikében egy elhunyt és szentnek tartott fiatal leányhoz e szavakkal fordulnak: Imádkozál Phoebeért s férjeért, *pete pro Phoebe et pro virginio ejus*.¹

A keresztény feliratok e kezdetleges egyszerűsége megváltozott később. Először is a halott elvesztése miatti fájdalom nyilatkozott; bármily erős volt is a hit, nem lehetett azt mindig elnyomni. Majd gyöngéd bókokkal illetik az elhunytat; egy fiatal leányról azt mondják, hogy „ártatlan lélek“ volt, vagy „epe nélküli galamb“; egy férfiút „nagyon szent“-nek vagy „hasonlíthatlan“-nak neveznek. Feljegyezték éveinek számát s eltakarításának

¹ *Virginius*-nak nevezték a férjet, kinek nem volt előbb más neje. E kifejezéssel nemesak a keresztények, a pogányok is éltek. Ha nem is kárhoztatták oly szigoruan a második házasságot, mint a merev keresztények némelyike, de azért tisztelettel viseltettek azok iránt, a kik nem éltek vissza az elválás könnyűségével.

pontos időpontját. E részletek végre ugyanazon formában ismétlődnek az összes sírokon; a keresztény feliratok stylje meg van állapodva, más szavakkal az utánzás s a megszokás lopózott oda is be, a hol csak a szív melegének lehetne helye. E fejlődés bizonyynyal nincs mindenkinek ínyjére. A negyedik század e szabályos feliratait látva, nehéz nem sajnálnunk az időt, midőn a fájdalom s a hit kevésbbé volt fegyelmezve, midőn úgy nyilvánítá mindenki bánatát s reményeit, a hogy érezte, a nélkül, hogy a szokáshoz tartsa magát s úgy sirt volna, mint az egész világ.

A feliratoknál is fontosabbak a festmények; fellevezetnek a keresztény művészet eredetéhez. A halottak cultusából támadván, a catacombákban tette első szárnypróbáit. A keresztények rajta voltak, hogy minden módon tiszteletet adjanak azok sirjainak, a kiket elvesztettek, különösen ha az üldözés áldozataiként hunytak el. A szobrászatot s festészetet kétségkívül profanáltnak tartották a pogányoknál dívó mindennapos használat által, de alkalmazásba vették azért temetőikben is. Nyilván úgy gondolkoztak, hogy megtisztítják, ha testvéreik utolsó lakhelyének díszéül használják fel.

Valószínű, hogy nem csekély zavarban valának az első művészek, kikre a keresztény síroknak frescokkal vagy domborművekkel való felékesítését bízák. Mely tárgyakat ábrázoljanak? A kérdés nem volt könnyű a művészetre nézve, mely első kísérleteit tevő. Tilalom alá levén vetve a keresztények sectája s titokban hirdeten-dők tanaik, természetes, hogy egymásnak felismerésére kezdetben bizonyos megállapított jeleket használtak, melyeknek valódi jelentőségéről csak nekik volt tudomásuk. Így jártak el a pogány mysteriumokban is: tudjuk, hogy

a beavatottaknak bizonyos tárgyakat adtak, melyeket meg kellett őrizniök, mintegy emlékeztető jeleit azoknak, a miket a beavatási szertartások alkalmával mutattak előttük.¹

Ez történt az első keresztényeknél is. Alexandriai Kelemen följegyezte,² hogy a galamb, a hal, a kiterjesztett vitorlájú hajó, a lant, a horgony stb. képeit vésették gyűrűikre, jelvényeket, melyek vallásuknak legtitkosabb igazságaira emlékeztettek. E képek legnagyobb részét megtaláljuk a catacombákban is; de nem állanak magukban. Ily kétes és bizonytalan jelek nem elégíthették ki a hívőket; szobrászaiknak s festőiknek — rendszerint a pogány világ szökevényei voltak — közvetlenebb, világosabb, valóban művészies formában kellett új hitöket ábrázolniok. E téren azonban minden újból volt megteremtendő: a zsidóknál nem találtak ilyen mintákat, kénytelenek voltak máshová fordulni s onnan venni a művészetet, a hol találták, vagyis a pogány iskolákból. Habozás nélkül megtették, a míg csak egyszerű diszitésekről volt szó, a melyeknek nem volt különös jelentőségük s a melyek mindenütt láthatók valának. Maga Tertullian, a szigorú egyházatya is megengedte ezt nekik.³ Díszeül halottas kamráik falainak s boltozatainak, lemásolták a pogány házak keceses ékitéseit. Ilyféle mennyezetet nem csekély számmal találunk a catacombákban; a Callixt temetőjében levők némelyike a hajdankorból fennmaradtak legszebbjei közé helyezhető.⁴ Mint Pompejiben, itt is bájos arabeskeket pil-

¹ Apul., *De magia*, 55.

² Alexandr. Kel., *Paedag.*, III, 11.

³ Tert., *Adv. Marc.*, 11, 29.

⁴ Rossi: *Roma sott.*, I. X. képlap, II. XVIII. képl.

lantunk meg, madarakat s virágokat, sőt ama szárnyas géniusokat is, melyek az űrben repülni látszanak. Nem különös-e, hogy a báj és csín e remekeit, melyekből Görögország derült művészete mosolyog felénk, sötét folyosóiban találjuk egy földalatti temetőnek? Azt kell hinnünk, hogy e pazarul alkalmazott decoratív festészet részleteire s jelentőségére mi súlyt sem fektettek; pusztán a szem gyönyörködtetésére voltak számítva s a hívők sírja fölött senkit sem botránkoztattak, sőt nem is leptek meg.

A keresztény művészek azonban többet is mertek. Nehéz levén egyszerre új kifejezést találniok hitők számára, utánozták a classicus művészet némelyik legtisztább typusát, midőn lehető volt allegoricus alkalmazása az új vallásra. Ezen utánzást megtaláljuk már a Jó Pásztor alakjában is, melyhez az alapeszmét s az általános compositiót nyilván régibb festmények kölesönözték.¹ Még inkább szembeszökő a szép frescoknál, melyek Orpheus vonásait adják az üdvözítőnek: a tráciai dalnok, a mint lantjának hangjával magához vonja a vadállatokat s a sziklákat, képét nyujthatta annak, ki a legbarbarabb népeket s a polgárosult nemzetek legalsóbb osztályait is meghódította szavával. A catacombákban három ilyen ábrázolást ismerünk.

A festők nyomán haladnak a szobrászok is, sőt még tovább mennek. A festők benn a catacombákban dolgoztak, távol a kíváncsiaktól s hitetlenektől, frescoikat

¹ Rossi. *Roma sott.*, I, 347: In quanto però alla composizione artistica del gruppo, nulla osta a credere che i primi pittori cristiani abbiano potuto imitare, per quanto al loro scopo si confaceva, qualche bel tipo d'un simile gruppo di antico e classico stile.

a halottak csendes városában tervezték s alkották meg, a hol minden a hitnek lángját éleszté a művészen. A sarcophagok a műtermekben készültek, mindenkinek szemeláttára, a mi óvatosságra intett. Sőt valószínű, hogy a keresztények, midőn sírkőre vagy márványra volt szükségök, legtöbbször készen vették azokat a kereskedőknél,¹ olyanokat választva, a melyek alakjai legkevesbbé ütköztek hitelveikbe. Innen van, hogy Callixt temetőjében oly sírköveket találtak, melyeken Ulysses kalandja a syrénnel van ábrázolva s Psyche és Amor költői regéje.¹

A keresztény művészet azonban nem sokáig élt ily kölcsönből. E fiatal, ezen eleven s életerős tannak, mely az egész lelket megragadta s átalakítá, mihamar meg kellett találnia a nyilatkozás alkalmas módját. Már akkor, midőn idegen típusokat kölcsönözött, saját módja szerint alakította át s elsajátítani igyekezett azokat. A Callixt-temető Orpheusa nem vonzza magához a vad állatokat s a fákat, mint a rege tartja s a mint Pompeiben le van festve; csak két bárány van lábainál, a melyek hallgatni látszanak dalát: nyilvánvaló, hogy a Jó Pásztorra készül átalakulni. Nemsokára egyenesen hitőkben kerestek sugalmazást a művészek s a szent könyvekből vett tárgyakat kezdtek ábrázolni: a ó-testamentomból Izsák áldozatúl ajánlását, a vörös tengeren való átkelést, Jónás, Dániel, Zsuzsánna történetét; az újból a mágusok látogatását az isteni gyermeknél, a béna meggyógyulását, Lázár feltámadását, a kenyerék

¹ Igaz, hogy az utóbb említett sarcophag alakjait mészszel vonták be. Másutt azonban nem voltak ily aggályaik. L. Collignon, *Essai sur les monumens relatifs au mythe de Psyché*, 436 és k.

megsokasítását. Feltűnt, hogy állhatatosan tartózkodnak a Kínszenvedés fájdalmas eseményeinek felújításától. Attól tartottak-e, hogy Krisztust meggyalázó halált szenvedve ábrázolván, botránkozást keltenek a gyengéknél, nevetésre nyújtanak tárgyat a gúnyolódóknak, vagy az istenök iránti tisztelet ellen vétének? Annyi tény, hogy egyszer sem ábrázoltak oly jeleneteket, melyek Pilátus ítélete s a feltámadás közt fordultak elő. Nem érdektelen megfigyelní, hogy a középkori művészek viszont előszeretettel dolgozták fel épen azon tárgyakat, melyektől oly gondosan tartózkodtak elődeik, hogy pazar bőségben állították elő az ostromozás s a keresztre feszítés képeit, melyek a hívők szíveig hatva, bámulatos lendületet adtak a nép vallásosságának.

A kérdések közül, melyeket a catacombák keresztény festőinek s szobrászainak műveit szemlélve felve-tünk, különösen kettőre nem látszik könnyűnek a felelet. E művészek nem ábrázolták válogatás nélkül a szent könyvek nyújtotta tárgyakat; csak némelyeket szemeltek ki s folyvást azokat reproducálják. Miért adtak előnyt ezeknek, mi vezérelte őket választásukban? Külömböző tárgyakat igen gyakran oly módon egyesítenek, a mely merőben önkényesnek látszik; folytatólag egymás mellé helyeznek oly jeleneteket, a melyek nem következtek egymás után, a melyek közt mi összefüggés sincs. Véletlenül tették-e, vagy azt kell hinnünk, hogy e különös egybefüggésnek indoka volt, a melyet nem lehetetlen kitalálni?

Közönségesen a jelképezéssel szoktak mindent megmagyarázni s kétségtelen, hogy a symbolismusnak fontos szerepe lehetett a keresztény művészet bölcső korában. Tudjuk, hogy az egyház atyái, főleg Keleten, a

bibliai elbeszéléseket igen gyakran képletes értelemben vették s erkölcsi allegoriákat láttak azokban vagy az új hit eseményeinek előlegezett képeit. Philo példáját követették ebben, ki nagy buzgóságot fejtett ki, hogy az ó-testamentomnak bölcséleti jelentőséget adjon s azt vitatá, hogy megtalálhatni benne Platonak egész tanát. Maga Philo is csak ama pogány theologusokat utánozta, kik a bölcséletet össze akarván egyeztetni a vallásossággal s fenntartani a régi hit iránti tiszteletet a nélkül, hogy értelmükön nagy kényszert tennének, a mythologiai legendákban jelképeket s oly alakokat láttak, melyek durva máza alatt mély és hasznos igazságok rejlenek.

A kereszténység örökébe lépett e hitelemzési munkának s ezen örökséget nyilván nem egyszer nagyon súlyosnak tapasztalta. Egyik oka a fáradságnak, melyet olykor az egyház atyáinak olvasása közben érezünk, szakadatlan erőlködésük mindennek képletes értelmet adni, ama vegyüléke a szörszálhasogató magyarázatoknak s az őszinte föllángolásnak, a megható egyszerűségnek s a ravasz pedantismusnak, a naivságnak s a scholasticusmusnak, a fiatalságnak és vénségnek, a mely minduntalan eszünkbe juttatja, hogy a kereszténység elaggott korszakban született, új vallás volt s hogy legnagyobb tudósainak legjobb műveiben is vajmi gyakran együtt található mind a két kor.

Ugyanezen ellentétek ötlenek szemeinkbe az első keresztények műalkotásainál is. Természetes, hogy művészeik, követve koruk izlését, a festményeiken vagy domborműveiken ábrázolt jeleneteknek igen gyakran symbolicus értelmet adtak. Olykor, úgy látszik, fel is akarták erre hívni a figyelmet. A catacombák egyik frescoja juhok ábrázol két farkas között, e felirattal: *Suzanna, seniores*;

a rajz tehát Zsuzsánna kalandját akarta jelképezni a farkasok s a juh alakjában. Noé, karját nyújtva a galamb felé, mely a várt olajágot hozza, a keresztényt jelenté, ki elérte útjának végét, megszabadult e világ veszélyeitől s közeledik az éghez; erről tesz tanúságot azon körülmény is, hogy a sarcophagokon olykor maga az elhunyt váltja fel, bármilyen legyen a kora s neme s a tiszteltetreméltó patriarcha helyett meglepetve látunk egy fiatal embert vagy nőt távozni a bárkából.

Bizonyos tehát, hogy a catacombák festményeinek s domborműveinek nagy része jelképes ábrázolás s hogy például a ezethal által kivetett Jónásban, a meggyógyult bénában, a feltámadt Lázárban oly czélzásokat találtak az első korszak keresztényei, a melyek megerősíték benők a lélek halhatatlanságának hitét.

Ma nem csekély fáradságunkba kerül kitalálnunk, a mit akkor könnyen felismertek. Néhány elmés kutató azonban megkísérlte kezeinkbe adni e rejtélyes allegoriák kulcsát.¹ Callixt temetőjében egymással szomszédos igen régi két kamrát fedeztek fel, melyeket egyszerre építettek s egyöntetűleg ékesítettek fel, meglehet ugyanazon művészi kezek, egész sorával az ó és új testamentomból vett jeleneteknek, melyek, azt tartják, teljesen symbolicus jelentőségűek s rendszeres, csaknem dogmaticus formákban a kereszténység legtitkosabb tanait adják elő. Rossi vállalkozott e symbolumok értelmének felderítésére, részint a két kamra összehasonlításának, részint a szent atyák

¹ Olykor nagyon is messze mentek e megfejtésekben; mindenütt symbolumokat s jelképes ábrázolást láttak. Le Blant kimutatta e kísérletek merész voltát *Étude sur les sarcophages d'Arles* cz. tanulmányában. XV és k. II.

iratainak segélyével.¹ Kimutatja, hogy a szent könyveket Origenes és tanítványai modorában értelmezték itt. Valóban figyelemreméltó annak szemlélése, mily különös szabadsággal vegyül e képeken össze az allegoria és a valóság. A sajátképeni s a képletes értelem gyors egymásutánjából, sőt zürzavarából eléggé kitetszik, mennyire hozzá volt akkor szokva mindenki ezen aprólékos hitelemzéshez s mily könnyen követték a hittudóst vagy művészt értelmezési ábrándjaiban. E személyiség, ki a kösziklára üt, hol Mózes, hol szent Péter;² a sziklából fakadó víz nemcsak azt jelenti, a mely a zsidók szomját oltotta a pusztában, hanem a kegyelem s élet forrását is, melynek kissé távolabb hasznát is veszi egy pap, hogy a megkeresztelés által új életre keltsen egy fiatal embert; s a végtelen tengert is, melybe a lelkek szent halásza hálóját veti.

Jelenetről jelenetre, olykor ugyanazon jeleneten belől is követik, megdöntik, összebonyolítják s felváltják egymást az allegoriák. Itt a hitnek megnyert hívót jelenti a hal; amott Krisztust magát, ki három lábú asztalon, a mysticus kenyér mellett, tápszerűl ajánlja magát tanítványainak. A hajó, melyből Jónást kivetik, keresztet visel árbocznán; az egyházat is jelenti, melyet Callixt pápának egyik kortársa a hullámok által ide s tova hányt, de soha el nem merülő hajóhoz hasonlít. Ha jó nyomon jár Rossi e festmények értelmezésében, azon következtetéshez kell jutnunk, hogy Róma nem állott oly távol,

¹ Rossi, *Roma sott.*, II, 331 l.

² Ezen allegóriához nem férhet kétség. Szent Péter neve fel is van olykor írva a személy fölé, ki Horeb sziklájára üt, hogy vizet fakaszszon belőle.

mint általában hiszik, azon mély elméjű értelmezésektől, melyeknek a tudós alexandriai egyház volt a központja s a melyeket Origenes nagy nevében foglalnak össze; csakhogy ezen áramlat Rómában mihamar fennakadt. A római szellem nem igen kedvelte e túlfinom allegoriákat s e merész szörszálhasogatásokat, melyekben a görögöké tetszelgett önmagának. Inkább történeti s való értelmökben veszi a dolgokat, semhogy beletévednék a *symbolicus* magyarázatokba, melyekhez mindig sok üres feltevés is járul. Barátja a tisztaságnak, a rendnek, a fegyelemnek, mindig az általános érzést igyekszik az egyéni akaratok fölé helyezni. Nem is idegenkedik a formulától, mely minden eszmét egy kalap alá von, a mely minden egyébnek föléje helyezett látványban részesíti, az egység látszatában. Megváltoztatta az egyház jellegét s sorsát, mihelyt uralomra jutott benne. Ha a zsidók s görögök befolyása lesz vala erősebb, meglehet, az igazságot kutató szellemek közösségévé, olykor anarchiájává tette volna, a mely szenvedélylyel vitatkozik, hogy felfedezze az igazságot s különböző utakon jár utánna; a római szellem azonban, melynek hatalmába került, első sorban kormányzattá tette.

Mint minden egyéb, a művészet is megérezte e befolyást s új irányt látszik venni azon arányban, a mint a római szellem felülkerekedik az egyházélet terén. Rossi kimutatja, hogy az imént említetteknel kissé újabb eredetű kamrákban szépek ugyan még a frescok, de a jellegök megváltozott. Az allegoriák száma csökken, s a melyek még előfordulnak, azok sincsenek többé oly fesztelenséggel s változatossággal kidolgozva. Kezdetét veszi a történeti festészet korszaka; látjuk, miként születik meg úgyszólván a catacombákban. Rossi egy igen érdekes

festményt fedezett fel, a mely csaknem egykorú eseményt látszik ábrázolni. *Suggestum*-on egy komoly s fenyegető tekintetű ember áll, a pretextába öltözve, fején koronával; haragosan egy fiatal emberhez fordul, a kit vele szemközt látunk. Mögöttük egy másik ember, szintén koronával a fején, kezét álla alá helyezi s bosszúsan távozni látszik. Rossi az üldözések korának egyik jelenetét látja e képben, egy vértanúnak a kihallgatását. A tisztviselő, ki a kérdéseket intézi, talán maga a császár, hivatalának rendes jelvényeit viseli. A keresztény magatartása olyan, mintha hitvallást tenne; vonásai szelidséget s elszántságot árulnak el, a művész különös ragyogást adott szemeknek. Senkire nem tekint, mintha nem is hallgatna arra, a mit mondanak; látszik, hogy más gondolatok foglalják el. A mi a távozó személyt illeti, kétségkívül pogány pap, ki nem vehette rá a keresztényt, hogy áldozzék az isteneknek. Alkalmasint ez a napjainkig fennmaradt legrégibb vértanukép, első kísérlete a műfajnak, mely a negyedik s ötödik századtól kezdve nagyon divattossá lett.¹

Megismertetvén a keresztény művészet első szárnypróbáival, némi tájékozást — mindössze is csak ennyit birunk — nyujtanak a catacombák azon művészekről is, a kik feldíszították. Szerény művészek, mennyi önfeláldozással dolgoztak a néma csendben s homályban, sokkal inkább testvéreiknek, mint önnön neyöknek dicsőségeért! Misem maradt fenn tőlük műveiken kívül, de a mű bizonyosságot tesz alkotója mellett. Szükséges-e mondanunk, hogy jámbor keresztények, őszinte hívők valának. Azoknak kellett lenniök, hogy eként ékesítsék fel e komor

¹ Prudent., *Perist.*, IX és XI, 126.

lakokat, hogy azokba képeket fessenek, melyeket soha egy napsugár sem világított meg.

Jámborságuk daczára sem áldozták azonban teljesen fel a függetlenségüket. Nem voltak annyira alávetve, mint hinni lehetne, a papi befolyásnak s nem igaz, a mit némelyek állítottak, hogy az egyház tartotta a kezéiket. Gyakori hibáik a szent könyveknek szövege ellen¹ mutatják, hogy műveikben volt némi része a személyes kezdeményezésnek is a maga tévedéseivel s szeszélyeivel egyetemben. Önmaguk sűrű ismételése nem annyira parancsónak vagy megszabott iránynak, mint inkább a feltalálás némi meddőségének tulajdonítható; az előforduló különbségek, bármily csekélyek is, tanuságot tesznek róla, hogy nem dolgoztak fölerőszakolt, egységes minta után. Nem feledték el, hogy keresztények, de egyúttal művészek is. Nem tartották lehetségesnek szakítani a művészet örök feltételeivel azon ürügy alatt, hogy új vallás számára dolgoznak. Vallásosságukkal össze tudták egyeztetni szakmájuk hagyományait, nem láttak istentelenséget abban, ha a műizlés szabályaihoz alkalmazkodnak, s oly képet alkotnak, mely elbájolja a nézőt. Több jel mutat arra, hogy frescoik s domborműveik megalkotásánál sem hódoltak mindig a nekik tulajdonított mély értelmű eszméknek s rejtélyes terveknek, hogy egyszerűen a rend s az arányosság tekintetei voltak a kalauzuk, hogy némely tárgyagnak azért adtak bizonyos helyet, mert eként kellemes látványt nyújtottak, s figyelemmel valának arra is, hogy némely jelenetek, ha jelentőség s a cselekvény időpontja tekintetében nem is lettek volna egymással viszonyba

¹ L. e. tévedésekről Le Blant, *Étude sur les sarcophages d'Arles*, VIII. 1.

hozhatók, tárgyi berendezésöknél fogva megfelelték, mint egy kiegészítői valának egymásnak.¹ Bár az antik művészet teljesen a pogányság szolgálatában állott, tanulmányozták, utánozni iparkodtak remekeit. Láttuk, hogy az első időkben, midőn legnagyobb volt bennök a hitbuzgóság, nem haboztak átkölesönözni a képeket saját istenök ábrázolására; az igazat bevallva, nem is szüntek soha egészen meg e kölesönök s még az új vallás legközvetlenebb sugalmazása alatt keletkezett művekben is nem egyszer találunk a régi legendára s azon művészetre emlékeztető részleteket, melyben oly gyakran valának reprodukálva.² E művészek, keresztényekké levén, nem mondtak hát le a görög szobrászok s festők szép alkotásainak megértéséről s szeretetéről; nem tekintették feladatuknak azok kárhoztatását s üldözését, ellenkezőleg megpróbálták az elsajátítást vallásuk számára. Ha áll az, hogy a renaissance fő vezérelve az új eszméknek a régi művészet formáiba öltöztetése volt, úgy a renaissance a catacombákban vette kezdetét.

IV.

Callixt temetője. — Rossi felfedezi. — A nyomok, melyek alapján rátalált a martyrok sirjára. — A híres sirboltokban Constantin után végzett munkák. — A zarándokok graffiti-i. — Miért ruházták fel a temetőt Callixt nevével? — E pápa története, a Philosophumena-k után. — A harmadik századbéli pápákat miért temették Callixt temetőjébe s miként ment e temető át az egyház tulajdonába? — A pápai sirbolt felfedezése.

Eddig a catacombáknak általánosságban való tanulmányozására szorítkoztunk; igyekeztünk megismerni

¹ Le Blant, *Sarcophages*, XIII. l.

² A szörnyeteg p., mely Jónást elnyel, egészen hasonló

rendeltetésöket, a képet, melyet a látogató elé tártak, szoltunk felirataikról s festményeikről. Minde tárgyakra sok világot vetett Rossi; de többet vagy jobban mondva egyebet is tett. Gyakran ismétli, hogy módszere egészen elemző; nem kezdi, mint sokan mások, egyetemes áttekintésekkel, az általánosságok nála csak a részletek tanulmányozásából fejlődnek ki. E beható, aprólékos vizsgálatokat tekinti legfontosabbaknak, ezek által szerzett legtöbb érdemet. Nem mellőzhetők tehát hallgatással, ha be akarjuk mutatni a közönségnek buvárlatait. Hogy ítéletet mondhassunk azok jellegéről s eredményeiről, lássuk őt a munkánál. Egy pillanatig oldala mellé állva, lépten-nyomon követve őt, jobban meg fogjuk érteni módszerének biztonságát s felfedezéseinek jelentős voltát.

Szabályosan akart eljárni mindenben s így elhatározta, hogy a különböző keresztény temetőket fontosságukhoz képest veszi tanulmányozás alá. A Vaticán sírboltjaival kellett volna tehát kezdenie; szent Pétert itt helyezték sírba s utódai két évszázadon át mellette óhajtottak pihenő helyet; e sírboltokat azonban ugyyszólva agyonnyomták a fölējök épített basilicának roppant alapfalai s misem maradt belőlük fenn korunkra. Hozzáférhetlen lévén a vaticáni temető, sorrend szerint a Calixt-é következett, állítólag a harmadik század pápáinak temető helye. Erre irányozta hát Rossi buvárlatait.

Először is a helyét kellett megtalálnia, a mi nem volt könnyű dolog; nincs temető, melynek fekvése fölött annyit vitatkoztak volna. Tudták, hogy az appii út

ahhoz, a mely Andromedát fenyegeti, Lázár pogány *heroum*-ban helyezve s Noé bárkája egészen olyan, mint a láda, melyben Danae uszík a hullámokon stb.

mentén kellett lennie, de némelyek szent Pretextat, mások szent Sebestyén catacombájával tévesztették össze. Az utóbbiba napjainkig fennmaradt márványlemezeket is helyeztek, a melyek ünnepélyesen hirül adják a látogatóknak, hogy „azon a helyen vannak, a hova szent Ceciliát temették s a hol több mint ötven pápa nyugszik“, vagyis Callixt temetőjében; de e merész birtokba vétel nem zavarta meg Rossit. E lemezeket az ötödik században illesztették be, vagyis akkor, midőn már csaknem megfeledeztek a catacombákról, Rossi pedig csakis azon kor forrásai után indul buvárlataiban, a melyben ismerték s látogatták e temetőket, pontosan tudták mindeniknek a nevét, s hogy mely vértanuk nyugszik falaik között. Ezen források között első helyre teendő egy neme az iratoknak, melyek egész fontosságát nem is gyanították ő előtte. A régieknek is voltak, épen úgy, mint nekünk, úti kalauzaik; nehéz is lett volna nélkülözni azokat oly nagy városban, mint Róma, a hova a világ minden részéből csődültek látogatók. A melyek korunkig eljutottak, a császárság végszakából valók; rendszerint megtaláljuk bennök a felsorolását „Róma csodái“-nak, a köztereknek, palotáknak, színházaknak, fürdőknek, oszlopcsarnokoknak stb. Utmutatók is voltak bennök, mint a mi „Kalauz“-ainkban, melyek elvezették a látogatót Róma egyik szélétől a másikig, megnevezve az útjába eső összes épületeket. Ezen utmutatók régi szövegei rövidek és szárazak; az újabbak szerkesztésénél érzik már az olvasó érdeklésének szükségét s elbeszélnek neki egy csomó rendkívüli dolgot, hogy jobban gyönyörködjek a megmutatott különösségekben. Sőt Jordan azon feltevésre is hajlandó, hogy ezen munkákat olykor képekkel is ellátták, a melyeken fel valának

tüntetve a legérdekesebb emlékek¹; s így mitsem nélkülözték abból, a mi oly kapósakká teszi a mieinket. Gyakori használatban voltak a középkor századai alatt is; ismerünk hatodik s hetedik századbeli útmutatókat, a melyek elkalauzolták a zarándokokat a vértanuk sírjaihoz. Jóformán e szolgálatot tették Rossinak is, megismertették a leghiresebb catacombák utjával. Kettő, melyeket 1777-ben Salzburgban fedeztek fel, szabatosan s elég részletességgel felsorolja az appii-úton fekvő temetőket; ezek segélyével talált rá Rossi Callixt catacombájára.

Felfedezése s a földalatti folyosók bejáratának szabaddá tévése után is sok volt még a teendő. Az úti kalauzokból megtudta Rossi, mely síroknál tettek itt látogatást a hetedik század zarándokai; ám e sírokat meg is kellett találni. A mi nem volt könnyű feladat. E száz meg száz folyosó, ezen ezernyi sír között miként ismerje ki, miként tájékozza magát? miként bizonyosodhatik meg róla, hogy a híres sírboltokhoz vezető utat követi-e? Szerencsére becses nyomok adtak itt is irányt a buvárlatoknak.

Azon munkálatokban találta meg Rossi e nyomokat, melyeknek az egyház békéje idejében valának színhelyei e temetők s a melyek nyomait ma is tisztán megkülömböztethetni. A diadalmaskodó kereszténység megbecsülte gyászos napjainak menhelyét; de a catacombák sokat szenvedvén az üldözések korában, nem javithattak mindent ki; főleg azon sírboltokkal foglalkoztak hát, melyek a legünnepeltebb vértanuknak adtak pihenő helyet. Megerősítették s feldíszítették azokat; új

¹ Jordan, *Topogr.*, I, 50.

és pompásabb bejárókat építettek ide, kényelmesebb lépcsőket a leszállásra s lyukakat (*lucernaria*) furtak, a melyeken át behatolhasson a nap világa. Prudentius költő, ki a catombákat megszemlélte Theodosius alatt, szép versekben írja le, mily állapotban voltak, miként csődültek meglátogatásukra a zarándokok.¹ Kedvteléssel ecseteli a boltozatokba vágott nyílásokat, melyek megvilágíták a fontosabb sírüregeket, a csarnokok sötétjét, megszakítva helylyel-közzel egy-egy sugárkéve által, az árnyak s fénynek e váltakozásait, melyek vallásos félelmet keltettek a lélekben. A szentek sírjai mellett márvánnyal vannak bevonva a falak, vagy ezüst lemezekkel, melyek „tükröként ragyognak.“ Mindenfelől ide sereglenek, midőn valamely híres vértanú ünnepe közeledik. Ide jönnek Rómából, „a császári város ide veti polgárainak árját.“ S eljönnek a szomszédos tájakról is; az etruriai s a sabin helységek parasztsága tömegesen gyűl ide; „mindenik vigan kél utra gyermekeivel s nejével; úgy sietnek, a mint csak képesek; alig fér el a mezőkön e vidám népség s az uton, bár ugyancsak széles, megtorlódik a roppant tömeg.“ Ugyanazon népség, a mely napjainkban is örömet odahagyja marenmáit s leszáll hegyeiből, hogy látogatást tegyen a csodatévő madonnáknál, vagy az Ara-Coeli *bambino*-jánál. A vértanuk sírjához érkevez, mindnyája hozzá kezd azon kifejezésteljes és zajongó ájtatoskodáshoz, melynek szokását maig sem vetközték le az olaszok. „Kora reggeltől kezdve tolonganak, hogy üdvözölhessék a szentet. A hódoló tömeg jó-megy egész estig. Megcsókolják a fénylő ezüst lemezt, a mely sírját takarja, jó illatú szereket

¹ Prudent., *Perist.*, XI, 155, és k. ll.

égetnek s a meghatottság könnyei borítnak el minden arcot.“

A zarándokok, kikről Prudentius megemlékezik, visszahagyták a temetőben látogatásuk nyomait. Szokásba vették felírni neveiket valamely könyörgéssel együtt a lépcsők mentén s a sírboltok bejárásánál. Az idő nem mosta teljesen el a *graffiti*-kat, melyeknek nagy a száma különösen a leglátogatottabb sírok mellett. Rossi hűségesen lemásolta, a melyeket kibetűzhetett s fáradsága nem veszett kárba. Mennyi érdekes vonással ismertettek meg a rövid szavak, melyeket az ötödik és hatodik század durva szántóvetői a falakra karczoltak! Egyéb érdekes leleplezések mellett világot vetnek azon ezernyi titkos láncszem egyikére is, melyek a keresztény vallásosságot a régibb hitelvekhez fűzték. Messziről tekintve nem vesszük észre e finom kapesokat, mély örvényt látunk a kereszténység s az előbbi vallások között; de a tudomány, mely közelről vizsgálja a dolgokat s egyetlen részletet sem hanyagol el, ha nem is töltheti egészen be az űrt, megállapítja legalább az átmeneteket. Kegyeletes szokás volt a görögöknél s a rómaiaknál, ha meglátogattak valamely híres templomot, vagy oly emléket, mely csodálatot keltett bennök, visszagondolni rokonaikra vagy barátaikra, részint, hogy azon istennek ajánlják őket, a kinek tiszteletére volt szentelve a templom, részint, hogy mintegy társaikká tegyék a gyönyörben, melylyel a szép látvány töltötte őket el. Az imádás e nyilatkozataival, melyeknél az utazó személyes benyomásaihoz fűzi azok neveit is, a kik előtte kedvesek, elég gyakran találkozunk Görögországban s különösen Egyiptomban. Rendszerint igen rövidek s a formában kevésbé változók. „Sarapion, Aristomach fia, eljött

a philei nagy Isishez s jámbor indokból megemlékezett rokonairól.“ — „Én, heliopolisi Panolbios, megcsodáltam a királyok sírjait s megemlékeztem az enyéimekről.“

Azonban nem mind ily egyszerű és hideg, némelyikben valódi meghatottsággal is találkozunk. Egy római nő, meglátogatván a pyramisokat, visszagondol elvesztett fivérére s e megindító szavakat írja: „Láttam a pyramisokat nélküled s e látvány szomorúsággal töltött el. Nem tehettem egyebet, csak könnyezhettem sorsod fölött; majd, híven fájdalommal emlékeihez, feljegyeztem ide e panaszomat.“ Rossinak tehát nincs is egészen igaza, midőn azt mondja, hogy e pogány megemlékezések mindig „hideg és meddő formában“ tartvák; de annyi bizonyos, hogy a kereszténység több meleget és szenvedélyt öntött beléjük. Leginkább természetességük s önkényességük által keltik fel érdeklődésünket. Nincsenek hivatalos modorban szerkesztve, nem oly mesterkéltek, mint a márványokra vésett nagy feliratok, de sokkal jobban kiérezhetni belőlük a szív melegét. A zárándok majd egyszerűen nevét írja fel, alázattal kérván, imádkozzanak érte s jámbor óhajtásokkal emlékezvén másokról is meg: (*Eustathius humilis peccator; tu, qui legis, ora pro me, et habeas Dominum protectorem*); majd a szentekhez fordul önmagának és szeretettjeinek érdekében: „Szent vértanuk, emlékezzetek meg Dionysiusról. Könyörögjete, hogy szerencsés legyen Verecundusnak s az övéinek hajóútja. — Nyerjete ki csendes nyugalmat atyám és testvéreim számára.“ — Leggyakrabban beéri e rövid mondással: „Éljete“, vagy „Éljen az Urban!“ Lucinus sírboltjának bejárása mellett, a lépcső aljánál e többször ismételt szavakat találjuk: „Sofronia, élj az istenben!“ *Sofronia, vivas!* Az utas e

szavak feljegyzése után kétségkívül belépett a sírboltba, leborult, imádkozott a vértanuk sírjánál s valószínű, hogy az imával visszatért szívébe a bizalom is. Erre mutat a következő felirat, melyet a kijárási oldalra ugyanazon kéz karczolt fel: „Kedves Sofroniám, mindig élni fogsz az Urban, élni fogsz Sofronia!“ *Sofronia dulcis, semper vives Deo, Sofronia vives.*

Nem hiú kíváncsiság vezérelte Rossit, midőn annyi gonddal összegyűjté a catacombákban Constantin és Theodosius által hátrahagyott emlékeket; nagyobb a fontosságuk az ő szemeiben; rávezetik a történeti sírboltok nyomaira. Az egyház csakis ezek számára építé diadala után e széles lépcsőket s furta e nagy *lucernaria*-kat; így hát biztosra vette, midőn reájuk bukkant, hogy nem lehet messzire valamely híres sír. Hogy megtalálja, csak követnie kell az imént említettük zárandokokat. *Graffiti*-jaik elkalauzolják, ugyyszólva velök halad előre s imáik fokozódó melegéből megtudhatja, hogy közeledik a célhoz. Beérkezvén a sírboltba, egy csomó részlet, a melyeket gondosan megfigyel, melyeket összehasonlít a régi történetírók nyújtotta felvilágosításokkal, értésére adja, ki volt a vértanu vagy hitvalló, kinek sírját ennyire megtisztelték, kinek segítségéhez így folyamodtak. Ha nagyobb hírű szent volt, ritkán történik, hogy gondos kutatás rá ne vezesse szent Damasus valamely feliratának töredékére. E pápa nagy csodálattal, vagy jobban mondva nagy kegyelettel viseltetett a catacombák iránt, azok kitatarozása s feldíszítése foglalta el minden idejét. Kis verseket is szerkesztett, melyek a szentek sírjai fölé valának helyezendők, hogy a hívők emlékezetébe idézzék nagy tetteiket. Márványba vésésükhöz Furius Filocalus, egy híres szépíró, ki Damasus pápa

csodálójának s barátjának (*Damasi papae cultor atque amator*) nevezi magát, külön abc-t gondolt ki, melynek betűi könnyen felismerhetők a végeiknél levő különböző diszítésekről. Csak a költő-pápa verseihez használtatván, midőn ily betűk tűnnek elő valamely márványdarabon, bizonyos, hogy Damasus pápa egyik feliratának töredéke előtt állunk s ennél fogva közelében valamely kiváló személyiség sírjának.

Ime, ily módon tájékozhatja magát Rossi csaknem teljes bizonyossággal ezen útvesztőben; eként sikerült alig néhány év alatt oly sok híres sírt felfedeznie. Egyre azonban még nem akadt rá, pedig épen ezt kellett leginkább megtalálnia. A Callixt temetőnek fekvéséről nyilvánított nézetei újak voltak, oly hátrány, a melyet igen sokan nem bocsátanak meg; papi kormányzás alatt, oly országban, hol a mozdulatlanság physikai szükség s egyuttal vallási dogma, bünt láttak az elfogadott vélemények legesekélyebb módosításában is. Hogy elnézzék újításait, hogy felnyitva a leghiteltlenebbek szemeit is, diadalmasan kimutassa, hogy csakugyan Callixt temetője forog szóban, meg kellett találnia a harmadik század pápáinak sírjait.

A kérdés, melynek megoldását czélul tűzte ki, tele volt bizonytalansággal. Miért helyeztetett ide át e pápai temető, melyet a régi források tanuságtételére támaszkodva, állhatatosan a Callixt catacombában kutatott? Róma püspökei miért kerestek másutt pihenő helyet, és nem szent Péter oldalánál, a Vatican dicsőséges sírboltjaiban? Senki nem tudta mindennek okát adni. S nem ez volt az egyetlen kétely, melylyel Rossi tanulmányainak során találkozott. Már buvárlatai kezdetén észre vette, hogy a Callixt-temető régibb, mint a milyennek

neve után hihették. A festmények jellege a kamrákban s folyosókban, melyeket legelőször vágta ki, a sírok elhelyezése, az itt talált feliratok stýlje, minden a második század második felére emlékeztetett. Még döntőbb érv az, hogy a falakban levő téglák, római szokás szerint, az illető gyáros bélyegével ellátva, kivétel nélkül Marc Aurél uralkodása idejében készültek. Ezen építmények tehát régiebbek Zephirinnél s Callixtnál, a kik Severus alatt éltek. Némely nyomokból bizton következtetni hitte Rossi, hogy ezen első földalatti temető csakugyan a második századból való s a Caecilii-k hírneves családjá ajándékozta az egyháznak. De miért nem tartá meg első nevét s miért ruházták fel a Callixtéval?

Kezdjük megérteni, a mióta felfedezték s közzétették egy harmadik századbéli ismeretlen theologus érdekes vitairatát, melyet *Philosophumena*-knak neveztek. E munka, mely napjainkig egy görög zárda könyvtárában rejtőzött, megjelenésekor élénk feltűnést s nem csekély megbotránkozást keltett. Nem csoda, mert ugyancsak megingatá az elfogadott véleményeket. Egészen meglepő modorban beszélt el különösen azon Callixt életét, kit a hívők a pápai székbe ültettek s az egyház később szentté avatott. Ha hitelt adhatunk a *Philosophumena*-k ismeretlen szerzőjének, e pápa és e szent rabszolga volt, előbb üzérkedett urának, Carpophorusnak pénzével s a könnyen hívő keresztények reá bízták az egyház filléreinek őrzését. Balul ütöttek ki pénzügyi műveletei, elprédálta a kezére bízott idegen vagyont. Hogy meneküljön a számadásteltől s egy csapással visszaszerezze bankári kudarczai által megingatott népszerűségét, jónak látta lármát csapni a zsidók zsinagógájában s megzavarni szertartásaikat. E türelmetlenségért száműzték Szardiniába, majd ismét vissza-

hívták Marciának, Commodus kedvesének közbenjárására, a ki pártfogásában részesíté a keresztényeket; majd, nem tudni miként, Zephirin pápának kegyenczév s utódjává lett. Jelleme nem változott meg a szerencséjével. Hűtlen rabszolga s csalárd bankár volt előbb; mint Róma püspöke pedig eretnek, vesztegető s megvesztegethető, „példájával tanított másokat a házasságtörésre s a gyilkolásra.“

Valóban nem a legépületesebb története egy pápának és egy szentnek; csakhogy szerencsére épen nem hihető el. Rossinak nem nehéz bebizonyítania,¹ hogy e gúnyirat szenvedélyes hangja csorbát ejt tekintélyén s hogy a benne felsorolt vádak egészen hijával vannak a valószínűségnek. Maga a szerző is felvilágosít róla, hogy nem egyebek elszigetelve álló tiltakozásnál, elmondván, hogy Callixt elkábítá az egész világot, csak ő egymaga állott ellent neki. De azért nem kevésbbé bizonyos, hogy kortársainak irván, ha elferdíté is a tényeket, nem voltak merőben a légből kapottak. Rossi úgy vélekedik, hogy az elbeszélés magva igaz lehet s hogy elhihetjük például azt, a mit Callixt származásáról s első foglalkozásáról mond. Régi rabszolga volt tehát s sokáig bankárkodott a Forumon. Nem jellemző-e, hogy alig két századdal Krisztus után, főre levén szüksége a római keresztény társadalomnak, egy volt bankárt szemelt ki? Gazdaggá lett már, foglalkozni kezdett világi érdekeivel is. Annak, a ki kormányozta, nem volt elég vezérelni tudni a lelkeket, értenie kellett az anyagi javak kezeléséhez is. Ugy látszik egyébiránt, hogy Callixtot választván meg, nem

¹ E kérdést főleg *Bulletino di archeologia christiana*-jának 1866-iki folyamában fejtegette.

csalódtak a keresztények. Kitetszik a *Philosophumena*-k szerzőjének önkénytelen vallomásaiból, hogy e pápa ügyes szervező volt, szabadelvű és felvilágosult államférfi, ki az egyház fegyelmére nézve hasznos rendszabályokat léptetett életbe. Róma népe megemlékezett nevéről jóval azután is, hogy feledékenységbbe mentek tettei s Rossi méltán látja e körülményben is távoli emlékét a Callixt által játszott nagy szerepnek.

Az említettük szenvedélyes gúnyiratban találkozunk egy különös kifejezéssel, a mely mindenek előtt lekötötte Rossi figyelmét. Olvassuk, hogy Zephirin, Róma püspöki székébe ülven, elhivatta Callixtot Antiumból, a hol Szardiniából való hazatérése óta tartózkodott, s reá bízta a temetőt. Kétségkívül az appi-i út temetőjéről van szó, a mely megőrizte nevét; de mi lehetett e különös megjelölés indoka? A keresztényeknek ekkor számos temetőjük volt; régiebbek, például Domitilláé az első századból, nagyobb tisztelet által környezettek, p. a vatikáni sírbolt, melybe az első pápákat temették. Miért nevezték hát az appi-i úton levőt „a temető“-nek, mintha egymaga lett volna? Nyilván a többiétől különböző volt a helyzete. Rossi, mint alább látni fogjuk, úgy vélekedik, hogy a hívek első földalatti temetkező helyeiket az új hitre áttért előkelő urak bőkezűségéből nyerték s a törvény előtt továbbra is az illető családok tulajdonában maradtak azok; de felteszi, hogy a keresztények igénybe vették utóbb a temetkezési társulatoknak a császárok által nyújtott támogatást s maguk is törvényes és elismert tulajdonosaivá lettek a sírhelyeknek. Valószínű, hogy az appi úton levő temető volt az első s alkalmasint jó ideig az egyetlen, mely e kiváltságot élvezte. Megérthetni eként, hogy a Caeciliik régi sírhelye, a viszonyok változtával

kibővítve s megszépítve, a sajátképeni „temető“ volt az összes hívőkre nézve s hogy megszokták Callixt névvel ruházni fel, a ki nyilván vezette az itt történt munkálatokat. Ezért temették ide Zephirintól kezdve az összes római püspököket is. Előnyt adtak Callixt temetőjének a többi fölött, mert ez volt az első, melynek tulajdonát biztosította részökre az állam; e földben akartak megpihenni, mely az övék volt, az egyház birtokai közé tartozott.

Rossi biztosra vette, hogy meg fogja találni e sírokat, a melyekben nyugodtak. Említés volt róluk a régi útmutatókban, a hetedik század zarándokai itt végezték könyörgéseiket, előbb-utóbb fel kellett hát azokat fedeznie. El is érte czélját az 1854-ik év márczius havában, öt évi kutatás s módszerének következetes alkalmazása után. Jelentékenyebb romhalmaz vonta magára figyelmét az appi-i út szomszédságában. S csakugyan meg is találta itt egyikét a nagy aknáknak, vagy *lucernariáknak*, melyeket Constantin uralkodása idejében fúrtak, hogy megvilágítsák a catacombákat. A munkások ezen aknán át közepes terjedelmű (3.50 méter hosszú s 4.50 m. széles) kamrába hatoltak, a melynek nagy fénynyel kellett feldiszníve lennie. Többszöri kitatarozás finom festményekkel, majd márványlemezekkel vonta be a falakat. Sajnos, megelőzték Rossit felkutatásában. Nem tudni, mikor, pusztító kezek hatoltak ide be, befejezték az idő által megkezdett rombolást, s hogy elhurezcolhassák a márványt, megsemmisítették a feliratok egy részét.

Mindent azonban nem vihettek el. A sirbolt félgörmelékkal levén tele, nem juthattak el talajáig s remélni lehetett némi felfedezést e romhalmaznak közepe. Bátran hozzá láttak hát kitisztításához. S az elő-

tünedező falakat elborítva találták *graffiti*-kkal, melyek a fontosabb sírboltokban sehol sem hiányzanak. Mint a többit, zarándokok intézték ezeket is a vértanúhoz, kinek sírjánál látogatást tettek, szerencsés utat kérve maguk s családjuk számára. (*ut Verecundus cum suis bene naviget*). — De ki lehetett a szent, a kihez könyörgéseikkel fordultak? Szerencsére egyikök megnevezte. A feliratok egyikében egy többször ismételt név olvasható: *Sante Suste, libera . . . Sante Suste, in mente habeas . . .* A harmadik század egyik legnagyobb pápájáról volt tehát szó, szent Xystusról, kit épen a catacombákban fejeztek le, midőn a császár tilalma ellenére az isteni tiszteletet végezte. Valószínű volt tehát, hogy ez a pápai sírbolt, melyben vértanusága után e szent pápát is eltemették társai mellé. Szükség volt azonban erősebb bizonyítékokra is. Rossi elbeszéli, mily aggodalommal kísérte munkásainak dolgát, felkutatva a törmeléket, a mint eltávolították a sírboltból, szünet nélkül tanulmányozva a legcsekélyebb darabkát is. A márványtöredékek összerakásával sikerült végre helyreállítania a feliratokat, melyek négy pápának sírja fölé valának helyezve. E feliratok rendkívül egyszerűek. Se dícséretet, se fájdalmat nem fejeznek ki; csak e szavakból állanak: Anteros, püspök. Eutychianus püspök. Fabiánéhoz más kéz csatolta utóbb a vértanu szót.¹ Mi kétség sem lehetett többé; Rossinak minden állítását megerősíté e jelentőségteljes lelet; csakugyan a pápák sírját találták meg tizenöt évszázad múlva s IX. Pius 1854 máj. 11-én látogatást tett egykori elődeinek sírjainál.

¹ Rossi azon következtetést vonta ebből le, hogy a vértanú címet csak az egyház elhatározása után alkalmazhatták.

V.

Rossi felfedezéseinek fő eredménye. — Új véleményei a keresztény temetők eredetéről s történetéről. — Lassanként magán tulajdonba mennek át. — Mint ilyenek a törvény oltalma alatt állanak. — Miként terjednek tovább. — Miként jutnak az egyház birtokába. — Az egyház első érintkezései a polgári hatósággal. — Ezen érintkezések jellege. — A primitív egyház s az előkelő családok. — Miként vehetni hasznát a vértanúk életírásainak.

Tudjuk immár, miként jár el Rossi a vezetése alatt történő ásatásoknál; látván őt szent Callixt sírboltjában, megértjük egész módszerét. Többi felfedezéseinek részletes felsorolása helyett czélszerűbb lesz előadnunk belőlük vont következtetéseit. Természetesen nem terjeszkedünk ki mindazon homályos kérdésekre, a melyeket megoldott. Csak a fontosabbakra szorítkozunk, csak az új eszmék némelyikét említjük fel, melyekkel a történetet gazdagítja s a végleges hódításokat, melyekért ő neki tartozik köszönettel a keresztény archaeologia.

Először is jobban felderíté, mint bárki ő előtte, a keresztény temetők eredetét s az átalakulásokat, melyeken átmentek. Ez alkalomból megváltoztatá a rég meggyökerezett nézeteket s új világot vetett a zsenge egyház s a polgári hatalom közti viszonyok kényes kérdésére.

A catacombákat rend szerint oly földalatti helyiségeknek képzelik, melyek bejárása csak néhány beavatott előtt ismeretes s a melyekben gondosan elrejtőzik üldözői elől a proscibált vallás. E nézettel, legalább a két első század tekintetében, szakítanunk kell. Ma már bizonyos, hogy a keresztények eleintén nem titkolták el temetőiket, a hatóságoknak tudomásuk volt azokról s

Decius üldözéseig nem is tiltá látogatásukat. 1864-ben felfedezték Róma egyik legrégibb temetőjének, Domitiláénak bejárását; a leglátogatottabb utak egyikének, az ardeatini útnak mentén feküdt. Ajtaja egyenesen az útra nyílt; a homlokzat fölött eltűnt feliratnak helyét látjuk, a mely nyilván azt mondta meg, kié volt a temető. Az előcsarnok hosszú folyosóra vezet, melynek boltozatán csinos festmények szőlőt ábrázolnak madarakkal és geniusokkal. A falakon fontosabb frescoknak látjuk nyomait melyek egyikében egy később igen népszerűvé lett képet különböztethetünk meg, Dánielt az oroszlánok vermében. Ezen egész első emelet a föld színe fölött volt, mindenkinek szemébe ötlött, mindenki szükségképen észrevette.

Nem is volt akkor semmi titkolni való e temetőben. Tulajdonosa, Domitilla vagy bárki más, tetszése szerint helyet adhatott benne akárkinek. Több százra megy azon sírok száma, melyek tulajdonosa megmondja, hogy a maga, övéi, barátai, mindkét nembeli felszabadítottjai vagy ugyanazon testület tagjai számára építé azokat. Sőt egy olyat is ismerünk, melyben világosan megjegyzi, hogy megoszthatják temetőjét az ő vallásának hívei, *qui sint ad religionem pertinentes meam*.¹ Rossi, e szokásból kiindulva, azt hiszi, hogy a catacombák kezdetben magán sírhelyei voltak a gazdagabb keresztényeknek, kik aztán felszabadítottjaik helyett befogadták azokba hitsorsosait. Meglehetősen valószínűséget kölesönöz e nézetnek megjelölésük formája a legrégibb forrásokban. Rend szerint valakinek a nevére vannak elnevezve, a melyet nem viseltek az oda temetett vértanuk vagy hitvallók.

¹ Rossi, *Bull. di arch. christ.*, 1865, 12. sz.

Alkalmasint az első tulajdonos neve, ki a földet vásárolta s a sírboltot építteté. Megérthetni eként azt is, hogy az első catacombák ásatása nem lepte meg a pogány társadalmat s nem ütközött akadályokba a hatalomnál. Jámbor nők, az első pillanattól kezdve legbuzgóbb hívei az új vallásnak, Domitilla, Lucina, Commodilla, gazdag s áldozatkész férfiak, Calepodius, Praetextat, Thrason, eleve pompás sírt emeltettek maguknak: misem volt ennél természetesebb, mindenki hasonlóan cselekedett. Nem csupán a maguk számára építtették: ez is meglehetősen elterjedt szokás volt. Azok társaságában óhajtottak itt pihenni, a kikkel egy hiten valának: ez már ritkábban, de mégis nem egyszer előfordult. E sír, melybe oly sokakat befogadtak, azért mégis a Thrasoné vagy Commodillaé maradt, magán tulajdon s mint ilyen, védve a törvény által. Tudjuk, mily tisztelettel viseltettek a rómaiak a sírok iránt; a hely, a hová valakit temettek, lett légyen idegen vagy rabszolga, azonnal sérthetlen és szent helylyé lett (*locus religiosus*). A törvény védelme alá vette s megóvta minden bántalmazástól. Mint az egész világ, hasznukra fordították e védelmet a keresztények is; mi oka sem lett volna annak, hogy kizárják őket a polgári jogból. Még a midőn üldöztettek is a hatalom által, Nero és Domitian alatt, nem találkozunk annak nyomaival, hogy ezen üldözés temetőikig terjedt volna; a római törvény nem tagadta meg az eltemetést a megbüntetett vétkesektől s a kivégzett egyének sírja csak oly sérthetlen volt, mint a másoké.

Tegyük azonban hozzá, hogy ily viszonyok közt is csak akkor lehettek bizonyosak a keresztények, hogy kikerülik a surlódásokat s a perlekedést, ha az övék volt felszíne is a földnek, melybe temetőiket ásták. A

földszín elidegeníthetlen tulajdona volt biztosítéka a földalatti sírok sérthetlenségének. A törvény, mely szentnek nyilvánítá a holttest nyugvó helyét, nem csupán a sírt védte, tartozékaira is kiterjedt: elválaszthatlanoknak tekintettek a sírtól s részesültek kiváltságaiban. A sírral határos föld (*area cedens sepulchro*) nevezeete alatt szintén elidegeníthetlenné lettek. E tartozékoknak pedig igen gyakran jelentékeny terjedelmök volt. A sírok pompájával üzték az első fényűzést a gazdag emberek. Az emléket, a mely nyughelyökül vala kiszemelve, széles térrel vették körül; különböző épületeket helyeztettek reá s olykor nagy fákkal is beszegélyezték. E fák mögött gyümölcsösök, szőlők, kertek nyúltak el s e kertek mögött nem egyszer szántóföldek. Gondosan megjelölték sírfelirataikon a telek pontos kiterjedését, mely olykor nem volt kisebb három holdnál; elmondták, hogy azt kizárólag maguknak tartják fenn, kizárják hagyatékukból s nem engedik, hogy szétdaraboltassék vagy áruba bocsáttassék. Ha esetleg pinczét ásattak benne, nem feledkeztek meg e körülményről s több sírfeliratban világosan megemlítve találjuk az emléket s a földalatti sírt — *monumentum cum hypogaeo* — azon dolgok sorában, melyek örökös birtokát magának tartja fenn a halott.

E szokások módot nyújtottak a keresztényeknek, megszerezni a sírjaikhoz szükséges földet bármilyen kiterjedésben, a nélkül, hogy bárki előtt is feltűnt volna; s reményt arra, hogy mindig birtokukban tarthatják s nem fog profán kezekbe átmenni. Kétségtelen, hogy éltek is vele; majdnem határozottan állíthatjuk, hogy megszerezték a földszint, mielőtt sirboltjaikat megépítették volna, hogy a bevett kifejezés szerint „a sírral szomszédos

föld“-dé tették s feliratokkal, melyek egyikét-másikát alkalmasint meg fogják találni, a törvény oltalma alá helyezték. Rossi, megállapítván a különböző sírhelyek tervezetét, figyelemreméltó észrevételt tesz; megjegyzi, hogy ha csakis kezdetleges elemeiket vesszük tekintetbe, mellőzve a nyilván későbbi eredetű munkálatokat, csak néhány elszigetelt csoport marad fenn, melyek mindenike csekély terjedelmű szabályos mértani alakot képez. E határok, melyeket tiszteletben tartanak, e szűk körre szorítkozás az ásatásban a szabad terjeszkedés helyett, e szabályossága a formáknak, a melyekhez magukat kötik, csak úgy magyarázható meg, hogy a föld alatti munkában nem akartak túlmenni azon telek határain, melynek tulajdonosai voltak a földszinen. Ezen elszigetelt csoportok mindenike tehát pontosan megfelel az illető teleknek. Azon kis primitív sírhelyeket tüntetik fel, melyeket gazdag pártfogók ajándékoztak a fiatal egyháznak vagy az egyház vásárolt a maga fillérein. Áthelyezve azokat gondolatban a földszinre, visszaállítva az egykoron ott állott fákat s halotti emlékeket, körkerítést vonva köréjük, némi fogalmunk lehet a szigetféléről, melyeket a keresztény temetők alkothattak a második század alatt a római Campagnán, gazdag urak birtokainak vagy más vallásuak sírjainak közepette.

Az eredeti catacombák tehát igen kicsinyek voltak; de csakhamar beállott megnagyobbításuknak szüksége. Az először készült folyosókban szélesek, egymástól jó távol voltak a halottas fiülkék s sok tér ment eként veszendőbe. Folyvást szaporodván a hívők száma, összébb kellett szorítani a sírokat, betölteni az üres helyeket. Ez sem volt elég; új folyosókat ástak, de tiszteletben tartva a törvényt, most sem lépték túl telkeiknek határát: külön-

böző mélységekben ástak, olykor öt folyosóemelet is volt ugyanazon sírboltban. Az első hét-nyolcz méternyire a földszintől, az utolsó elérte a huszonöt méternyi mélységet is.

E terjeszkedés nagyon meg bővíté a temetőket. Rossi számításai szerint oly terület, melynek egyik oldala csak 125 római lábnyi volt, három emeleten közel hétszáz méternyi folyosót adott. A keresztény hitközség sokáig be is érte ezekkel. Ám a hivek száma folyton szaporodván, végre is ki kellett lépniök a primitiv korlátok közül, a melyekben nem fértek többé meg a halottak. A sírboltok némelyike szomszédos volt; számos elágazást nyitottak közöttük s többet összezsátolván, egy temetővé alakítottak át. A catacombák tehát összefoglalásai ezen eredetileg elszigetelt sírboltoknak s ma is sok a bejárásuk, mert mindenik sírboltnak külön útja volt s azt meg is tartotta. Menjünk-e tovább s azt higyjuk-e néhány tudóssal, hogy utóbb mindezen temetőket egybekapcsolták s egyetlen földalatti kereszténységgé olvadtak össze? Szeretnők feltenni: a képzelmet megkapná a gondolat, hogy a hívők, kiknek oly forró vágyuk volt az életben, hogy egy nyáját képezzenek, legalább haláluk után elérték ezt; de nem lehet elhinnünk, a talaj minősége nagy nehézségeket gördített ezen összekapcsolás elé. A temetőket olykor mély és mocsaras völgyek választják el, melyekben esőzések után megüledik a víz; az e mocsarak alá ásott folyosókat soha sem használhatták volna. Igen jól tudták ezt a keresztények; csak a halmok lejtőit választották temetőhelyekül s bármennyire vágyakozhattak is mindnyájan egyesülni a halál után, nem tehető fel, hogy bármikor is megkisérlették volna a völgyeken való áthátoást. A keresztény temetők így is, ámbár el vannak egymástól választva, egészben oly nagy szerű munkálatok

képét tárják elénk, a mely kielégítheti a legnehézkesebb képzeletet is.

Eként nagyobbodtak lassanként meg e kezdetleges sírboltok, melyekhez néhány keresztény nagylelkűsége juttatta az egyházat. Egy évszázad alatt oly arányokat öltöttek, hogy alig részesülhettek többé oly elbánásban, mint előbb s a törvény előtt nem szerepelhettek egyes családoknak a hívők részére átengedett tulajdonaiként. Rossi úgy vélekedik, hogy meg is változott ekkor a helyzetök s véleményét ime körülményekre alapítja: Constantin milanói edictumában megrendeli, hogy visszaadassanak a keresztényeknek „azon birtokok, melyek nem egyesek, de az egész község tulajdonát képezték,” *ad jus corporis eorum, non hominum singulorum pertinentia*, s tudjuk, hogy a temetők részét képezték e községi vagyonnak, melyet visszanyertek. Constantin előtt tehát meg kelle nyernie az egyháznak a császároktól azon kiváltságokat, melyekben az állam által elismert testületek részesültek; joguk volt birtokot szerezni s e czímen az egyház is legitim tulajdonosa lehetett temetőinek. De vajon mely időpontban nyerte meg e fontos jogot, melyet oly nehezen engedélyeztek a császárok? Kétségkívül Decius és Valerian kora előtt, a midőn oly kegyetlen üldözéseknek volt kitéve. Ám épen Severus uralkodása-idejében jelentékeny változás történt a római törvényhozásban, a melynek természetesen a keresztények is hasznát vették. Az első és a második század alatt egészen ellepték a birodalmat a temetkezési társulatok (*collegia funeraticia*). Tagjaik némi összeget fizettek havonként a társulat pénztárába, mely annak fejében tisztességes eltemetést s sírt biztosított részökre. E szövetkezetek sikerét megérthetővé teszi azon félelem, hogy a lélek kódorogni fog s szeren-

csétlen lesz a más világon, ha a test nem nyugszik állandó sírban s ha nem temetik el a vallás szertartásai szerint. A császárok általában bizalmatlanok voltak a társulatok iránt s nem részesíték támogatásban, de ezeknél kivételt tettek. Meglehet, kevésbbé félelmeseknek tartották e csupán szegény emberekből álló szövetkezeteket s azt remélték, hogy népszerűebbekké lesznek pártolásuk által. Külön *senatusconsultum* előre engedélyezte a birodalomban alakulandó összes temetkezési társulatokat, úgy, hogy törvényes fennállásukhoz elég volt beiratni magukat e név alatt a hatósági jegyzékekbe. Az engedélyezés jogot adott nekik közös pénztár tartására, melyet a tagok járulékaikkal s a pártfogók bőkezűségeikkel gyarapítottak; minden hónapban összegyűlhetnek folyó ügyeik intézésére s a mikor csak akarták, a társaság ünnepélyeinek megülésére. Be kell ismernünk, hogy e *senatusconsultum* oly könnyebbségeket nyújtott a keresztényeknek, a melyeknek nem csekély lehetett a csábító erejük. Nem kívánt semmi vallási áldozatot, semmiféle hazugságot tőlük: joggal állíthatták, hogy ők is „temetkezési társulat“, minthogy fő kötelességüknek tekintették tisztes sírról gondoskodni bármely rangbeli halottjaik számára. Elismertetvén magukat az állam által, a mely nem tagadhatta meg tőlük, a mit mindenkinek megadott, nemesak törvényszerű birtokosaivá lettek temetőiknek, de jogot nyertek a háborítlan gyülekezésre s közös pénztár tartására is. S ez nagy előny volt: Tertullian kifejezései, a szavak, melyekkel a keresztény gyülekezetekről nyilatkozik,¹ s még inkább a belátás s a józan ész fel-

¹ Rossi megjegyzi, hogy a kifejezések, melyeket Tertullian használ, midőn a keresztények gyűlésein havonként történt pénz-

tennünk engedik, hogy nem is zárták magukat abból önként ki. Ha a keresztény község csakugyan elismertette magát az állam által azon *collegia funeratica*-k egyikeként, melyektől csak úgy hemzsegett a birodalom, természetesen a társaság felelős főnökének tekintették a püspököt; a hatóságok kétségkívül a szövetkezet elnökét látták benne. A diacon, kire a temető igazgatása volt bízva, azon egyén szerepét vitte, ki *actor* vagy *syndicus* néven a községi vagyont kezelé. A miből következik, hogy a püspök s diacon nevét ismernie kellett a hatóságnak, mely bizonyára sűrű érintkezésben állott velök. Tudomására kellett hozni a püspök halálát s annak nevét, a ki helyére lépett. Sőt bizonyos jelekből azt is felismerni véli Rossi, hogy a pápák némely napjainkig fennmaradt névjegyzékei nem az egyház levéltáraiból származnak, hanem a római praefekturából, a hol gondosan megőrizték s a hol felkereste a másoló, hogy megbizonyosodjék az okmány hiteles volta felől.

Ime az államnak első érintkezései az egyházzal, mely addig kisikamlott kezei alól. Ezen időtől kezdve megszokják az együttélést s oly szoros frigyre lépnek, hogy azt hiszik, nem válhatnak többé el, egyik nem lehet meg a másik nélkül. Azon pillanathoz érkeztünk, midőn első láncszemei fűződtek e később oly szoros kötelékeknek; de be kell vallanunk, hogy csalódott az egyház, ha több biztonságot s nagyobb nyugalmat remélt e viszonytól. A védelem, melyet az államtól kért s melynek elnyerése annyira megörvendezetté, kevés hasznára

gyűjtésről szól (*modicam unusquisque stipem menstrua die apponit*), a *senatus consultum* szavaira emlékeztetnek: *qui stipem menstruam conferre volent, stb.*

volt s nagyon sokba került. A császárok ettől kezdve jobban ismerték, közvetlenebbül reá tették kezeiket; s midőn sujtanak, egyenesen oda intézik csapásaikat, a hol találhatnak. Nem vesztegetve az időt jelentéktelen hívőkkel, habozás nélkül a közösség fejére mérik a vágást. Ismerik nevét s lakhelyét, a mikor akarják, börtönbe vetik, szélességükhöz képest száműzik vagy kivégeztetik s megszabadulván tőle, nem engedik, hogy mást ültessenek székebe. A temetők helyzete is megváltozott. Nem mertek hozzájuk nyulni, midőn magán tulajdon valának s legalább látszólag valamely előkelő család birtokaihoz tartoztak. Az egyház közös javai közé menvén át, osztottak sorsában is. Megrohanták a kincstár ügynökei, felprédálták a császár katonái s a keresztények is nem egyszer voltak kénytelenek önkezeikkel rombolni szét vagy betönni sirboltjaikat, csakhogy megmenthessék az ellenség dühétől.

A megfejtés, melyet Rossi a catacombák eredetéről s törvényes helyzetökről ad, indokoltaknak tüntet fel oly tényeket, melyeket eddig meglehetősen homály borított. Nem lehetett megérteni, miként végezhettek a keresztények ily nagy munkákat temetőikben, miként vezethették ide, a császári rendőrség gyanujának felkeltése nélkül, a munkásokat, kiknek meg kellett ásni a folyosókat s eltávolítani a földet. A dolog nem meglepő, ha tudjuk, hogy minden fényes nappal, a hatóságok beleegyezésével történt. Ugyanezen alapon inkább megfejtetni, mint eddig tették, az egyház sorsának váltakozásait a két első század alatt. Kettős volt a helyzete, türelemmel vagy szigorral léphettek fel irányában, a szerint, a mint egyik vagy másik szempontból tekintették. Mint új vallásnak tilalom alatt kellett állania: a törvény világosan elítélt minden oly idegen vallást, melyet nem fogadtak

be senatusi decretummal; de mint „temetkezési társulat“ engedélyezve volt. Innen a hatalom némi ingadozása az egyházzal való viszonyaiban s a csapások, melyeket az utóbbira mértek. A nép dühe, folyvást izgatva a keresztények ellen, rászorítja időnként a városok előljáróit, a tartományok kormányzóit, magukat a császárokat is azon emberek üldözésére, kik új istent hirdetnek. Joguk volt hozzá s bármit mondjanak is az apologisták, az üldözések törvényesek valának. De a harag e fölzúdulásának lecsillapodásával megszűnt a szigor is. „A testvérek testületé“-ben, az „Ige imádói“-ban nem akartak egyebet látni amā félig vallási s félig polgári társaságok egyikén kívül (*cultores Jovis, cultores Dianae* stb.), melyek tagjaik eltemetésére alakultak s ugyanoly türelemben részesítik őket is, mint a többit.

Rossi kiemeli, hogy megkönnyíté e türelmet az egyház, gondosan kerülvén a közös szokások megsértését, midőn nem talált azokban kifogásolni valót, s lehetőleg alkalmazkodván a rendes társulatok gyakorlatához. A pogány, ki átmenve az ardeatini uton, meglátogatja Domitillának temetőjét, semmi meglepőt sem talált volna, bármennyire hajlandók vagyunk is mi az ellenkezőt hinni. A benyiló folyosónak boltíveit ékesítő bájos arabeszkék, e kecesesen összefont szőlővesszők, e szüreti jelenetek s a régben röpkedő e madarak és szárnyas geniusok is csak azt juttatták volna eszébe, a mit naponként láthatott a gazdag emberek házaiban. A síriratok, ha megállott, hogy elolvassa azokat, kétségkívül meglehetősen elütöttek a rendes feliratoktól; de mégis alig volt bennök olyasmi, a mit másutt is meg ne találhatott volna. Még a „békét s üdülést“ kívánó szavak is, melyek a legeredetiebbeknek tetszenek mielőttünk, némely keleti val-

lásokból valának átkölesönözve, a melyek már rég meghonosultak Rómában. Sőt első tekintetre s az oly észlelő szemeiben, a kinek kissé sietős volt az utja, a keresztény temetések is nagyon hasonlóak lehettek a többihez. Prudentius mondja, hogy a sírt levelekkel s virágokkal hintették be s a márványra jóillatú bort öntöttek. Megtartották különösen a szokást, lakomákkal ünnepelni meg a halálozási évfordulókat. Domitilla temetőjének bejáratánál látható még az ebédlő, melyben a hívők egybeültek, megünnepelni halottaik emlékezetét. Rossi érdekes példákkal mutatja ki, mennyire igyekeztek utánózni, legalább külsőleg, a többi társulatok *triclinium*aiban történeteket; elannyira, hogy valamely pogány, részt vevén e lakomákban, azt hihette volna, az appii vagy latin út azon szép temetőinek egyikében van, melyeknek az előkelő családok s a fontosabb római egyesületek voltak a tulajdonosai. Más történetírók meg valának lepetve a gyökeres különbségek által, melyek a kereszténységet a körülte levő vallásuktól elválasztották; Rossi kiemeli esetleges vagy keresett hasonlatosságaikat, melyek könnyebbé tették az átmenetelt egyik vallástól a másikra, a mi kétségkívül nem volt hátrányára a kereszténység gyors elterjedésének.

Rossi magyarázatainak további előnye, hogy könnyebben megérthetővé teszi az első keresztények viszonyát a hatósághoz. Rendszerint intransigens felekezetnek tüntetik fel a kereszténységet, mely irtózott a polgári társaságtól s semmi szín alatt nem akart vele összeelegyedni. E nézetben sok a túlzás. Ellenkezőleg, az egyház nem csekély igyekezetet fejtett ki a három első század alatt, hogy békességben éljen a hatalommal. Nemhogy nyíltan fellázadt volna a törvények ellen, megpróbálta

hasznót vonni azokból, a melyek kedvezők valának reá nézve, sőt be is lépni a birodalom rendes intézményeinek keretébe. E tények nem lepnek meg; gyaníhattuk, hogy így volt, de nem voltak oly világos bizonyítékaink, mint a minöket Rossi ad kezeinkbe. Tudva van, hogy a kereszténység egyike volt azon kor ritka zsidó-felekezeteinek, melyek nem valának egyidejűleg politikai felkelés és vallási reform. Kezdetől fogva kijelenté, hogy megfér bárminő kormányrendszerrel s megél akármilyen környezetben. Alapítója a Césár előtti meghódolást hirdeté oly országban, a mely csaknem fel volt már lázadva. Az apostolok, hiven a mester tanításához, engedelmességet követeltek mindazok irányában, a kiknek kezei közt volt a hatalom. Különösen szent Pál egész buzgósággal rajta volt, hogy az új vallás megélhessen s kiegyezzek a régi társadalommal. Nem akarja, hogy zavart okozzanak a családban s az államban, megtiltja a keresztényeknek az elválást hűtlen nejeiktől, megparancsolja, maradjanak eddigi állásaikban s tartsák azt meg az Ur előtt. E parancs egyaránt szól a rabszolgáknak s a szabad embereknek; mindnyájan tartsák tiszteletben a társadalmi hierarchiát s adják meg mindenkinek a magáét, az adót annak, a kinek adóval, a félelmet, a kinek félelemmel tartoznak. Szükséges főleg, hogy engedelmességgel viseltesenek a fejedelem iránt, a ki istennek szolgája, a hívőknek a jóban való előmozdítására hivatva. A keresztények szigorúan követték is utóbb az apostol rendeleteit. Még az üldözések sem támasztottak köztük zendüléseket. A kegyetlen bánásmód daczára, a mely épen nem fokozható bennök a hódolatra való készséget, soha nem vettek nyílt részt a birodalom zavargásaiban. Tertullian mondja, hogy imádkoztak a császárért, a ki üldözte őket, istentől

„hosszú életet, tekintélyes hatalmat, boldog családot, diadalmas fegyvereket, hű senatust, engedelmes népet s az egész világon nyugalmat“ kértek számára. A keresztény társadalom ezen irányát még teljesebb világításba helyezi Rossi; még inkább megérteti velünk az óvatosságot, melylyel minden összeütközés elől kitért s jó lábon igyekezett maradni a hatalommal, kimutatván, hogy hasznát vette a népies társulatok részére engedélyezett állami kedvezményeknek, hogy valószínűleg a többi temetkezési testületekhez hasonlóan elismertette magát s rendszeres összeköttetésben állott a római praefecturával.¹

A kereszténység bölcsokorának történetébe más nézeteket is beillesztett Rossi, a melyek nem sok viszhangot keltettek ő előtte s a melyeket elég lesz futólagosan megemlítenünk. Gyakran ismételték, hogy a kereszténység eleintén csak a szegény osztályoknál talált követőkre. Nyomorult zsidók és „jelentéktelen görögök“; felszabadítottak és rabszolgák, takácsok, vargák, molnárok voltak első hívei. Gazdag bölcseletének magaslatáról gúnyosan tekint le Celsus e csöcselékére „az egyszerű és tudatlan lelkeknek, a korlátolt s parlagi szellemeknek“, melyek előtt a keresztény tudósok felütötték szószekeiket. S nem is tagadhatni, hogy jó ideig a szegény emberek voltak többségben a hívők között; de vajon nem valának-e mások is, már az első években?

¹ Tertullian, a pénzről szólván, melynek fizetésébe néhány egyház beleegyezett, hogy kikerülje az üldözést, kimutatja, hogy a keresztények be vannak írva a rendőrségi jegyzékekbe s hogy ugyancsak rossz társaságban vannak ott: *inter tabernarios et lanios et fures balneorum et aleones et lenones christiani quoque vectigales continentur.* (*De fuga in pers.*, XII és XIII.)

Rossi azt tartja, hogy igen. Nagy meglepetésére úgy találta, hogy a legrégibb catacombák a leggazdagabbak s a legszebben ékesítvék. Felveti a kérdést, vajon oly testület, melynek csak „takácsok és vargák“ voltak a tagjai, felépíthette-e Domitilla temetőjének előcsarnokát a finom festményekkel, melyek boltívein díszlenek s nem zárkozhatik el a gondolat elől, hogy e rabszolgák, e felszabadítottak, e munkások közt tekintélyesebb s gazdagabb egyéneknek is kellett lenniök, kik ezen építkezések költségeit viselték. Így volt ez egyébiránt a legszegényebb testületeknél is; mindeniknek gondja volt rá, hogy védnököket válasszon, a kik gyámolítsák befolyásukkal és vagyonukkal. Nem valószínű-e, hogy ilyesmi történt a hívők egyesületénél is? Az ásatások megerősíteni látszanak e feltevést. A sirokról, melyeket felfedezett, olykor a régi Róma ledicsőbb neveit, a Corneliussokét, az Aemiliussokét, a Caeciliussokét stb. olvasta le Rossi. Azon következtetést vonta belőle, hogy ezen előkelő családok egyik-másik tagja már jó korán megismerte s vallotta az új tant. Szent Pál által „César házában“ vagyis a fejedelem keleti rabszolgái s felszabadítottjai közt hirdetve, megnyerte ezen időtájban a nemes Pomponia Graecinat, Plautius consulnak, a britanniai győzőnek nejét. Nero alatt „idegen babonával“ vádolták, a mely akkoron csak a judaismust vagy a kereszténységet jelenthette; minthogy pedig megtalálták utódainak sírját Callixt temetőjében, több valószínűség szól a mellett, hogy csakugyan keresztény volt.

Néhány évvel utóbb elhatott az új hit a császárok családjáig is, ha igaz, a mit több körülmény teljes joggal feltennünk enged, hogy Domitilla és férje, Flavius Clemens, Domitian és Titus császárok legközelebbi ro-

konai, szintugy keresztények valának, mint Pomponia Graecina. S Clemens és Comitilla nem állhattak magukban: ritka eset, hogy az ily magasról jövő példa után legalább néhány egyén ne induljon. Valószínű ezek szerint, hogy a kereszténység már az első évek során néhány fontos hódítást tett azon születési vagy pénz-aristocratia körében, mely a birodalom ügyeit intézte. E kiváló személyiségek, kiket magához fűzött, segítségére lehettek tekintélyökkel s alkalmasint nem egyszer tartóztatták fel a kezét, mely csapást akart mérni rájuk, miként ama Marcia, Commodusnak kedvese tette, ki „félte az Urat“ s pártfogásában részesíté a püspököket. Különösen pedig gazdagíthatták bőkezűségökkel a közös pénztárt, melynek igen nagy volt a fontossága az Antoninok korától kezdve, a mely csakhamar lehetővé tette, hogy az egyház csaknem az egész világra kiterjessze alamizsnáit. A catacombák megismertettek már a nevével ezen előkelő urak némelyikének, a kik idejekorán felvették a keresztény hitet akkor, midőn még veszélylyel járt; s bizonyára még többet is fel fognak deríteni. Meglehetősen gyöngye ugyan ez ama zsenge társadalomban, de mégis számot tesz. Ha nem vesszük figyelembe, kevésbé könnyű megértenünk, a kereszténység miként állhatta ki ellenségeinek támadásait s miként diadalmaszkodhatott fölöttük.

Egy másik, talán még fontosabb, még távolról sem tisztázott, de a catacombák tanulmányozása által némileg megvilágított kérdés az, mily bizalomra érdemesek a szentek és vértanuk életleírásai. E források meglehetősen elvesztették hitelüket nemcsak a scepticusok, de az oly jámbor emberek előtt is, a kik, mint Tillemont, nincsenek azon nézetben, hogy a vallásosság köteles-

ségül szabja a kritikáról való lemondást. Ugy, a mint reánk maradtak, nem is méltók a hitelre. Az egyház békéjét követő századok alatt nevetséges legendák vegyültek közéjük. A szentek ünnepein olvastatván fel a hívők épülésére, minden tartózkodás nélkül beleillesztették, a mi megragadhatta a képzelmet s megindíthatta a sziveket. Különösen a retorika, a hetedik s nyolczadik század silány retorikája egészen megrontotta e forrásokat. De bármily bizalmatlanságot keltsenek is, be kell vallanunk, hogy a catacombákban történt legujabb ásatások után nem vethetők el minden vizsgálat nélkül. Nem minden képzelt dolog ezen elbeszélésekben, miután ráakadtak a temetők folyosóiban azok sirjaira, a kiknek történetét elmondják. A harmadik s negyedik században tehát azt hitték, birtokában vannak sirjaiknak, neveiket olvasták a feliratokon, imádkoztak ereklyéik előtt. Mesés lehet a tények elősorolása, de alig lehet kétségbe vonnunk, hogy az illető személyiségek valóban léteztek. Magukban az elbeszélésekben is, a sok nevetséges hibának közepette, találunk valószínű vagy bizonyos részleteket. Némelyiket megerősítik a catacombák feliratai vagy antik festményei; mások meg teljes ismeretét feltételezik oly helyeknek, melyeket a nyolczadik vagy kilenczedik század nemzedéke bizonynyára nem látogatott meg. Rossi joggal következteti ebből, hogy a meg bővített s megrontott új szerkezet egy másik réginek, józanabbnak s igazabbnak létezését feltételezi. A helyett tehát, hogy elvessük néhány benne levő képtelenségért az egész elbeszélést, meg kell szerinte tisztítanunk mindezen sajnálatos toldalékoktól, s azon lennünk, hogy a megváltoztatott másolat mögött megtaláljuk az eredeti szöveget. Nehéz ugyan e munka s mindig vegyül bele egy

kis sejtelem és feltevés; de nem lehetetlen, hogy sikerrel oldhatja meg a gyakorlott kritika; különben is naponként ez történik a classicus szövegek helyreállításánál. Rossi nagy elmeélel végezte szent Cecilia életével, Le Blant éppen most teszi sok mással. Ha sikerül a vállalat, a mi nem látszik kétségesnek, tetemesen növelni fogja azon források számát, a melyekből jobb tudomást méríthetünk az egyház által üldözöi ellen folytatott hősie küzdelemről. Meglehet, néhánynyal megapad a vértanuk száma, de úgy véljük, ez nem is lesz valami nagy baj. Bevalljuk, soha sem tudtuk megérteni a szenvedélyességet, melylyel rendszeresen tagadják az üldözéseket vagy kisebbítik hatásukat a tizenyolezadik század történetírói. Voltaire, a midőn ellenségek gyanánt bánt a vértanukkal, nem vette észre, hogy szövetségeseit sújtja. Ezen emberek, kiket kérlelhetlen gúnnyal üldözött, a türelmet védték, mint ő maga. „Rajta hóhér, e szavakat adja Prudentius egy fiatal keresztény nő szájába, égess, szaggass, tépd szét az agyagból formált tagokat. Könnyű szétrombolnod e törékeny hüvelyt, de a mi lelkeket illeti, minden kinzásod daczára nem éred el”.¹ Csakugyan nem is érték el. Hiába való volt a kánpad, a kereszténység minden látvány közül a legerkölesösebbet nyújtotta a világnak, az erőszak tehetetlenségének látványát.

Az egyház méltán ünnepli meg azok emlékét, a kik érette haltak meg, méltán dicsóíti magát bátorságukkal; de nem csupán valamely külön véleménynek hősei. Mindazok, kik velök egyetemben azt tartják, hogy a hitnek szabadnak kell lennie s hogy a vallást

¹ Prud., *Perist.*, III, 90.

nem szabad felerőszakolni, neveik védelme alá helyezkedhetnek. Nincs tehát érdekünkben csökkenteni a vértanuk számát s elvitatni érdemeiket; nem méltó hozánk árnyékot vetni ama hősiek korszakra, mely oly nagy példát adott a világnak; s a kik, mint Rossi, azon fáradoznak, hogy jobban megismerjük, bárminők legyenek is egyéni meggyőződéseik, megérdemlik mindenkinek rokonszenvét. Óhajtanunk kell, hogy mindig ily siker koronázza a vezetése alatt történő ásatásokat s hogy ideje legyen befejeznie az oly derekasan megkezdett munkát. Ha kissé több vértanút és hitvallót ad is nekünk, mint a mennyit Tillemont elismert, azért nem lesz okunk a panaszra. Szaporítva az áldozatokat, nagyobb utálattal tölt el a hóhérok iránt, inkább meggyűlölteti velünk az erőszaknak ama fennhéjázó beavatkozását, mely szabályozni, uralma alá hajtani akarja a hitet, s növeli ragaszkodásunkat a becses javakhoz, melyek megszerzése annyi szenvedésbe került, a türelemhez és a szabadsághoz.

NEGYEDIK FEJEZET.

H A D R I A N V I L L Á J A.

A ki csak néhány napig tartózkodik is Rómában, nem mulasztja el meglátogatni Tivolit; a vizeséseket s Sibylla templomát csaknem úgy ismerik, mint a Coliseumot vagy a Pantheont; de vajmi kevesen e kíváncsiak közül térnek le egy pillanatra a megszokott útról, hogy futólag megtekintsék, a mi fennmaradt a Hadrian császár által építtetett tiburtini villából. Pedig érdemes e kirándulást megtenni, a hajdankor barátai sokat tanulhatnak belőle. Róma emlékei látnunk engedik a Césárokat uralkodói tisztök végezésében s megőrzik hivatalos életük emlékeit; Hadrian villája a szórakozás s pihenés ama perceiben mutatja őket meg, a melyeknek szükségét érzi olykor-olykor, a ki a világot kormányozta. Becses felvilágosításokat nyújthat arról is, miként fogták fel a nyaralás gyönyöreit, mily szemekkel nézte, miként élvezte e társadalom a természetet, a minek bizonynyára érdemes egy pillanatnyi tanulmányt szentelni.

Rómából Tivolinak tartva, először is egész hosszában átszeljük a kopár Campagnát, mely minden oldalról körülveszi az örök várost. Csaknem mérföldnyi utat tevé-

e valóságos pusztán, a hol csak néhány ronda *osteria*-val s a sovány füvet rágesáló ökör- és lócsordákkal találkozunk, emelkedni kezd a talaj. Néhány facsoport közel-létét jelzi az Anionak, melyen a *ponte Lucano* segítségével kelünk át. E helyütt nagy érdekű antik rom emelkedik, a Plautia-család sírja. Ide helyezték t. i. Plautius Silvanus consult, egyikét a derék katonáknak s ügyes kormányzóknak, kik fenntarták a birodalom jó hírnevét a leggonoszabb fejedelmek alatt is s oszlopai voltak Rómának. A mausoleumba illesztett felirat elbeszéli szolgálatait s felsorolja a méltóságokat, melyekkel kitüntették. Tiberius alatt a germaniai hadsereg egyik legiojának volt parancsnoka; elkísérte Claudiust bretagnei expeditiójában, Nero idejében Moesiának, a barbarok által leginkább fenyegetett tartományok egyikének volt kormányzója. Elmondja a felirat, miként hiúsítá meg a sarmaták fellekelését, miként kényszeríté az ellenséges királyokat átkelni a Dunán, hogy az ő táborában hódoljanak a római sasok előtt. Rosszúl hálálták meg e szolgálatokat, mig-nem Vespasian, vén katona maga is, feladatának ismerte jóvá tenni az előbbeni kormányok igazságtalanságát bajtársai irányában. Visszahívta Silvanust tartományából, a diadalmenet kitüntetésében részesíté s Róma praefectjének nevezte ki.

Silvanus sírján túl ketté ágazik az út; balra azon csodás olajfaerdőségnek megy, a mely Tivolihoz vezet; jobbra átszeli a síkot s husz percz alatt elvezet Hadrian villájához.

Manapság merő romhalmaz e villa. Több kilométernyi területen csakis roppant alapfalakkal találkozunk, oszloptestekkel, szétszórt nagy kőtömbökkel s itt-ott még fennálló falrészletekkel. Oly jelentékenyek e romok, hogy

jó ideig helységnek maradványát látták bennök; azt hitték, hogy mielőtt a halomra telepedett volna, itt a síkon feküdt Tibur s hogy a régi város utolsó nyomai terülnek el szemeink előtt; a nép fel is ruházta azokat *Tivoli vecchio* névvel. Nem volt nehéz kimutatni, hogy csalódtak; a régi írók tanuságtétele, a cserepek feliratai elárulták, hogy Hadrian villája volt itt.

E mezei lakban, melyet csodának, neveztek az egykorúak, kedvencz alkotásában egy műpártoló császárnak, úgy látszik, ritkán tartózkodtak utódai. A történelem legalább mitsem szól róla s nem sokat találtak e romok közt, a mi más korszaknak lenne tulajdonítható. Azon ritka szerencse jutott tehát osztályrészeül, hogy kevés változáson ment át s átélte a századokat azon fejedelem bélyegével, a ki építteté s a korszakéval, melyben keletkezett. A mindenféle értékes tárgy, melyet omladékai között találtak, azt gyaníttatja, hogy nem fosztották ki, míg a császárság fennállott. Kétségkívül sokat szenvedhetett, midőn Totila elpusztítá Tibur környékét, rohammal bevette a várost s felkoncizoltá lakosságát. E pillanattal kezdetét vette romlásának kora; a nagy termek bedőltek, eke szántotta fel sétányait, gabnaföldekké lettek kertjei. Jelentékeny része volt még azonban meg a tizenötödik században is. II. Pius, a hírneves pápa meglátogatá s álmélkodással szól a templomok boltíveiről, az oszlopcsarnokokról, a halastavakról, melyeket meg lehetett még különböztetni. „Az öregkor mindent elrútít“ teszi hozzá szomorúan. Repkény futja ma be a falakat, melyeken festmények s aranyszövetek valának egykoron; tüske s bogáncs nő ott, hol biborba öltözött tribunok ültek s kigyók lakoznak a fejedelemnők szobáiban. Ez a földi dolgok sora!

Még e romoknak is az volt a rendeltetésök, hogy eltűnjenek. Hadrian villájára nézve is, mint annyi más antik emlékre nézve balvégzetesebb volt a renaissance, mint a barbárság: a középkorban veszni hagyták, a tizenhatodik századtól kezdve rendszeresen pusztították. Szokás szerint ásatásokat rendeztek a még fennmaradt szobrok, mozaikok, festmények felkutatására s eközben összedőltek a még fennálló faldarabok is. Hadrian villáját, szerencsétlenségére, sokkal gazdagabbnak találták e tekintetben a felásott többi romoknál; három évszázadon át ki nem apadó kincsbánya volt, műremekekkel látta el az egész világ muzeumait. Innen kerültek például ki a Capitol szürke márvány Centaurjai s Harpocratese, a Vatikán Múzsái és Florája, az Albani villa Antinous domborműve s a csodás galamb-mozaik, melyet annyszor utánzott a modern művészet. Könnyen felfoghatjuk, hogy az épület, melyből ennyi műalkotást szedtek ki, alaposabban fel van prédálva, mint a többi. S a pusztítás napjainkig tartott; a Braschi-családtól, a földterület egy részének tulajdonosától csak néhány évvel ezelőtt vette meg egy társulat a romok kiaknázásának jogát s elképzelhetni, miként járt el e társulat, hogy minél előbb gyümölcsözni lássa a befektetett tőkét. Szerencsére az olasz kormány véget vetett e botránynak azáltal, hogy megvásárolta a Braschi-villát.

Azon állapotban, melybe e sok pusztítás helyezé, talány Hadrian villája a látogatóknak legnagyobb részére nézve s nehéz lenne tájékozunk magunkat e fálomladékok között, ha nem jönének segítségünkre az archaeológusok s az építészek. Már régóta fáradozik az archaeologia abban, hogy felderítse e kőtömbök s tégladarabok egykori rendeltetését, hogy többé-kevésbé szabatos tervraj-

zát adja a császári lakhelynek. Egy tizenötödik századbeli nápolyi építész első mutatott e tekintetben némi sikert fel, a híres Piero Ligorio, ugyanaz, ki oly rossz névre tett szert az epigraphistáknál azért, hogy kötetekre menő hamis feliratot koholt. Kétségkívül igen ügyes ember volt e nagy hamisító; Hadrian villájáról írott művében nem csekély éleselműségnek adta bizonyosságát s a későbbi tudósok is elfogadták feltevéseinek nagy részét. Piranini és Canina csak bővebben fejtették ki az általa felállított tételeket s csak fokozták tévedéseit. Nibby, a ki utánuk következett, beérte kiszemelésével az előtte nyilvánított nézetek közül azoknak, melyekben legtöbb valószínűséget talált s a melyeket a kútfőkben s a régiségekben való nagy jártasságával támogathatott. 1827-ben, *Descrizione della villa Adriana* czímen megjelent könyve a tudomány utolsó szavának vala tekinthető, midőn újabb tanulmányokra vállalkozott a római francia iskolának egyik legkiválóbb építésze, Daumet. Hogy bizonyos legyen munkájának szabatossága felől, előre megvonta határait, csak a villának egy részével foglalkozott; avval, melyet „a császári palotá”-nak neveztek. Sok itt a megoldandó nehézség, de a legérdekesb maradványok is e helyen találhatók. Daumet gondosan megvizsgálta a legcsekélyebb töredéket is; ásatást rendezett, midőn felhatalmazták rá, számot igyekezett adni magának a legparányibb kődarabról is s helyére tett vissza minden feltalált márványs mozaikdarabot.

Mindezen munkálatok gyümölcsét a villa restaurálási kísérlete képezte, melyet a római francia iskola egyik legjobb s legtökéletesebb művének tartanak. Az 1870 óta, sajnos, nagyon hiányosan s gyakori megszakítással történt ásatások megerősíték olykor Daumet nézeteit, de

egyes esetekben meg is czáfolták. A feladat távolról sines még megoldva s még sok időt s erőfeszítést igényel; de addig is, míg e romokat teljesen feltárják, helyén lesz, úgy véljük, összefoglalnunk, a mit a multnak e nagy különösségéről legvalószínűbbnek mutatnak az érdeemes építészek s archaeologusok által három évszázad óta végzett munkálatok.

I.

Hadrian császár. — Különböző nézetek ezen uralkodóról. — A fejedelem s az ember. — Mi volt oka annak, hogy nem szerették. — Vonzalma a görögökhöz. — Az utazások a hajdanokban. — Hadrian utazásai.

Hadrian villájának sajátyszerű jelleget kölcsönöz azon körülmény, hogy oly férfiú műve és személyes alkotása, a ki korának legérdekesebb egyéniségei közé tartozott; életének bizonyos viszonyai hozták létre, egészen magán viseli szellemének bélyegét. Nem érthetjük meg, csak ha ismerjük előbb azt, a ki építette. Tanulmányoznunk kell hát a művészt műve előtt; megtudnunk, ki volt, mi indítá építtetésére e nyárilaknak, mely csodálattal tölté el kortársait.

Hadrian császár Spanyolországban régóta megtelepedett italiai családból származott. Születése nem jelölte ki trónörökösnek; Traján unokaöcsese volt, a ki sok habozás után fiának fogadta végre a halálos ágyán. Saját-szerű végzete volt a római birodalomnak, hogy Nerva s az utána következett három fejedelem nem hagyott maga után fiutódot, úgy hogy gyermekül fogadással kellett örökösöket adniok maguknak. Az egyenes örök-

lés e hiányát monarchiákban rendszerint a legnagyobb csapásnak tekintik s manapság általánosan elfogadott elv, hogy az államok biztonsága érdekében jó, ha a fiu követi atyját a trónon.

Egészen más volt a rómaiak nézete; a császárság alatt is megőrizték némi maradványát a köztársasági érzelmeknek, a mely nem engedé, hogy rokonszenvezzenek az öröklő királysággal. Azon tapasztalás, melyet a Césaro-k s a Flaviusok alatt tettek, nem változtatott érzelmeiken. Domitian halála után sokan úgy nyilatkoztak, hogy nem akarnak „egy család öröksége“ lenni. Ugy gondolták, jobb, ha a fejedelem választja utódját, mint ha a természet kezeiből kapják. „Királyi vérből születni, mondá Tacitus, szerencsés véletlen, a melylyel szemközt minden bírálat megszűnik. Ellenkezőleg a ki gyermekül fogad, bírálja annak, a mit tesz; ha a legméltóbbat akarja választani, csak a közvélemény szavára kell hallgatnia“.¹ Annyi bizonyos, hogy az adoptio négy nagy fejedelmet adott a világnak s Róma boldog volt azon napig, midőn Marc Aurel szerencsétlenségére fiörökösnek hagyta a birodalmat.

Habozás nélkül a nagy császárok közé, Traján s Marc Aurél mellé helyezzük Hadriant; azonban nem így vélekednek az összes történetírók. Nincsenek felőle egy véleményben, igen eltérőleg itélik meg. Ezen eltérések visszanyulnak azon időig, midőn még életben volt; valószínű, hogy kortársai is csak oly kevéssé voltak tisztában vele, mint mi. A krónikások, a kiktől életírása maradt fenn, Dion és Spartian igen bizarr módon itélik meg; sok jót s sok rosszat mondanak róla, úgy hogy

¹ Tacit., *Hist.* I, 16.

könnyű munkáikban támpontokat találnunk mind megtámadására, mind védelmezésére. Valóban felette változékony természete volt, *varius, multiplex, multiformis*, mondja történetirója, szelid és szigorú a körülményekhez képest, előzékeny s méltóságteljes, szives jó barát s kegyetlen gúnyolódó. Élete tele volt ellenmondásokkal, melyeknek nyitját nem találták meg. Bár jeles katona, utálta s mindig kikerülte a háborút; begyakorolta legióit, de soha nem vezette az ellenség elé. E tudós, e művész, e finom érzésű ember nem vonakodott szükség esetében bemélyedni a közdolgok legapróbb részleteibe is; ezen elpuhult, ki verseket csinált a fogporról, képes volt a legerélyesebb elhatározásokra. Fényes palotákat építtetett, melyekben a fényűzés minden pompáját, a kényelem minden eszközét meg lehetett találni, s nagy örömet élt sátor alatt, beérte szalonnával s sajttal, mint a közkatonának, csak savanyú bort ivott vízzel s csapatai előtt meztelen fővel járt Britannia hóborította tájain s Egyptom napja alatt. Nem csoda, ha ezen ellentétek megzavarták a kevésbé éleslátású krónikásokat, ha a fejedelemmel szemben, kiben a legkülönbözőbb dolgok látszottak egyesülni, elhatározás nélkül ingadoztak az eltérő vélemények közt s maguknak sem tudtak alkotni, reánk sem hagytak szabatos képet.

A legvilágosabban kitűnik elbeszéléseikből, hogy két személy volt Hadriánban, a melyek nem mindig értettek egyet: az ember s a császár. Az utóbbi csak dicséretet érdemel s a legnagyobb s legjobb uralkodók közé helyezhető; de az ember vajmi gyakran visszatetsző és szükkeblű. Kortársai, kik nagyon közel valának hozzá s nem tudtak mindig helyes megkülönböztetést tenni, igazságtalan ítélettel fizettek olykor a fejedelemnek az ember szeszélyeiért s gyöngéiért.

Bizonnyára helytelenül tették s minden csacsogásuk sem tarthat bennünket vissza, hogy nagy fejedelmet lássunk Hadrianban. Ha némi kétely forogna még fenn, elég lenne szemeink elé idéznünk az uralkodásáról Duruy által nem rég festett ragyogó képet.¹ Szolgálatai a birodalom irányában szembeszökőek s kétségbe nem vonhatók. Először is gondoskodott államainak külbiztonságáról; hogy fenntartsa a katonai fegyelmet, oly böcs rendszabályokat adott ki, hogy soha sem érezték azok megváltoztatásának szükségét s érvényben is maradtak a római uralom végeig. Megerősíté a határszéleket helyőrségekkel, felszereléssel s gátot vetett eként a barbaroknak, kik napról napra fenyegetőbben léptek föl. A körfalak, erődök s elsánczolt táborok e rendszere, ügyesen elosztva a roppant kiterjedésű határok mentén, nyugodtan engedte lélegzelni a birodalmat. Benn erős kezek tartották fenn a nyugalmat, orvosolták a visszaéléseket, szelidítették a törvényeket s adtak mindenütt nagy lendületet a közmunkáknak. E hatalmas lökés s a zavartalan világbéke folytán felékesítheték magukat a városok emlékekkel, melyek még ma is felkeltik csodálkozásunkat. E ténynt nem lehet eltagadni. Hadrian bizonynyára egyike volt a legügyesebbeknek mindazon állam-

¹ *Histoire des Romains*-jének negyedik kötetében. Duruy, visszatérve ifjúkora foglalkozásához hosszabb megszakítás s az országnak tett fontos szolgálatok után, tudós s egyuttal életeleven rajzát adja e munkában a római birodalom történetének. Még ha nem is sikerül mindig megnyernie eszméinek az olvasókat, még akkor is érdekelni s oktatni tudja őket. — Renan a *Histoire des origines du christianisme* nemrég megjelent hatodik kötetében szintén foglalkozik Hadriannal; nem titkolja hibáit, de előtérbe állítja jeles tulajdonságait is s a fejedelemről egyikét adja a képeknek, melyek nem felejtethők el.

férfiak közt, a kik Augustus óta kormányozták a világot s alkalmasint inkább, mint bárki más, hozzájárult a közjólét ama hihetetlen felvirágoztatásához, mely az emberiség egyik legboldogabb korszakává tette az Antoninok századát. „Ha a fejedelmek dicsőségét, ugymond Duruy, azon jóléttel fogják mérni, a melyben népeiket részesítették, Hadrian lesz az első a római császárok sorában.“

Honnan van mégis, hogy oly jól szolgálván a birodalmat, balul itélték nem egyszer meg? A közvélemény e szigorúságának közönségesen azon állandó ellenszenvben keresik indokát, melylyel a senatus, az előkelő családok viseltettek a császári kormány iránt; de ez nagyon is kényelmes eszköz az összes Césároknak személyválogatás nélküli elítélésére; s még ha megállhat is ezen indok Tiberius vagy Nero korára nézve, nincs többé helyén, úgy véljük, ha az Antoninokéhoz érkezünk. A császárságot elfogadta ekkor már az egész világ. Az idő mérsékelte a régi köztársasági elégtelenséget s valóban nem lehetne megérteni, hogy meghajolván Trajan előtt, miért újították volna ismét meg Hadrian irányában. Ha jelességei daczára nem volt képes jobban megkedveltetni magát, azt kell hinnünk, benne volt a hiba, személyében s jellemében volt valami, a mi elidegenítette tőle a szíveket. Az, a mit Fronton, meglehetősen gyöngye író, de igen becsületes ember s a legjámborabb alattvaló mondott később, a legnagyobb kimérettel, Marc Aurélnak: „Hogy szeressünk valakit, bizalommal kell hozzá közeledhetnünk s meghitten lehetnünk vele. Hadriannal soha nem valék így. Nem volt bizalmam s a tisztelet is, melylyel eltöltött, ártott a vonzalomnak“. ¹

¹ Fronton., *Ad. M. Caes.*, II, 1.

Megértjük, a mi ezen udvarias szavak alá rejtőzött. Traján is, ámbár rokona, úgy látszik, nem nagyon vonzódott hozzá. Pedig tudjuk, hogy Hadrian, a ki mindent tőle remélt, ugyancsak iparkodott megnyerni tetszését. Mindenként legyezgette még kevésbbé tisztességes hajlamait is s maga beszéli, hogy tudván, mily nagy ivó, szintén ráadta magát az ivásra, hogy ezáltal is kedvében járjon.

Voltak egyébiránt más tulajdonságai is, a melyekre nagy súlyt fektetett Traján. Odaadással teljes katona, pontos tisztviselő, ügyes szervező, lelkiismeretes kormányzó, gondosan s sikerrel járt el minden megbízatásban. De azért épen nem volt szerfelett gyors az előléptetése. Az atheni színházban talált feliratból megtudjuk, hogy lépcsőről-lépcsőre ment át a köztisztviségek hierarchiáján, a nélkül, hogy egyetlen fokot is átugorhatott volna. Ámbár elismerte érdemeit és szolgálatait, halála napjáig várakozott Traján adoptálásával. Sőt azt is állították, hogy meglepte a halál, mielőtt elhatározta volna magát; hogy fiúvá fogadása csak az emberek elámítására kigondolt bohózat volt, hogy egy ember, a függönyök mögé rejtőzve, mondott elhaló hangon néhány szót az elhunyt császár helyett. Némi valószínűséget látszik kölesőnözni ezen elbeszélésnek azon csekély buzgóság, melynek Traján örököseül való elfogadásában jelét adta. Nemcsak uralkodótársává nem tevő, a mig élt, a mint Nerva cselekedett övele, de azon kivételes kitüntetések egyikében sem részesíté, a melyek előre örököseül jelölhették volna ki. Nem lehet-e ebből azt következtetnünk, hogy bármily nagyra tartotta is benne a kormányzót s a katonát, az ember iránt némi visszatetszést érzett, a melyet alig küzdhetett le?

Hogy császárrá lett, nagyon megszaporodott barátainak száma, a mi nem is nagy dolog, ha az ember ura a világnak. Igen bőkezű volt irányukban. „Soha, ugymond Spartian, nem tagadta meg, a mit kértek, sőt igen gyakran meg is előzte kívánságaik nyilvánítását;“ de ugyanakkor gúnyos sértegetésekkel ingerelte s gyanúsításokkal bosszantotta őket. Szeszélyes és képzelődő, mint valamely művész, könnyen haragra lobbantható azok ellen, kik a leghívebben ragaszkodtak hozzá; meghallgatta, a mit róluk mondtak s szükség esetében a kémkedéstől sem riadt vissza. Titkos rendőrsége volt, a mely belopózott a családok körébe s hirül adott neki minden mende-mondát. Nincs oly barátság, a mely daczolhatna ily bizalmatlansággal. Spartian megjegyzi, hogy meggyűlölte elvégre, a kiket legjobban szeretett, leginkább kitüntetett előbb. Sokaknak távozniok kellett Rómából, mások elvesztették vagyonukat s olyan is volt, a kit halálba küldtek. Nem hiszszük, hogy Hadrian természeténél fogva kegyetlen lett volna; ellenkezőleg a nagylelkűségnek néhány szép példáját adta. De a határozott jellem, megvont korlátok nélküli souverain hatalom megzavarja a legjobb elméket is. Kevés fejedelem tudta kikerülni a tekintély ama megittasodásait, a gőg s a félelem által közösen támasztott azon örvényeket, melyektől lángot vetnek a gonosz indulatok s megromlik a lélek. A becsületes Marc Aurél megdöbbsent hangon intézte egyszer önmagához e szavakat: „Ne légy túlságosan Césár!“ Azt kell hinnünk, olykor akarata ellenére is azzá lett Hadrian. Uralkodása elején, midőn nem érezte még eléggé szilárdnak lábai alatt a talajt, vérét ontatá vagy engedé ontani néhány előkelő személyiségnek, kik ellen árulási vádat emeltek; és ismét uralko-

dása végén, mikor is az áldozatok közt volt sógora, kilenczven éves aggastyán, és unokaöcse, ki alig élt még husz évet. Felteszszük, hogy mindketten vétkesek voltak s hogy a császár szükségesnek hitte e szigort; de a közvéleményt mégis fellázította vele. Emlékeztek, hogy Traján, kit a senatus ünnepélyesen felruházott a legjobb fejedelem, *optimus princeps* czimével, soha sem jutott ily sajnálatos kényszerhelyzetbe s úgy találták, hogy Hadrian nagyon is könnyen ráadta magát. E kivégeztetések, haldokló fejedelem által elrendelve, mintegy végső kielégítéseként a bosszúvágynak, fellázították a becsületes embereket. „Az egész világ által megutálva fejezte be életét“, mondja Spartian.

Az érzelmi politika ellenségei, jól tudom, azt fogják vitatni, hogy nem volt igazuk, midőn elítélték. E családi perpatvarok, így fognak szólni, végre is nem érdeklik a világot s nem ruházhatók fel nagyobb fontossággal. Mit érdekli az igénytelen polgárokat, a lakosság nagy többségét, ha vajon rossz kedvű-e a fejedelem s szenvedést okoz-e azoknak, a kik környezik. Ha jól kormányozza országát, megóvjá külellenségektől s megőrzi belbékéjét, nem kell-e szemet hunyni szeszélyei előtt s elnézni, hogy tetszése szerint rázhassa le a nyakáról barátjait, a kik untatják, vagy rokonait, a kik feszélyezik? Mi bajt okoz mindez a népnek? Ha értelmesek lennének az alattvalók, bizonyára azon jóhoz képest ítélnék meg fejedelmöket, a melyben az összeséget részesíté s nem a szigor után, mely csak néhány személyre nehezedik, s azt találnák méltóbbnak a szeretetre, ki a nagyobb számnak nyújt jólétet. Ámde nem az észszel szeretünk, az érzelemben egyéb elemeknek is részük van, nem csupán az érdeknek. Ezért van, hogy akár-

hány oly fejedelmet látunk, kiknek uralkodása alatt kellemes élni s a kiknek mégsem sikerül megnyerniök a sziveket. Hadrian is ezek sorába tartozott. Még azon távolságban is, mely tőlünk elválasztja, nem zárkozhattunk teljesen el ama kor embereinek érzelmeitől s mintegy erőt kell vennünk önmagunkon, hogy aként becsülhessük meg, a mint megérdemlé. Hasztalan mutatja ki előttünk Duruy, hogy több szolgálatot tett a világnak, mint Traján vagy Marc Aurél; nehezen fogjuk kárhozatni kortársait, hogy nálánál jobban szerették Marc Aurélt és Trajánt.

Ezen általános tekinteteken kívül más indokoknak is részök lehetett benne, hogy a rómaiak nem szerették. Szigorúságukra befolyása volt talán az ellenszenvnek is oly fejedelem irányában, ki örömet szállott szembe előítéleteikkel s nyíltan fölállozta őket örökös ellenségeiknek. Görögország befolyása nagyobb volt ekkor Rómában, mint valaha. Két végpontján egyszerre ragadta meg e társadalmat: a gazdagokat, az előkelő urakat, a nagyvilági embereket műveltségével, művészetének s tudományának mindenható varázsával bilincselte le. Az Esquilin e fényes palotáiban, Tusculum és Tibur e gyönyörű villáiban, szemeik előtt Praxiteles s Lysipp műremekeinek utánzataival, gyönyörrel olvasva Menandert és Anacreont, csaknem egészen elgörögösödtek. S teljesen azok voltak a népies városrészekben; folytonos bevándorlás minden keleti országból ide hozta azon embereket, a kik nehezen tudtak odahaza megélni s a szerencsét hajhászták, valódi árt, a mely évszázadok óta nem állapodott meg. Mit szólt volna az öreg Cato, ha Görögországot s a Keletet eként megtelepedni látja az Aventinen s csaknem Róma urának a fajt, mely iránt

oly megvetéssel viseltetett? Szégyen és veszély volt ez, nem csekély gondot adott a rómaiaknak s egészen természetesnek találták, hogy elhárítása a császár kötelességei közé tartozik.¹

Hadrian egészen ellenkezőleg a görögök pártjára állott. Kora ifjúságától kezdve mohón olvasta nagy írókat; annyira beleszokott nyelvök használásába, hogy nem könnyen beszélhetett más nyelven. Egy ízben, mint quaestornak, fel kellett olvasnia Trajan izenetét; a senatus kinevette, oly rosszul ejté ki a latint. Nem érte be a görög művészet csodálásával, művész akart lenni maga is, zenész, szobrász, festész, építész egyszerre; fejébe vette, hogy jól énekel, szépen tánczolt, ismerte a mértant, az astrologiát s az orvostudományt is annyira, hogy szemvizet találjon fel. A görögök nem győzték eléggé dicsőíteni a fejedelmet, kinek ily sokféle mesterségben volt jártassága; a rómaiak viszont hajlandók voltak gúnyt űzni belőle. Az értelmesebbek belátták ugyan, hogy nem bűn érteni a műfaragáshoz s a festéshez, de nem is találták ezt előnynek a világ kormányzójánál. E főfontosságú ügygyel nem fér össze, úgy gondolták, a megosztás; megköveteli az egész tevékenységét a fejedelemnek. Eszökbe juthatott az is, hogy a császárok, kik nagyon vonzódtak a görögökhöz s szokásaik utánzásában s magasztalásaik megnyerésében keresték a dicsőséget, például Nero és Domitian, undok kényurak valának; s ezen emlékek sem kelthettek bennök kedvezőbb hangulatot Hadrian szokásai iránt.

Még inkább felingerelte őket annak látása, mily fontosságot nyer Görögország Rómának politikai ügyei-

¹ Ezen érzelmek heves kifejezésével találkozunk Juvenal harmadik satyrájában.

ben. Jó ideig arra szorítkozott, hogy a szellemi dolgokat intézze, nyelvtudósokkal s művészekkel lássa el Rómát; Hadrian idejétől kezdve nyíltan megszállta azon tért is, a miből kizártnak látszott előbb, a mit magának tartott a győzelmes faj; belopózik a hadseregbe, helyet foglal a senatusban, igazgatja a tartományokat. E korszak tábornokai közt olyanokkal is találkozunk, a kik Arrian és Xenophon nevet viselnek. A görögöknek természetesen felette hízelt mindez. Elismerésök nem ismert határt s szokásuk szerint ugyancsak szolgálai s alacsony modorban nyilatkozott. Legkiválóbb városaikban pompás templomok emelkedtek az „új Jupiter, az olympi isten“ tiszteletére s méltatlan kegyencze, a szép Antinous, maga is görög, halála után mindenütt a legáradozóbb hódolatban részesült. De azért nem kevésbé természetes, hogy mindez felháborítá a régi rómaiak szellemének örököseit.

Azt lehetne mondani, hogy nem volt igazuk, hogy Hadrian eljárásában nem volt semmi meglepő, a birodalom intézményeivel s alapeszméjével ellenkező. Felhívatván a tartományok részt venni a souverain hatalomban, Görögországra s a Keletre is rá kellett jönnie a sornak s mi különös dolog sem volt abban, hogy görög tábornokok s proconsulok szolgáltak spanyol császárok alatt. De mégis volt egy külömbség: míg a hadseregbe s a közméltóságokba Róma által befogadott nyugati tartománybeliek elsajátították új hazájuk nyelvét és szokásait, beleélték magukat szellemébe s régi eszmekörébe, szóval őszintén rómaiakká lettek: a görögök megmaradtak görögöknek. Misem árthatott e simulékony és szívós fajnak, mely átélte, a nélkül, hogy megváltozott volna alatta, a római uralmat s túl is élte. Még szolgáltságában is megőrizte büszkeségét; hízelt

a barbaroknak s megvetette őket. Nem is került hát nagy fáradságába tartózkodni szokásaik utánzásától, nem elegyedni össze velök. Nem hiszszük, hogy egyetlen görög is valaha teljesen rómaivá lett volna; ellenben akárhány római egészen göröggé lett. Látjuk, épen Hadrian idejében, hogy a gall Favorinus, a ki Arlesből, s az itáliai Elian, a ki Prenesteből származott, felcsereéli hazájának nyelvét a görögökével. Hogy az idegen szellemnek e felülkerekedése sértette az igaz rómaiakat, épen nem lehet meglepő. Méltán hihették, hogy Róma nagyon sokat veszthet ezáltal. A különböző népek, belépven a római egységbe, magukkal vitték nemzeti előnyeiket s megifjították a császárságot; a görögök csakis hibáikat ruházták reá. Előmozdítván ezen új szellem invasióját, legalább is a meggondolatlanság hibájába esett Hadrian; a nélkül, hogy tudta volna, a keleti császárság siettetésén dolgozott.

Ilyen volt, jó tulajdonainak s fogvatkozásainak különös vegyülékével, e félig római s félig görög császár, alkotója, talán építőmestere is a tiburi villának. Meg kell még tudnunk, mi adott alkalmat építtetésére. A történetírók azt mondják, hogy utazásai folytán, mintegy azok emlékének megőrzésére emelteté legnagyobb részét. Tudva van, hogy vajmi ritkán tartózkodott fővárosában, hogy csaknem egész uralkodása roppant birodalmának beutazásában telt el. Misem lepte inkább meg a világot, mint e tevékeny élet, e szakadatlan járás-kelés. A népek, melyek körében oly gyakran megjelent, úgy emlékeztek reá, mint fáradhatlan utasra, ki szünet nélkül a világ egyik szélétől a másikhoz megy. Soha nem volt fejedelem, mondja életírója, ki oly hamarosan annyi különböző vidéket látogatott volna meg.

Az utazások nem voltak egyébiránt azon időkben oly ritkaság, mint közönségesen hiszik. A hajdankorban is csak oly kevésbé szerettek egy helyen maradni, mint napjainkban. Sőt Seneca figyelmét annyira megragadta a mozgásnak s sürgölődésnek e szüksége, mely az embert nem engedi pihenni, hogy bölcséleti megfejtését is megkísérlette. Azon isteni részből származtatja, a mely bennünk van, melyet a csillagoktól s az égtől nyertünk. „Az égi tárgyak természete, ugymond, folyvást mozgásban lenni.“¹ A császárság helyreállítván a világ békéjét, biztosabbakká s így gyakoriabbakká is lettek az utazások. E szűk, széles kődarabokkal kirakott utak, melyek Rómából a világ legtávolibb vidékeire vonultak, folyvást el valának lepve szekerek, lovasok s gyaloglók által. Minden rendű s rangú embereket lehetett itt látni, attól kezdve, a kinek, mint Horácznak, nem volt egyéb paripája egy kurta farkú, nehézkes öszvéren kívül, a nagy urakig kényelmes hordszékekben, a hol olvasni, írni, aludni s koczkajátékot üzni lehetett, libiai futárok által megelőzve s egész sereg rabszolga által kísérve. Mindnyája sokkal könnyebben utazhatott, mint gondolnók. Felállították a császári postát; a császári felhatalmazással ellátott egyéneknek lovakat s járműveket adott, melyek óránként csaknem nyolcz kilométernyi utat futottak meg.² Igaz, hogy e kedvezmény a tisztviselők s az állami futárok részére volt fenntartva. Elég különös,

• ¹ Seneca, *Cons. ad Helviam*, 6.

² L. Friedlaender művét a rómaiak erkölceiről Augustus korától az Antoninokig. A kitünő munka, tele ügyesen csoportosított érdekes adatokkal, egy egész hosszú fejezetet szentel az utazásnak a rómaiaknál. Megtalálhatók benne mindazon részletek, melyekre itt nem terjeszkedhetünk ki.

hogy e gyakorlati népnél, melynek annyi érzéke volt a dolgok hasznos volta iránt, senkinek sem jutott eszébe magán feleket is feljogosítani bizonyos díj mellett a hivatalos postának használására, a mi gyorsabbá teszi vala a forgalmat s bensőbben egybe fűzi a birodalom különböző részeit; valószínű azonban, hogy a hatalom ragaszkodott kiváltságához s félt csorbát ejteni előjogain. A posta hiányában egyesek nyújtottak meglegelősen kényelmes eszközöket az utazni szándékozóknak. A városok kapuinál s a vendéglők mellett, melyeknek, mint napjainkban, kakas, sas vagy darú volt a czimerök s a melyek mindenféle ígérettel édesgették magukhoz a járókelőket, könnyen találhattak bérkocsit, lovat vagy öszvért, azon gazdag társulatokhoz (*collegia jumentariorum*) fordulván, melyek e tekintetben a közönség rendelkezésére állottak. E lovakkal s szekerekkel gyorsan is utazhattak, ha úgy kívánták. Sueton elbeszéli, hogy César ily módon napjában 150 kilomaternyi utat tett meg. Rendszerint azonban nem siettek; nem volt nagy a napi járás, alkalmas helyeken megállapodtak, kipihenték fáradalmaikat, kedvükre gyönyörködtek a természetben. Még néhány évvel ezelőtt is eként járták be a touristák Olaszországot; sokan vélekednek úgy, hogy nincs is ennél kellemesebb s sajnálják, hogy felhagytak vele.

Az utazásra volt elég ok a császárság első századában. Sokan azok közül, a kikkel találkozni lehetett a fő útvonalokon, távoli tartományok igazgatására küldött tisztviselők valának. Róma meghódítá a világot, kormányzásáról is gondoskodnia kellett. Mindenüvé elküldé proconsuljait és propriaetorjait; ezek magukkal vitték helyetteseiket, questoraikat, titkáraikat, törvényszolgáikat, felszabadítottjaikat s rabszolgáikat, egész csapatot, mely

akárhányszor az illető tartomány költségén készült elősködni. A római kormányzó kíséretében, olykor előtte, utra keltek a közadó bérlői irnokaikkal s kezelő személyzetekkel s a kereskedők, kik annyira értettek a leigázott országok kizsákmányolásához. Nagy volt a tanulók száma is, kik híres tanárokat kerestek fel oly városokban, a hol virágzottak a tudományok; a betegeké, kiket jeles orvosok vonzottak magukhoz vagy a kénes fürdők s az egészségesebb égalj; a jámbor hívőké, kik sorra látogatták a szent helyeket, kiknek mindig volt holmi kérdésök a híres jósdákhoz; s azon embereké is, kiknek nem kedvezett odahaza a szerencse s így másutt keresték fel: „mindazon szegények, ugymond Seneca, a kik értékesíteni remélték szépségöket vagy tehetségeiket, a nagy városokba özönlenek, a hol jobban megfizetik, mint egyebütt, az erényeket s a bűnöket.“

A kötelességből vagy szükségből utazók után jöttek a kélutazók. Már korán felébredt a kedv, megismerkedni azon országokkal, melyek nevezetes műalkotásokat vagy nagy emlékeket őriztek meg. Először is Görögország vonzotta magához a tudósokat, innen aztán átmentek a Keletre. César nem mulasztá el Pharsala után megtekinteni „a helyet, a hol Trója állott.“ Germanicus bejárta Ázsiát és Egyiptomot; megmagyaráztatta magának érdekes látnivalóit, elolvastatta a papok által a hieroglypheket. Feltehető, hogy a multnak ezen őszinte bámulói közt, a kik kegyelettel látogatták meg emlékeiket, olyanok is voltak, a kik divatból vagy szokásból utazgattak, hogy úgy tegyenek, mint a többi. Olyanokról is van tudomásunk, a kik csakis azért keltek e hosszú utakra, hogy ne maradjanak otthon. A túlfinomult nagy polgárisodásnak, mely annyi új szükségletet

teremt s annyira hozzá szoktatja az embert minden vágyának kielégítéséhez, mely untalan felizgatja a lelket, a nélkül, hogy kielégítené, igen gyakran kellemetlen kísérelője is van, az unalom; „ugyanazon forrásból foly, mondja Lucretius, mint a gyönyör“ s elég az életnek tűrhetlenné tevésére; mindig azt képzelték, hogy a helyváltoztatás a legjobb eszköze lerázásának s siettek odahagyni tűzhelyeiket s hazájukat. Hiában ismételtették a régi bölcssek, hogy nem lehet így megszabadulni gondjainktól, hogy híven követnek minden kirándulásunkban s „felkapaszkodnak hátunk mögé a nyeregbe“; nem volt hatása szavaiknak; az unatkozó, a második században is csakúgy, mint napjainkban, mindenütt ismeretlen látványokat, új gyönyöröket kerestek, melyekből pillanatnyi szórakozást meríthessenek.

Hogy bejárja a világot, mindezen indokok összejátszottak Hadriannál. A legfontosabb, a legjobb valamennyi közt az volt, hogy személyesen akart meggyőződni a birodalom állapotairól. Oly kormányzó, a milyen ő volt, nem tagadhatta, hogy jó, ha az úr önnön szemével lát. Szokása volt megállapodni az útjába eső nagy városokban, számot adatott magának igazgatásuk módjáról, szorgosan tanulmányozta jövedelemforrásaikat s szükségleteiket s átutazása szükségeseül felismert hidak, utak, vízvezetékek építésében hagyta igen gyakran vissza a nyomait. Barátja lévén a bőkezűségnek is, nem hanyagolta el a hasznos munkák után az oly emlékeket sem, melyek csakis díszetül szolgáltak az országnak. Megújítja a színházakat, basilikákat, helyreállítja a régi templomokat s újakat épített.

Innen van, hogy mindig a csodálat s a hála érzelmeit hagyta vissza a tartományokban. Fennmaradtak

az e császári látogatások alkalmával veretett érmek; a meglátogatott városok helyreállítójának, jótevőjének, jó szellemének nevezik Hadriant s előre megszavazzák számára az apotheosist, melyet nem kerülhetett ki halála után.

Természetesen megkettőztette gondját s éberségét, midőn a birodalom határaihoz érkezett. Miről sem feledkezett meg; szemügyre vette, ha jó karban vannak-e az erődök, a sánczok, a védfalak, meghallgatta a tisztviselőket, véleményt kért a mérnököktől, szemlét tartott a legiók felett, hadgyakorlatokat rendezett s ha meg volt ezek eredményével elégedve, ama szónokias napiparancsok egyikét intézte hozzájuk, melyeknek oly érdekes példánya maradt fenn számunkra Lambessában, a harmadik legió felirataiban.

De nemcsak azért utazott Hadrian, hogy hasznára legyen a birodalomnak; önmagára is gondolt. E tevékeny államférfi kíváncsi, tudós, irodalmi műveltségű ember is volt. Ha a városnak, melybe érkezett, szép emlékei voltak a multból, örömestebb időzött ott, több jóindulattal volt iránta s kereste az alkalmat, hogy visszatérjen. Athen elbájolta; sehol sem érezte magát annyira boldognak, egy várost sem halmozott inkább el jótéteményeivel, sehol nem építtetett több emléket. Érdeklődése nem feledkezett meg egyetlen helyről sem, a melyhez nagy emlékezések fűződtek. O is megtette a zarándok utat Trojába s helyre állíttatá s nagy tiszteletben részesíté Ajax mauzoleumát. Elment Mantineába meglátogatni a sírt, melyben Epaminondas nyugodott s lelkesedéssel teljes sírfeliratot szerkesztett a thebai hős számára. Egyiptomban elnökkölt a tudósok gyűlésén a Museumban s kedvét lelte benne, ha fogas kérdésekkel zavarba ejthette őket. Látogatást tett a pyramisoknál, Memnon

óriás szobránál s valószínűleg a Pharaok korának többi csodáinál is. Nem tekinté hivatásának e látogatások alkalmával azon hideg s feszes fellépést, melyet a régi rómaiak gondosan magukra öltöttek, midőn idegen helyen valának, hogy komolyabb s méltóságosabb legyen a megjelenésök. Beszélte a nemzetek nyelvét, melyeknek vendége volt, viseletökben járt s nem vetette meg szokásaikat. Kétségkívül úgy gondolkozott, hogy csak az ismer meg teljesen valamely országot s érti meg népét, a ki szokásaikat követi s úgy él, mint ők. Be akarta avattni magát az eleusisi titkokba; Athenben az archontok ruházatával elnökkölt Bacchus ünnepélyeinél.

E viselkedésben meg kellett ütközniök a régi szokásokhoz ragaszkodó embereknek. Ezen elégtelenek egyike, Julius Florus, a költő, gonosz kis verseket írt az utazó császár ellen, melyek nyilván kedvencz olvasmánya voltak mindazoknak, a kik nem tudtak megválni a hét halom látásától. „Nem szeretnék Césár lenni, ugymond, futkosni a bretonoknál, eltűrni Scythia hóeséseit stb.“ A mire aztán ugyanoly hangon s ugyanoly versméretben válaszolt Hadrian: „Nem szeretnék Florus lenni, a bódékban sétálgatni, a csapszékekben rothadni, tipolyok által etetni meg magamat“, s nem törődve tovább a közvéleménnyel, folytatta utazásait. Olykor valódi újításokat is tett s oly látványosságokat keresett fel, melyeket elhanyagoltak ő előtte. Egyik első századbéli költő, kitől érdekes leírása maradt fenn az Etnának, nagyon csodálkozik kortársainak közönyössége fölött a természeti jelenségekkel szemben. Utazgatnak, ugymond, a szárazon, átkelnek a tengereken, hogy meglátogassák a nagy városokat s a szép emlékeket; elmennek megtekinteni a híres festményeket, „Venust, kinek

fürtjei hullámsani látszanak, mint a folyó, vagy Medea gyermekeit kegyetlen anyjuk közelében játszva, vagy a görögöket, a mint szomorúan körülállják s az oltárhoz viszik Iphigeniát, míg az atyjának ábrázata lepellettel van eltakarva“; megbámulják a szobrokat, melyek dicsőségét képezik Mironnak és másoknak s nem méltatják figyelmeinkre a természet alkotásait, a mely sokkal nagyobb művész, mint amazok.¹

Hadrian nem érdemli meg e szemrehányást. Szenvedélyes vonzalma az antik művészet remekeihez nem volt akadály a fogékonyságának a természet nagy jelei iránt s körülbelül egyetlen szülöttje ama kornak, a kiről olvassuk, hogy azok megszemléléseért is utazásokat tett. Fölmászott az Etnára s ma is mutatják ott romjait egy régi háznak, mely állítólag az ő fogadására épült. Éjnek idején fölment a Casius hegyre, hogy meglássa a napkeltét s rémítő vihar lepte ott meg. Szerette hát a természetet is csakúgy, mint a művészetet. S a művészetek s a természet e szeretetét féltaláljuk a tiburi villában.

II.

Hadrián villájának fekvése. — Az építmények fénye. — Mi volt a császár szándéka azok emeltetésével? — A felismerhető részek. — Tempe völgye. — A Poecile. — Canope. — A magán lakás. — A Natatorium. — Az elfogadó helyiségek. — A Piazza d'oro. — A basilica. — A színházak. — A könyvtárak. — A nyilvános olvasó termek. — Az alvilág.

A kor végét szakítá ezen utazásoknak. Hatvan éves korában érezte Hadrian, hogy meg kell pihennie.

¹ Lucilius, *Aetna*, 587.

Nem levén gyermekei, azon kezdte, hogy utódot választott magának. Fiává fogadta előbb Lucius Verust, ki előtte halt meg, aztán a becsületes Antonint. „Ekkor aztán látván, mondja egy történetíró, hogy minden csendes s hogy veszély nélkül felhagyhat a gondokkal, fogadott fiának engedte át Róma igazgatását s visszavonult tiburi villájába. Itt, a gazdag s boldog emberek szokásaként, nem foglalkozott egyébbel, csak az építkezéssel s lakomákkal, a szobrokkal s a festményekkel; szóval nem volt egyéb gondja, mint örömben s élvezetben tölteni napjait.“ Kitetszik e sorokból, hogy 136-ban, midőn Hadrian elhatározta, hogy visszavonul az ügyektől, már fennállott az épület. Nem tudni, mikor kezdett építtetéséhez; de bizonyos, hogy életének három utolsó évét szépítésére, befejezésére, oly tökélyes állapotba helyezésére fordítá, hogy egyik legszebb alkotásaként csodálták meg.

A tiburi villa fekvése nemcsak felette kellemes, hanem nagyon egészséges is: ez volt akkor fő előnye a nyári laknak. A római sík, fákkal s szántóföldekkel elborítva, tele gyönyörű házakkal, villákkal s kertekkel, kétségkívül nem is hasonlított ahhoz, a mivé több századig tartó elhagyatás után lett: nem volt még pusztaság és temető; de még a midőn a leggazdagabb s a legnépesebb volt, akkor is félték rossz levegőjétől. Cicero szerencsét kíván Romulusnak, hogy módot talált egészséges város alapítására dögvészes tájon, *in pestilenti loco salubrem*. Tudjuk, hogy Rómának ezen úgynevezett egészséges volta nem akadályozta meg, hogy, a mint Horácz mondja, minden évben elő ne idézze a hőség a lázbetegségeket s fel ne nyitassa a végrendeleteket. Még rosszabb állapotok lehettek a környező vidéken. Fő-fő

szükség volt tehát, ha villát akartak építeni, hogy jól megválasszák a helyét. Hadriané az Apenninek végső kiágazásainak közelében fekszik; lábánál a hegynek, melyen Tivoli épült. Egyfelől egészen ki van téve a nyugati szél jótékony hatásának, másfelől védik a sirocco s a kórvészes déli áramlatok ellen a környező halmok. Párhuzamos két kis völgy fut északnak s délnek; síkot zárnak be, mely lejtőzetesen emelkedik s mintegy fél mérföldnyi hosszúságú magaslatot képez; e síkon épült a villa. A talajban sok volt azon természetes egyenlőtlenségből, a melyeket gondosan meg szoktunk őrizni s kertjeink legszebb előnyeinek tartunk. A rómaiak ellenben nem szerették, fáradságosan kiegyenesíték hatalmas alépítményekkel a talajt, melyre városi vagy mezei lakásaikat helyezték. Ezen alépítmények feltalálhatók, még pedig nagy számmal, a tiburi villánál is. A sabini hegyekből leszálló két kis patak szeli át a két völgyet s egyesülnek a villa bejáratának közelében, hogy együttesen az Anioba szakadjanak. Mint a legtöbb délolaszországi patak, csaknem egészen száraz a medrök nyaranta, vagyis azon évszakban, midőn leginkább szükséges, hogy telve legyenek. Vízvezetékekkel pótolták, melyek nyomai még láthatók s a melyek bőven elvezették részint a patakok kiszáradt medrébe, részint a palotákba a friss és egészséges hegyi vizet.

Bejárván Hadrian villáját, mindenek előtt roppant terjedelme lep meg. Az olasz kormány által megvásárolt Braschi-villa, melyet egyedül keresnek fel a látogatók, nem foglalja egészen magában. Ha tovább hatolunk délnek, tüskéken át, szembe szállva a kutyákkal s a csöszökkal s átmászva a kerítéseken, más termekre bukkanunk, nagyobbakra s szebbekre azoknál, melyeket az

idegeneknek mutogatnak. Hogy egybekössék ezen egymástól annyira távol fekvő helyiségeket, melyek mintegy külön negyedei ugyanegy városnak, földalatti átjárókat, *cryptoporticus*-okat ástak, melyeken át a fejedelem palotájának egyik szélétől a másikhoz mehetett, a nélkül, hogy ki lett volna téve a hőségnek vagy alkalmatlan látogatóknak. Mindezen építkezésekre annyira pazarolták a márványt, hogy ma is egészen elborítja a földet; szét van morzsolódva, egy nemét képezi a pornak, a mely ragyog a napfényben s kifárasztja a szemet tükröződésével.

Valóságos csodamű lehetett a villa, midőn fennállottak összes építményei. Nem nézhetünk Daumet helyreállítási kísérletére a nélkül, hogy kissé el ne várítana ennyi pompa. Nehéz gazdagabb s változatosabb építmények csoportozatát képzelnünk; hihetetlen sorozata ez az oszlopesarnokoknak, a peristyleknek, a különböző alakú és nagyságú épületeknek. A nagy termek kupolái, a társalgó szobák kerek boltívei párosulnak a templomok háromszögű homlokzataival, s a tetőzetek fölé magas tornyok emelkednek s a terrasseokat beárnyékoló vadszőlő.

Csodálkozásunkhoz azonban némi meglepetés is járul: e terjedelmes építmények egésze nem köti le figyelmünket; csodáljuk változatosságát, figyelemreméltó termékenységevel találkozunk a leleményességnek s a segédforrásoknak, de nem látunk arányosságot. Oly benyomást tesz reánk, mint a palotákkal, diadalemlékekkel s basilikákkal annyira telt Forum s mint a Palatin összezsufolt öt-hat palotájával. Azt következtettük ezekből, mint az olvasó emlékezni fog reá, hogy a rómaiakban kevesebb volt az érzék bizonyos szépségek iránt, a

melyek bennünket elbájolnak s hogy a mi egyenes nagy utczáink s szabályos tereink alkalmasint hidegen hagyták volna őket. Megerősít e nézetünkben a Hadrian-villa. Mintha az építész egyik épületet a másikhoz csatolta volna azon arányban, a mint szükség volt rájuk, a nélkül, hogy az egésznek hatásával törődött volna. Pártját kell fognunk a rómaiak e csekély fogékony-ságának a részarányosság iránt. Gondoljuk meg, hogy végre is nem forog itt szóban egy fővárosi palota, mely-nél kívánatos, hogy nagyurias legyen a külseje s előnyös fogalmat adjon lakójáról, hanem mezei lak, melynél az építésznek inkább a kényelemre kell gondolnia, mint a látszatra.

Eddig mitsem vettünk észre a Hadrian-villában, a mi, bár szerényebb mértékben, a többinél is ne tűnnék szemeinkbe; ha előkelő személyiségek tulajdonát képezték, mindannyi egészséges helyen állott, a szükséghez képest nagy földalatti építményekkel, bőven ellátva vízzel, gazdagon diszítve márvánnyal; hihetetlen mennyiségével a pompás lakosztályoknak. Nem ezektől nyerte eredetiségét a villa, melylyel foglalkozunk. Misem érdekelyén inkább Hadriant, mint utazásai, élő emlékeit akarta maga körül látni, a midőn fel is hagyott velök. Életirója elbeszéli, hogy tiburi villája egyes részeit az általa meglátogatott legszebb helyek nevével ruházta fel. Volt ott Lyceum, Académia, Prytaneum, Canope, Poecile, Tempe völgye, „sőt, hogy mi se hiányozzék, teszi hozzá Spartian, kieszelte az alvilág utánzatának elkészíttetését is“. E sorokhoz sok szó férhet. Némelyek a betű szerinti értelemben veszik s azt vitatják, hogy mindannak, a mit utazásai közben megcsodált, hű mását igyekezett előállítani Hadrian. Különösen Capina nagy súlyt fektet

e hasonlatosságokra; szerinte alig van ezen omladványok közt egy faldarab is, a mely ne tartozott volna valamelyik fontos emléknek utánzatához. Nem veszi észre, hogy ezáltal ugyancsak nevetségessé teszi Hadriant. Lehet-e balgább tervet képzelni annál, hogy valaki ily szűk helyen összehalmozza a világ minden érdekességét? Mily hatással lehettek volna a látogatóra e kicsinyített hegyek, e parányi völgyek, e törpe emlékek? Hadrian, tudjuk, ügyes művész, izléses ember volt, barátja s felvilágosult bámulója a görög művészetnek: mi gyönyört találhatott volna ezen elgyötrésében a természetnek, hogy oly hasonlatosságokra kényszerítse, a melyek végre is csak felette tökéletlenek lehettek? Mondják, azt akarta, hogy villája folyvást szemei elé varázsolja a látott csodákat; de ily gyarló másolatok alkalmasabbak lettek volna megrontani, semmint megőrizni emlékezéseit. Szerencsére nem kényszerítenek ily túlzások elfogadására Spartian szavai. Egyszerűen annyit mond, hogy a császár olymódon építteté nyárilakát, hogy felirathassa reá neveit a leghíresebb helyeknek, a melyeket meglátogatott (*ita ut in ea et provinciarum et locorum celeberrima nomina inscriberet*), a mi föltennünk engedi, hogy nem ragaszkodott az egészen hű utánzáshoz, legtöbbször beérte körülbelül hasonló valamivel. Különösen a tájrészleteknél; hogyan is lehetett volna visszaadni a természet csodáit a Tibur lábainál elterülő kis síkon! Az emlékekkel könnyebben ment; voltak olyanok is, a melyeket, p. a Poecilet, meglehetősen szabatosággal utánkészíthettek. Daumet megjegyzi, hogy a Lyceumok, Gymnasiumok, Prytaneumok, vagyis a görög emlékek állítólagos másainak romjai közt mindenütt megtalálható a római boltív; nem-e azt látjuk ebből, teszi hozzá,

hogy az építész nem törekedett egész hűségre s hogy idegen elnevezések mellett is hozzá idomítá ezen épületeket kora izléséhez s hazája szokásaihoz?

Nagy részét ama szép dolgoknak, melyekről Spartian említést tesz, lehetetlen megkülönböztetnünk a mai romok között. Hármát azonban körülbelül bizonyosra vehetünk; a Tempe-völgyet, Poecilet és Canopet, s ezekből következtetést vonhatunk a többire.

Tempe-hez kétség sem férhet; nem is lehetne máshova helyezni, mint ama mélyedésfélébe a villa s a hegyek közt, melyeken Tivoli emelkedik. Északkeletnek feküdt tehát, ama kis patak hosszában, melyet Peneának neveznek a régészek. Bizonyára nem volt itt se az Olymp, se a Pelion, se az Ossa, se azon meredek sziklák, melyekről Titus Livius beszél, „melyek tetején széldülés fogja el a szemeket s a lelket“,¹ se a százados fák, „melyeket nem ér fel az emberi tekintet“,² s melyek a nagyságnak s kellemnek minden utazó által megcsodált vegyülékével ruházzák fel az igazi Tempe-völgyet. A nagyság tetemesen csökkent, de a kellem megmaradt. Már a természet sem vonta meg e kis völgytől a szépséget; szaporították az árnyas helyeket, kedves sétahelylyé tették s mert a faszorok hűsek s lombosak valának, mert élvezetes dolog volt megpihenni itt a víz közelében, a nagy fák alatt, s mert megújult ilyenkor a szép thessaliai völgyben töltött boldog pillanatok emléke, megkoczkáztatták felruházását annak nevével. A villa oldalánál, szemközt a síkkal, még felismerhető nagy terrasseok nyultak el csarnokokkal s márványmedencék-

¹ Tit. Liv., XLIV. 6.

² Plin., *H. Nat.* IV. 8, 15.

kel; oszlopok által tartott s a Piazza d'oro-hoz támaszkodó erkély uralkodott az egész völgy fölött; innen mérsékelt lejtőzetű lejáró vezetett a földszintre. Mind ebből csak romtöredékek maradtak fenn, de a látkép most is elbájol. Hatalmas olajfák hatoltak a kövek eresztékei közé. Leülvén, délutáni órákban, egyike alá e bütykös törzsű nagy fáknak, melyek ágai bizarr formákat mutatnak, zöld szőnyeget látunk lábaink alatt, szemben Tivoli csinos tornyait s a nagy modern villákat fehér kőpilléreken nyugvó s oszlopcsarnokaihoz hasonló szőlugasaikkal; nehéz elragadtatva nem lennünk a látvány szépsége által s oly kellemesnek találjuk a völgyet, hogy könnyen megbocsátunk az élénk képzeletű császárnak, a miért ily nagy névvel ruházta fel.¹

A Poecile viszont nyugatnak, Róma felé tekint. Ezen oldalra fordulván, kiterjedt síkhoz érünk, melyen nagymérvű alépítkezéssel segítettek a talaj egyenlőtlenségein. Hogy mi se menjen kárba, szokás szerint magukba az alapfalakba több emeletnyi lakosztályt építettek. Alakjuk s nagyságuk különböző s közönségesen Száz-Kamrának — *Cento Camerelle* — neveztetnek. Ligorio, ki a Césárokat kora fejedelmeihez hasonlóknak gondolta s azt képzelé, hogy mindenhova csakis katonáiknak kíséretében mentek, azon véleményben volt, hogy e lakosztályok a császári testőrség számára valának rendeltetve s e véleményt magukévá tették a többi régészek is. Tényleg a római császárok, különösen pedig azok, a kiknek szilárd volt az állásuk, a kiknek nem kellett váratlan

¹ Ne feledjük egyébiránt, hogy ezen elnevezést általánosan használták a rómaiak, hogy Tempenek neveztek minden szép és hűs völgyet nyaralóik szomszédságában.

forradalmaktól tartaniok, nem hurezoltak magukkal seregeket s nyári lakásaikban rendszerint több levén a rab-szolga, mint a katona, természetes a feltevés, hogy a „száz-kamra“ nem a pretorianusok laktanyája, hanem egyszerűen a szolgaszemélyzet lakása volt.

Az alépitmények fölötti síkot roppant derékszögű porticus zárta be, közepén nagy medenczével, melynek láthatók még némi nyomai. A porticus egyik oldala megmaradt. Tíz méter magasságú s 230 méter hosszúságú téglafal. Fennáll annyi szétmorzsolódott romnak közepette. Fáradtságosan utat törvén magunknak e feldölt kőtömbök, e szétszórt oszloptöredékek között, egyszerre e csodásan ép falhoz érünk; meglepetésünk nem kisebb, mint álmélkodásunk; kérdjük magunktól, mely különös véletlen óvta meg a többinek sorsától, mi vonta ki a közös pusztulásból, melynek még inkább kitehette terjedelme s magassága? Kétségtelen, hogy e porticus az, melyet a Poecile elnevezés alatt említ Spartian s a mely egy atheni emléknek volt utánzata. Az atheni Poecile, melyet Pausanias leírásából ismerünk, különösen Polygnot festményeitől nyerte hírnevét. Nagy emlékeket ábrázolt itt, nevezetesen Theseus győzelmét az Amazonok fölött s a marathoni ütközetet. Mindennek nyoma sem maradt fenn. Nem tudván, vajon hű utánzó volt-e Hadrian, nehéz megmondanunk, a másolat mily mérvben adhat igaz képet a mintáról. Annyi bizonyos, hogy könnyen elképzelhetjük, milyen volt a tiburi Poecile. A jó karban megmaradt falnak két oldalán oszlopok emelkedtek, melyekből csak néhány töredékét az alépitményeknek lehet még látni. Csinos tetőzet volt rajtuk s két porticust alkottak, a melyek még fennlevő ajtón át közlekedtek egymással. E kettős oszlopcsarnok aként

volt beosztva, hogy egyiknek a homlokzata mindig árnyékban volt, midőn a nap érte a másikat; úgy hogy sétálni lehetett itt az évnek minden szakában s a napnak minden órájában: csak a másik oldalra kellett térni, az órákhoz képest, hogy mindig megtalálják télen a meleget, nyáron a hűvösséget. A fal alkalmasint festményekkel volt borítva, a melyek nyilván Polygnotéit utánozták. Az idő valamennyit szétrombolta, de azért nem foszthatta meg ezen egyszerű téglafalat a nagyság s méltóság jellegétől. Kétségkívül egyike a korunkig fennmaradt legszebb római romoknak s a csodálat, melyel szemlélete eltölt, még fokozódik, ha eszünkbe jut a görög műremek, a melynek utolsó emléke.

Ugyanazon irányban folytatva utunkat, kissé távolabb közepes terjedelmű, inkább hosszú, mint széles völgyhöz jutunk, melyet Spartian tanúsága alapján egyértelműleg *Canope*-nek neveznek az archaeologusok. E nevet nem adták indok nélkül, mint annyi mást. A völgyben talált egyik téglán e szavakat olvashatni, a melyek minden kétséget kizárnak: *Deliciae Canopi*. Épen most voltunk Athenben s meglátogattuk a Poecile-t; a császár szeszélye egyszerre Egyiptomba helyez át.

Azt kell hinnünk, Egyiptom egyike volt az országoknak, melyek utazásai közben legtöbb befolyással valának Hadrianra. Nem lehetett a legélénkebb meglepetés nélkül látogatást tenni e sajátos földön, melyet hagyományai, szokásai, nyelve és istenei elválasztottak a világ többi részétől. Mióta a rómaiak uraivá lettek a mindenségnek, lemondott a népek legnagyobb része törvényeiről és erkölceiről, hogy a győzőkéit vegye föl; ám Egyiptom minden kormányzat alatt hű maradt

multjához. A görög hódítók, a kormányzására küldött római praefectek mitsem változtattak szokásain. Hat évszázadon át idegen uralomnak alávetve, a maga módja szerint élt tovább, templomokat épített, mint Sesostris idejében s feldiszíté hieroglyphekkel, melyekből mitsem értettek leigázói. Ezen ország, annyira eltérő a többitől, különösnek alkotva már a természet által, még inkább azzá lett, megesontosodván régi polgárisodásában. Nagy vonzerővel volt a kíváncsi utazókra, szemlélni az oly híven megőrzött multnak e maradványait. Nem csoda, hogy az unatkozó gazdagok, új látványokat keresve, menekülni vágyakozva egy pillanatig az általános egyöntetűségből, boldogoknak érezték magukat, ha bejárhatták e zúgát a világnak, mely semmi egyébhez nem hasonlított.

Nem mulasztották el felkeresni a Pharaok emlékeit, megtekinteni a pyramisokat, meghallgatni a Memnon-szobor hajnali köszöntését s hálálkodó szavak kíséretében feljegyezni neveiket a szobor-óriás talapzatára vagy lábaira. Hazatérvén, megbízták a szobrászokat vagy festőket annak ábrázolásával, a mit megesodáltak. Így terjedt el e korszaknak művészetében az egyiptomi ábrázolás, mely néhány jó művet, de sok nevetséges utánzást is hozott létre. A nagy uraktól átvették a többi osztályok. Pompéi polgári lakházainak falaira valószínűtlen tájképeket festettek pálmákkal, ibisekkel, krokodilokkal, melyek némi fogalmat adhattak e különös országról azoknak is, a kik soha nem látták.

Hadrian is, mint annyian mások, meglátogatta Egyiptomot s nem lephet meg, hogy ezen tudvágyó és élesen látó szellemre nagyobb hatással volt, mint bárki másra. Ismerjük a levelet, melyet Alexandriából intézett

sógorához, Servianhoz; igen finom képet ad benne e nagy kereskedelmi városról, Kelet összes népeinek e találkozó helyéről. Leírja különösen, még pedig nem a legjobb indulatú kifejezésekkel, ezen üzérkedő népnek pénzhajhászó tevékenységét. „Senki nem henyél itt, úgymond, némelyek az üveget gyártják vagy a papírt, mások vásznat szőnek. Mindenkinek van dolga és saját mestersége. Még a vakok, a köszvényesek s a sánták is találnak valami teendőt; mindeniknek csak egy istene van, a pénz (*unus illis deus nummus est*), csak ezt imádják a keresztények, a zsidók s a többi is mind.“ Mint valamennyi iparúzó városban, hol a vagyon annyira mozgó, hamarosan igyekeztek élvezni e javakat, melyek oly könnyen elveszhettek s a gyönyörnek is épen oly hévvel engedték magukat át, mint az üzletnek. Az alexandriaiak mulatóhelye, a hová szórakozni s aranyaikon túladni mentek, Canope város volt, öt-hat mértföldnyire Alexandriától. Híres Serapis-templomához egész Egyiptomból elzarándokoltak, minden este tele volt oly emberekkel, kik a saját vagy barátaik betegségeinek meggyógyítására kérték az istent. Buzgó imáik végeztével a templomban aludtak s álmukban megkapták bajaik orvosságát.

De az egészség legtöbbször csupa ürügy volt; Canopebe is csak úgy mentek, mint napjainkban a fürdőhelyekre, nem annyira gyógyulni, mint mulatni. Az utazás öt mértföld hosszúságu esatornán történt, melyet folyvást elől-hátul fölhajló könnyű bárkák szeltek át, középen a velencei gondolákéhoz meglehetősen hasonló sátorral.¹

¹ Ily alakú bárkák láthatók a híres Palestrina-mozaikon. Ábrázolva van itt azon egyiptomi ünnepélyek egyike is, melyek

A sürgés-forgás nem szünetelt; éjjel-nappal hallani lehetett a vízen azon egyiptomi szerelmi dalokat, melyek világszerte híresek valának. A csatorna két oldalán vendéglők emelkedtek, bőven ellátva mindennel, a mi jó kedvet kelthetett s kielégíthetné a vágyakat. Megállapodtak itt, hogy igyanak a könnyű mareotisi borból, a mely vidám s rövid ideig tartó ittasságot szült, s bevégezvén a lakmározást, a lugasok vagy a fák árnyékában fuvólaszó mellett tánczra keltek. Így érkeztek aztán minden sietség nélkül Canopebe, a hol még több mulatságot találtak, mint útközben. Minden az élvezetre volt itt számítva; képzelni sem lehetett volna kellemesebb tartózkodási helyet. „Mintha álom lett volna, mondja egy azon korbeli író; az ember azt hihette volna, hogy új világba jutott.“

Hadrian, azt akarván, hogy tiburi villája mindarra emlékeztesse, a mi leginkább meglepte utazásai közben, nem feledkezhetett meg Canoperől. Szokása szerint nem vett magának fáradságot pontos utánzására az egyiptomi városnak, a mi ily kis téren nem is lett volna lehetséges; alkalmasint beérte némi hasonlatossággal. A völgy fenekén nagy pompával díszített téres fülke templom és szökőkút gyanánt szolgált; közepén egy mélyedésbe lehetett helyezve Serapisnak, a nagy canopei istenségnek szobra; oldalfalain kisebb fülkék más egyiptomi istenségeket foglaltak magukba; alkalmasint azok valának e

oly sűrűn ismétlődhettek a canopei csatorna mentén. Gyümölcsökkel ellepett szőlőlugas alatt nők s férfiak heverésznek ivó edényekkel kezeikben. A nők egyike ajkaihoz emeli a rhytont, egy másik a fürtökre mutat, a többi fuvolán vagy huros hangszeren játszik s körülök hullámszik a folyó, elborítva lotus-virágokkal.

szobrok, melyeket a völgy törmeléke közt találtak s a vaticani museumban helyeztek el. Az épület minden szögletéből bőven folydogált a víz; márvány lépcsőkön omlott alá nagy félkörös medenczébe. A medenczére fektetett hidaeska, a boltívét tartó oszlopokkal díszítve, lehetővé tette az átmenetelt az egyik partról a másikra s a zuhatagoknak közéről való megtekintését. Alatta tovahömpölygött a víz s a csatornába szakadt, mely a völgynek egész közepét elfoglalá. A kőzetbe vájt e csatornának 220 méter volt a hossza s 80 a szélessége. Csinos, kétségkívül az alexandriai gondolák mintájára készült csolnakok voltak fenntartva a császárnak s barátainak s még látni a parton maradványait a lépcsőzetnek, melyről a járművekre szálltak, ha sétát akartak tenni a csatornán. A sziklapart egyik oldalán két-két emeletes, szép porticusra támaszkodó termek romjait találták meg. Meglehet, utánzata voltak a fényes vendéglőknek, melyeknél oly örömet állapodtak meg a Canopeba utazók. Valószínű, hogy a Hadrian-villához tartozók is megérdemelték amazoknak hírnevét. Elgondolhatjuk, mi történhetett itt, tudván, mily szenvedélyesen szerette Hadrian az élvezeteket s mily kevésbé igyekezett e szenvedélyét elpalástolni. Marc Aurel alkalmasint ezen erkölcstelen jelenetekre célzott utóbb, midőn a veszélyekről szól, melyek ifjúkorában erényét fenyegették és köszönetet mond az isteneknek, hogy „kigyógyították a szerelmi szenvedélyből, melynek egy pillanattig engedett.”

A császári villának Spartian által felsorolt részleteiből imezeket lehet még feltalálni s elég valószínűséggel megjelölni; birjuk tehát s bejárhatjuk, a mit a szeszélyes császár Tempe völgyének, Poecile oszlopcsarnokának

s Canope mulatóhelyének nevezett. Ez is valami, de még tovább is mehetünk; e roppant omladvány-tömegnek magában kell foglalnia azon helyiségeket is, melyeket szükségképen meg kellett építtetnie a császárnak, melyeket állásának igényei, jólétének s gyönyöreinek gondozása, szükségletei s hajlamai megkívántak, s nem vakmerőség ezeket is felkutatnunk.

Kétségtelen először is, hogy e terjedelmes palotának jó része a császár magán használatára volt fenntartva: egy hajlott korú, beteges fejedelem, ennyi gonddal menhelyet építvén utolsó napjai számára, kétségkívül saját gyönyörködését s kényelmét tartotta első sorban a szemei előtt. De vajon hova kell helyeznünk magán lakását? Ligorio óta azon romokat jelölik meg a *Palazzo imperiale* névvel, melyek a nyugati oldalról a Tempe-völgy hosszában nyulnak el. Daumet azonban másfelé helyezi. Figyelembe vette, hogy a villákban, melyek a gazdag rómaiaknak menhelyet nyújtottak a nyári hőség ellen, úgy azokban is, melyek az olasz renaissance korából maradtak fenn, a lakház mindig a melléképületek fölött, a telek legemelkedettebb helyén áll. Természetes is volt, hogy a tulajdonos uralkodni akart a sík fölött s élvezni a legterjedelmesebb s legváltozatosabb látképet. Ha így volt Hadrian villájánál is, kissé távolabb délnek, azon fennsíkon kell a fejedelem magán lakását keresnünk, a hova Ligorio az *Academiá-t* s Canina a *Gymnasium*-ot helyezte. S Daumet csakugyan így is tett. Nem igazolták feltevését a pár évvel ezelőtt történt ásatások. Feltárván a földet a Ligorio által megjelölt helyen, mérsékelt kiterjedésű két szobát találtak folyosókkal és oszlopsorokkal, melyek arányai Pompéinek szebb házaira emlékeztetnek.

Ez csakugyan a mindennapi élet czéljaira alkalmas lakás; e mellett igen díszes s a nagy elfogadási osztályokkal tözsomszédos leven, feltehető, hogy a fejedelem a maga számára építteté. Valószínű tehát, hogy Ligorio nem tévedett, midőn a Tempe-völgy közelébe helyezé a *Palazzo imperiale*-t, a fejedelem magán lakhelyét.

A szoba után, melyben éjjel nyugodott, mitsem tartott szükségesebbnek egy római vagy görög a fürdőszobánál. Nem is mulaszták el nympheákat s thermákat építeni a tiburi villában,¹ a fejedelem, barátai, a szolga-személyzet számára. Kétségkívül ez volt rendeltetése egy kerek helyiségnek a magán lakosztályok s a Poecile közt, mely alkalmasint a legérdekesebb s a leggazdagabb a villában feltaláltak között. Alapfalai elég jó karban vannak, hogy nehézség nélkül helyre lehessen állítani tervezetét. Köralakú porticus, melynek néhány oszloptöredéke még a földet borítja, fogta be a régiek által *euripes*-eknek nevezett kis patakocskák egyikét. Az egészen fehér márványnyal bevont csatornának, melyben folydogálnia kellett, mintegy öt méter volt a szélessége s egy méternél valamivel több a mélysége. A tér, melyet a kis patak körülzár, szigetfélét képez, márványhidak által összekötve a külső porticussal. Nem izléstelen szélsélyből négyszögű udvart állítottak a kerek szigeten, mely kétségkívül szoborral volt felékesítve. Kerekded kis szobák s az *euripes*-re nyíló fülkék, melyekből kútak csörgedeztek, foglalták el az udvar derékszögű s a csatorna körszerű alakja közti egyenlőtlen szelvényeket. Misem eredetibb s tetszetősebb ezen elmés csoportosítá-

¹ A villa romjai közt felismerni véltek egy csinos nympheát s igen nagy kiterjedésű thermákat.

soknál. A kamrák, az udvar, a porticus földje márványdarabokkal vannak ellepve. Számos oszlopmaradványt találtak köztük s domborművek töredékeit, melyek tengeri szörnyetegeket, tritonokat, nereidákat, hippocampusokon kis Ámorokat ábrázolnak. Mi lehetett a rendeltetése e szép épületnek, melyet annyi gonddal és választékos-sággal állítottak elő? Legtöbb valószínűség szól Nibby nézete mellett, ki *natatorium*-nak nevezi s víztartó-félét lát benne. Az *euripes*-t környező kis szobák valószínűleg pihenésre vagy a fürdők ruháinak levetésére szolgálhattak. A csatornához vezető lépcsők nyomaira is találtak itt. A császári palota szomszédsága s e fürdők pompás díszítése hinnünk engedi, hogy a császár magának tartotta azokat fenn s csakugyan méltók is e kéjelgőhöz, a finom élvezetek e barátjához. Nehezen képzelhetnénk helyet, a hol kellemesebben lehetne nyugodni a nyár tikkasztó óráiban, mint e díszes termekben, a művészet e kincseinek közepette, ezen *euripes* mellett, a mely zajtalanul folydogál márvány ágyában, s a kútakból omló víznek e csendes suttogásánál.

Nem voltak messze a fejedelmi lakástól az elfogadási termek. Hadrian, ámbár visszavonulási hajlamokat fitogtatott, midőn villáját építteté, alkalmasint mindvégig teljesíté császári kötelességeit. Bármily nagy legyen is a királyok barátainak száma, nem épülhettek kizárólag a barátok számára e roppant termek, melyek ma is csodálkozással töltenek el. Igen pompásak a *Palazzo imperiale* közelében, a Tempe-völgy mentén levők. Különösen e részt tanulmányozta behatólag Daumet s kísérllette meg oly állapotban állítani elénk, a minő Hadrian halálakor volt. Hogy a fő termekbe jus-sanak, különböző építmények hosszú során kellett át-

menni, a melyek nagy befolyással lehettek a látogatóra. Nyolezszögű előcsarnok vezetett azon udvarok egyikébe, melyeket peristyleknek neveztek a rómaiak. Sok ilyen volt a villában, de ennek kellett a legnagyobbnak s a legszebbnek lennie. Oly gazdag omladékokat találtak itt, hogy a kitisztítást vezető építések *Piazza d'oro* névvel ruházták fel. Részben keleti granitból készült oszlopok sora vette körül; rózsaszín márvány borítá földjét s szobrok, melyeknek talpköveit feltalálni hitték, egészítették ki a pompás diszítést.

Háttérében, szemközt a nyolezszögű előcsarnokkal, nagy terem állott, kupolával s félkörös hátrészszel (apsis). A terem négy szögletében felülről világított fülkék valának. Daumet azt tartja, hogy szobrokat foglaltak magukban s a gond, melyet megvilágításukra fordítottak, sejtenünk engedi, hogy hírneves művészek alkotásai valának. Tudva van, hogy e kedvező berendezést, mely inkább élvezni engedi a műremeket, utánózták a Vaticánban is, a Belvedere udvarán. E pazar fényű berendezés nyilván arra vall, hogy a szép terem s az udvar, mely megelőzte, a császári kihallgatások számára volt fenntartva s hogy az uralkodó itt bocsátotta magához a városoknak és tartományoknak hozzájött küldöttségeit.

E hivatalos helyiségekhez, melyekben császári tisztét végezte Hadrian, hozzá adhatunk egy meg lehetséges karban levő másik termet is, melyen át kell mennünk, ha a *natatorium*-tól a Poecile-nek irányozzuk lépteinket. Majd templomnak, majd a bölcselek gyűlőhelyének (*schola stoicorum*) tartották: de Hadrian korántsem szerette annyira a bölcseleket, különösen a stoicusokat, hogy ily szép épületet állítson számukra. Hajlandóbbak vagyunk

basilicát látni benne; hasonlít is ahhoz, melyet a Palatinon találtak. Tudjuk, hogy Trajának szokása volt összehívni „százszobás“ villájába (*Centum Cellae*) egy nemét a titkos tanácsnak, senatorokat s tisztviselőket, azon ügyek elintézésére, a melyeket magának tartott fenn. Rendszerint a hadsereg tisztjeire vagy házának személyeire vonatkozó kényes ügyek valának. Nappal meghallgatták az ügyvédeket s meghozták az ítéleteket; este a császár asztalához hívta a birákat s az étkezés végével kellemes társalgásban vagy a mimelőkben s színházakban gyönyörködtek.¹ Ha követte e szokást Hadrian, a mi eléggé valószínű (mert nagy barátja volt a törvénylátásnak), ha e törvényszékeket villájába hívta össze, igen valószínű, hogy itt tartották üléseiket.

Ne felejtjük végre el, hogy Hadrian nemesak kifogástalan, állásának kötelességeit pontosan teljesítő császár, igen művelt férfiú is volt, a kit nagyon vonzottak a szellem élvezetei, a ki nagyon szerette utánozni a görögöket. Hihető, hogy az ősz fejedelemnek e hajlamai nyomokat hagytak az általa építtetett villában is. Közel a Poecilehez elég jó karban levő stadiumot találtak igen terjedelmes tartozékokkal; a Görögországgal rokonszenvező császárok mindenike szenvedélyes kedvelését mutatta az athletai játékoknak, épen úgy, mint a múlt század francia nagyurai, utánozván az angol aristocratiát, folyvást a lovakról s a jockeykről beszéltek. Még jobban gondoskodtak a játékszínről: legalább három színház van a villában. Egyik odeonnak látszik; a másik, a legjobb karban levő mindnyája között, négyszögű nagy térrel határos, a mely alkalmasint sétahelye volt a látogatóknak. Némely

¹ Plin., *Epist.*, VI. 31.

építkezési részletek azt gyaníttatják, hogy görög színház volt. A latin valamivel magasabban, a Tempe-völgy irányában fekszik. Nagyon elkallódott, de állítólag látni lehetett még a múlt században is a kar márvány burkolatát s azon szobrok talpköveit, melyek a *podium*-ot ékesítették. A színházak e bősége kissé meglepő a században, mely oly kevéssé művelte a drámai művészetet. Megérthetnők még a görög színház létezését; oly tanult fejedelem, mint Hadrian, kedvelője a finom élvezeteknek, szerethette Menander darabjait hallani. E nagy költő, ki oly jól ismerte s oly találóan festé le az életet, megtartotta teljes uralmát az előkelő társaság fölött; tanították az iskolákban, olvasták a nagyvilági körökben s tudjuk, hogy az első század alatt játszották is Nápolyban. De mit adhattak elő a tiburi villa latin színpadján? Valószínű-e, hogy fölhatoltak Plautusig, Caeciliusig, Terentiusig? A csodálat e visszatérései meglehetősen divatban voltak akkor: Hadrian fennen hirdeté, hogy Enniust fölėje helyezi Virgilnek s Fronto minden alkalommal a régi szerzőket emlegeti levelezésében; de csodálni őket a dolgozó szobában s idézni egyes művekben egészen más dolog, mint színre hozni oly emberek előtt, a kik alig tudják megérteni. Meglehet, hogy az irodalom pártolójának mutassa magát, befogadta a császár villájának színpadjára a kor egy-két költőjének kevés számú műveit is. Általában véve meglehetősen szegényes utánzatai voltak a görög színháznak, a nagyvilági termek számára készültek s nem arathattak sikert igazi közönség előtt. Meglehet az is, hogy Hadrian, ki életének végszakában mogorva kedélyű volt s kereste a szórakozást, elhozatta villájába a népies darabok színészeit s előadatott két játékot is, melyek akkortájt a

római népséget mulattatták: az egyik egy tolvajbanda főnökének kalandjait tüntette fel, bujkálódásait az igazságszolgáltatás közegei elől s gúnyolódását azokkal, a kik kézre akarták keríteni; a másik egy meglepett szeretőt, ki a férj váratlan hazaérkezése folytán kénytelen egy ládába bújni, — oly két tárgy, melyek e korszak óta nem szűntek meg vidám perczeket szerezni a köz-népnek s olykor szellemes embereknek is.

Kétségtelen, hogy könyvtárak is voltak Hadrian villájában, alkalmasint egy görög s egy latin könyvtár. Felismerni vélték két egymás mellett fekvő épületben, melyeknek több szobája van. Az egyetlen ok e feltevésre az volt, hogy Vitruvius szabálya szerint építvék, ki azt ajánlja, hogy a könyvek a reggeli napot kapják. Az egyik épület fölött három emeletes torony állott, meglehet, észleldéje az astrológiát kedvelő fejedelemnek. E könyvtárak szokás szerint magukban foglalhatták a nagy írók művein kívül szobraikat is. Találtak Tivoli környékén néhányat, melyek közül legalább egy a Hadrian-villából való; mindeniken rövid felirat van, jellemzése az ábrázolt személyiségnek. Böles Solon alatt e szavakat olvassuk: „Semmi túlságosat.“ Az okos Pittacus azt mondja, hogy „meg kell ragadni az alkalmat“ s a mélabús Bias, hogy „gonosz az emberek nagy többsége.“¹ A szokás, felékesíteni a könyvtárakat azon nagy férfiak képeivel, a kiknek iratait magukban foglalják, már Cicero korában divatozott. Elbúsulva magát, elesüggedve, előre érezvén a köztársaság végét, midőn a legbecstelenebb embereket látta a legmagasabb kitüntetéseknek birtokában, tanulmá-

¹ E hermesek jelenleg a vaticáni museumban, a Múzsák termében vannak elhelyezve.

nyaihoz menekült, könyvei közt élt s ezt írta barátjának, Atticusnak: „Inkább szeretek nálad ülni az Aristoteles képe alatt levő kis padon, mint az ő curuli székeikben.¹

Nem habozunk feltenni, hogy nyilvános felolvasási terem is volt a tiburi villában. Hadrian nagy barátja volt az ily felolvasásoknak. Ő építteté Rómában az *Athenaeum*-ot, melyben elszavalták irataikat a rhetorok s a költők. Valószínű, hogy ellátta ilyféle épülettel nyárilakát is, a hol kényelmesebben hallgathatta kedvencz íróit. Sajnos, mindeddig nem volt lehetséges felfedezni ezt a sok rom között, valamint a Lyceumot s az Académiát sem. Meglehet, e czélra szolgált azon kis színház, melynek némi maradványait a villa legszélén találták meg s a melyet *odeon*-nak neveznek az archaeologusok. Hesychius szerint az odeon a szónokok s a czitera-játékosok előadásaira vala fenntartva;² egészen természetes volt tehát, hogy a nyilvános felolvasásokra is használják s Horácznak egyik érdekes helyéből csakugyan azt következtethetjük, hogy a színházakban gyűltek össze a nevesebb írók műveinek meghallgatására. Hogy megértesse Mecenassal, miért agyarkodnak oly nagyon ellene, azt mondja, hogy nem bocsátják meg vonakodását műveinek nyilvános felolvasásától. Éppen akkor, midőn Pollio színre hozza az irodalmi ünnepélyeket, melyekre oda tolongott egész Róma, nem tudván, mit csináljon üres idejével, Horácz kárhóztatni látszik azokat s megtagadja részt vevését. Egyetlen indoka, hogy visszatetszik neki látványul szolgálni a színházba összegyűlt tömegeknek:

¹ Cic., *Ad Att.*, IV., 10.

² Hesych., Ὀδεῖον.

Spissis indigna theatri
Scripta pudet recitare.¹

De a többi írók nem voltak ily kényesek; Ovid örömet gondol vissza reá, hogy ifju korában „a nép előtt“ olvasta fel szerelmes verseit² s Statius boldoggá tette „a várost“, ha megígérte, hogy bizonyos napon költeményeket fog felolvasni.³ Ha elnézünk is a költők túlzásaitól, mindenesetre nagyon látogatott gyűléseket jelentett a „város“, a „nép“; valószínűleg itt is azon zsúfolt színházakról (*spissa theatra*) van szó, a melyeket Horác említ. Még a midőn kisebb közönséget vonzottak a felolvasások s szerényebb helyiségekbe tétettek át, ha nem is igazi színházak, legalább olyan formájuk valának e helyiségek. Juvenal sajnálkozik a szegény írók fölött, a kik, hogy megismertessék magukat, nem használt ócska termet bérelnék ki valamelyik nagy úrtól s a saját költségükön butoroztatják be; kitetszik szavaiból, hogy a berendezés karnak s lépcsőzetnek, vagyis annak felállításából áll, a mi a színházat jellemzi.⁴ A kar, a honnan jobban látnak s közelebbről hallanak, az előkelőbb személyiségeknek van fenntartva, kényelmes székekkel, hogy jobban elhelyezkedhétvén, hajlandóbbak legyenek a megbámulásra. A lépcsőzetre a közönséges emberek telepednek le, névtelen barátok, ügyfelek, lekötelezettek, mindazok, a kiket meghívnak, hogy számot tegyenek s

¹ Hor., *Ep.*, I, 19, 41.

² Ovid., *Trist.*, IV. 10, 55.

³ Juven., VII. 83: *laetam cum fecit Statius urbem*. S alább nemcsak *populus*-nak, mint Ovid, de *vulgus*-nak nevezi a hallgatóságot.

⁴ Juv., VII. 46.

tapsoljanak; szóval a hallgatóság lármás része. A kar tekintélyes emberei legfeljebb halk morajt hallatnak, ha meg vannak elégedve; a hátsó sorbeli jó barátoknak kellett dobolniok és kiabálniok, hogy kifejezzék lelkesedésöket.

Szemközt, emelvényen ül a felolvasó, „szerény tekintettel, kifésülve, ugymond Persius,¹ uj tógában, gyűrűkkel ujjain, lágyító itallal öntvén le gégejét, a hallgatóságra vetett gyöngéd tekintettel.“ Ha kellemesen olvas, ha jól megválasztotta tárgyát, ha van a karban néhány határozott s a lépcsőkön néhány tenyeres-talpas barátja, kedvezőleg fogadják első szavait; a helyeslő moraj csakhamar tapsba megy át s a mint ily jól előkészített gyülekezésben történni szokott, a hallgatók egymást izgatva fel, előbbutóbb lelkesült kiáltásokban törnek ki. Így történt, hogy oly gyakran csalogdtak e korszakban az irodalmi művek valódi értékére nézve; hogy örök életre hivatott remekek gyanánt üdvözöltek tetszetős frivol műveket, melyek sikere nem érte meg a más napot.

Nagyon érdekes lenne megtalálni egyikét a termeknek, melyekben e kis jelenetek lefolytak. Nem tudjuk, ha vajon elég szerencsések lesznek-e rábukkanni némi maradványára a tiburi villában. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy hasonlítani fog az odeon-hoz, melyről imént szoltunk s hogy kisebb kiadású színház leend.²

¹ Pers., I. 18.

² 1874 márcz. havában, az Aventinen, azon a táján történt ásatások alkalmával, a hova Mecenas kertjeit helyezik, pompásan diszített nagy termet találtak; egyik vége félkör alakú, amphi-teatrumszerűleg a mennyezetig emelkedő lépcsősorral, míg az áttellenes oldalon szónoki emelvény nyomait vélték felfedezni.

Nincs egyéb hátra, mint az Alvilágról is szólanunk, mert ezt is utánozták a tiburi villában. Hadrian ide akarta helyezni, hogy mise hiányozzék, mondja életírója. Az archaeologusok megpróbálták felkeresését, de aligha ezélt érnek, annyira nem tudni, mely minta után építteté a császár. Pusztán az egyéni képzelet alkotása volt-e, vagy az Aeneis hatodik könyvének leírásához idomították? Ki tudná megmondani. Mindenesetre érdekes és figyelemre méltó, hogy eszébe jutott a Tartarust s az Elyseumot befoglalni mezei lakába. Nem-e annak jele ez, hogy különös módon foglalkozni kezdtek kortásai a tulvilággal?¹ A mi őt magát illeti, nem hiszszük, hogy sokat törte volna magát vele. Ezen értelmes államférfiu, e költői scepticus nem tartozott azon emberek közé, a kikre nagy hatással lehettek volna Kelet rejtelmes vallásai s az új érzelmek, melyeket a világban keltettek. Azt olvasuk, hogy midőn a halált közeledni látta, eléggé uralkodni tudott magán, hogy mesterkéltséggel kis verseket költsön, melyekben sajtászerű összehalmozásával a le nem fordítható kicsinyítéseknek így szól „didergő és kedves kis lelké”-hez: „Fakó, rideg s meztelen helyekre fogsz menni, a hol nem engedheted többé át magadat megszokott

Vespignani és Visconti azt következtették ebből, hogy felolvasó terem volt, *auditorium Maecenatis*-nak nevezték el s ma is e néven ismeretes, (*Bull. d'arch. munic.* 1876, 166 s. k. II.) Azóta kétségek támadtak egykori rendeltetésére nézve. Mau (*Bulletin de l'Institut de correspondance archéologique*, 1875, 89 l.) azt tartja, hogy virágház féle volt e terem s lépcsőzetei a virágcserepek elhelyezésére szolgáltak.

¹ Caligula meggyilkoltatása napján a nép számára játékokat rendezett, melyekben egyiptómiaiak s ethiopok alvilági jeleneteket adtak elő. Az előadás este történt s belenyult az éjszakába.

játékidnak.“ Miként állította elő e „fakó és meztelen“ helyeket villájában? Rá kell szánnunk magunkat, hogy nem fogjuk megtudni.

III.

Megértették s szerették-e a rómaiak a természetet? — Mely indokaik voltak a város elhagyására. — Horác Tiburban. — A nyaralás közkedveltsége. — Miként nyaralt az ifjabb Plinius? — Villái. — Kertjei. — A régiek által kedvelt látképek. — A kilátás a Poecile-től.

Hadrian villájának fennebb olvasható leírása megértetővé teszi, miért ítélték olykor szigoruan meg. Bizonyos, hogy misem lehetett volna kevésbbé hasonló egy nyárilakhoz a szónak mai értelmében. Ezen építkezési fényüzés, az épületek ezen összehalmozása, e stadium, e színházak, e Lyceum, ezen Academia elütnek a mi életszokásainktól. Nincs itt semmi falusias, a mi a mezőkre emlékeztetne; minden fölpiperézettnek, nagyvárosiasnak, mesterkéltnek látszik. Meglehet, egyszerűen csak az következtethető ebből, hogy a mezei élet gyönyöreit másként fogták fel a rómaiak, mint mi; sokan azonban tovább mennek s határozottan állítják, hogy éppen nem szerették a mezei életet s a tiburi villa érvet szolgáltat azon nézet mellett, hogy se érzékek, se vonzalmuk nem volt a természet iránt.

E vádat meglehetősen egyértelműséggel emelik a rómaiak ellen s a mi szemeinkben ugyancsak komoly vád ez. Mi mindannyian igényt formálunk reá, hogy dühösen szeretjük a természetet; inkább, mint valaha, a jó izléshez tartozik felkeresni a szép kilátásokat s nagyon

megsértene, a ki azt állítaná, hogy el nem ragadnak, úgy a mint illik. Nálunk senkinek nem volna bátorsága elmondani Socratessel:¹ „Nemcsak el nem hagyom hazámat, de ki nem teszem soha a lábaimat Athenből, mert szeretek tanulni, a fák és mezők pedig mire sem tanítanak meg.“ E vallomás elpirítana bennünket. Manapság előzékenyebbek a fák és a mezők s senki sincs, legyen bár még oly egyszerű s nyárspolgáriás szellem, a ki azt ne állítaná, hogy sokat nyer a velők való társalkodás által. Feljegyezték, mióta lett ily élénkké a természeti szépségek iránti ezen hajlandóság: a tizenhatszadik század derekán született; Rousseau első hozta divatba a hegyeket, az ő nyomdokain fedezték fel a havasokat. A Sveicz, melyet vad országnak tartottak előbb, köteles zarándokutjává lett azóta mindazoknak, a kik adnak valamit magukra. Ezt ismétlik mindennap, ezt olvassuk mindenütt, ez tesz bennünket büszkékké önmagunkra. Nem állítjuk, hogy minden tévedés; a természet iránti érzék kétségkívül nagyobb mérveket öltött, általánosabbá lett egy évszázad óta; de azért nem szabad túlhajtanunk a dolgot s azt vitatnunk, hogy a rómaiak előtt ismeretlen volt. Megértették s szerették a természetet a maguk módja szerint s azt hiszszük, nem lesz haszontalan dolog, miután kínálkozik rá az alkalom, vizsgálnunk, milyen volt megértésöknek s szeretetöknek sajátos módja.

A mező volt bölcsőjük, hosszú időn át kedvencz tartózkodási helyök; utóbb azonban magukhoz édesgette őket a város s vajmi kevesen állottak ellent vonzó erejének. Az előkelő személyiségek, a közhivatalokat áhítozók kénytelenek valának ott telepedni meg,

¹ Plato Phedrájában.

hogy mindig választóiknak szemei előtt legyenek. Követék őket a római Campagna kis birtokosai, midőn a szükség által kényszerítve eladták szántóföldjeiket hatalmasabb szomszédjaiknak. Majd a többi után jöttek a szabad munkások, kiket már csak a legterhesebb s veszélyes munkáknál alkalmaztak, a melyeknek nem akarták kitenni rabszolgaikat a gazdagok. E szegény ördögök megunták végre a nyomorúságos életet, a melyre kárhoztatva valának s tudván, hogy a városban a kinestár költségén fogják őket mulattatni s eltartani, siettek oda költözni át. A mint egyszer megkapták a maguk gabna- vagy olaj-járulékát a nyilvános kiosztások alkalmával, vagy illetményüket a gazdagok kapujánál, a mint megszokták a sokféle látványosságot, melyek az évnek harmad részét igénybe vették, nem volt többé mód visszatéríteni őket a szántóföldekhez. Az értelmesebb emberek megütközéssel látták elszaporodását e tunya népségnek, melyből közveszély idején egy katonát sem lehetett fegyverbe állítani. Varro ékes szavakban panaszolja el, hogy a mezők néptelenek, mióta a munkások egymásután belopóztak a városba s „ezen erős kezek, melyek a földet munkálták meg, nem foglalkoznak többé egyébbel, csak tapsolással a színházban vagy a circusban.“ De nem hallgattak e becsületes panaszokra, az egyszer megadott lökés nem állapodott többé meg. A nagy város Augustus kora óta egész ürességet támasztott maga körül; csak terjedelmes legelők s kéjlakok voltak a Campagnan s romba dőltek Latiumnak s a sabin földnek régi városai, melyeken oly sokáig megtört Róma szerenéséje.

A Rómában való tartózkodás bizonynyára nagyon kellemes lehetett; bőségben megtalálták ott a legkülönbözőbb, mindenféle izlésnek s vagyoni állásnak megfe-

lelő szórakozásokat s élvezeteket. De nem vonhatta ki magát a nagy városok rendes feltételei alól. A lázas élet végre is elviselhetlen kimerültséget von maga után. A szellemet ellankasztja a folytonos feszültség, elbutítja a zaj, elszédíti a sok mindenféle ügynek örvénye; alig viselhetjük el ezen általános izgatottságot, melynek látása előbb gyönyörködtetett; a mily boldogok voltunk, hogy mintegy kiragadott magunkból a külső mozgás, épen oly szenvedélylyel óhajtunk visszatérni önmagunkhoz, egy pillanatig a magunkénak lenni. A legléghább, a legvilágiasabb ember is érzi s kielégíteni igyekszik a magány s nyugalom különös szükségét. Milton szép versekben irta le örömét a fogolynak, ki lerázván lánczait, egy nyári reggelen elmenekül a mezőkre. Soha nem látta oly zöldeknek, az eget soha oly tisztának. Hallgat a szabadnak minden neszére, élvezi a széles és tiszta láthatárt, melyen szemei nyugosznak, a langyos és enyhe léget, melyben kitágul a szív. Minden megkapja s elbájolja, ujnak tetszik, a mit százszor is látott, fogékony oly szépségek iránt, melyeket soha nem vett észre, ámbár mindig a szemei előtt voltak: felfedezte a mezőt. Úgy képzeljük, eme benyomást érezhették a rómaiak, kiknek volt bátorságuk megszakítani egy szép napon kötelékeiket, hogy egy kis nyugalmat kérjenek a zöldnek esendjétől; a nagyvilági élvezetek fáradalmai így ébreszthették fel bennök a falusi élvezetek utáni vágyat.

Horác, a költő egyike volt e rómaiaknak. Senki nem dícsőíté inkább a szabad természetet, mint ő; szavaiból úgy látszik, mintha csak itt érezte volna magát jól, mintha soha nem szeretett volna egyebet. De mégis érezzük, hogy e vonzódás nem volt nála oly természetes, mint nagy elődjénél, Lucretiusnál s barátjánál, Virgil-

nél.¹ Róma nagyon tetszett neki az első években: megtalálta ott a látványokat, melyek fölvidámították szellemét s tápot adtak gunyoros hajlamainak. Nagyon kellemes volt időzése a városban, a míg egyedül sétálhatott a Forumon s a Mars-mezőn, s szabadon figyelhette meg az erőművészek mutatványait s a kalandhősök csevegéseit; de midőn ismert egyéniséggé tette Mecenás barátsága s nem hagyhatta el lakását a nélkül, hogy ismeretlenek ne ostromolták volna szerencsekívánataikkal, unalmas emberek kérdéseikkel a közdolgokról s kérvényezők pártfogásaért való esedezéssel, megundorodott a várostól. Annyira meggyűlölte a sok alkalmatlankodást, hogy rendes mérséklete is elhagyta; oly szenvedélylyel óhajtá a magányt, a mely valóban meglep a bölesnél, ki azt vallá, hogy semmi után sem kell tulságos hévvel vágyakoznunk. Boldogan is élt kis nyári lakában; de hajlandók vagyunk hinni, hogy a mi oly élénkké tette boldogságát, a városi kellemetlenségek emléke volt, a melyeket lerázott a nyakáról. Meglehet, nem találta volna „isteni“-eknek az ottani lakomákat, ha a midőn fesztelenül ült asztalnál néhány szomszédja társaságában, eszébe nem jut unalmas volta a római diszebédeknek zsarnoki szabályaikkal, melyek annyi serleg kiürítésére kényszeríték, a mennyit az ünnepély királya akart inni s tűrhetetlen pletykáikkal, melyeknek anyagát a legujabb botrányok s a híres színé-

¹ Kitetszik ez a tájképekből, melyeket előszeretettel rajzol. Bármilyen legyen is az érdemök, kevesebb a mélység s több a nagyvilágiasság bennök, mint a másik két költőnél. A mythologia sok helyet foglal bennök el s nem oly naiv jelképezése s őszinte kifejezése a természet nagy tüneményeinek, mint emezeknél, hanem akárhányszor csak a módok egyike, melyekkel szelleműs emberek kellemesekké szokták tenni leírásaikat.

szek szolgáltatták. Azon gonosz megjegyzést teszik, hogy soha sem látszik annyira elbűvölni a szabad természet által, mint a midőn visszatartják a városban. Mindenféle szorgalmazásokon s untatásokon átesve, Rómában tört ki ajkairól e felkiáltás, melyben egész lelkét kiönté: *O rus, quando ego te aspiciam!* Meghidegülni látszik falusi laka iránt, a mint oda érkezett s nem egyszer elhagyni óhajtja néhány napi időzés után. Őszintén beismeri, hogy biz ez álhatatlanság, de nagy fáradságába kerül kivetköznie belőle. „Szellőnél gyorsabban óhajtok Tiburban lenni, mondja, ha Rómában vagyok, s Tiburban levén, sajnálom Rómát.“ Ime a konok nagyvilági ember, ki azt hitte, kigyógyult, hogy egy pillanatig csömört érzett a gyönyörök iránt, melyek elbájolták, de nem késik felvenni a régi igát, mihelyt elhagyta rossz kedve. Csak élte végszakában lett teljessé a megtérése. Ekkor már csakugyan jobban szerette a mezei életet, mint a hogy barátai akarták; kedvéért megszegte Mecenásnak adott szavát is; megigérvén, hogy csak néhány napig lesz távol, hónapokig váratott magára.

Ez lehetett az esete Horácz sok római kortársának is; mint ő, nagy barátaivá lettek a természetnek, nagy barátai levén előbb a városnak; ezen ellentétek s visszatérések nem ritkák oly embereknél, a kik szenvedéllyel cselekszenek mindent. Elűzve a fáradság és unalom által Rómából, előbb a nagyváros körül ögyelegnek s alig merik eltéveszteni szemeik elől. A lehetőleg kevésbé akarnak eltávozni tőle, nyári lakokat építenek a kapuk tözsomszédságában, a nagy utak mentén, a Tiber két partján. Mihamar tapasztalják azonban, hogy e sokba került villák s kertek nem óvják őket meg az alkalmatlankodóktól. Reájok talál ott is a város, mely elől

szökni akartak. A szegények mindig követik a maguk módjához képest a gazdagok példáját; reájok nézve is nyomasztó volt Róma, nem akartak folyvást ott maradni. Ünnepnapokon egész raja az alsóbb osztályoknak szál-lotta meg a külső városrészekben, a folyó mellett levő esapszékeket, a szent erdőkben a templomok környékét. Tánczoltak, „mindenki a magáéval“, mondja Ovid;¹ a szabad ég vagy lombsátor alatt lakmároztak. Zajos, alkal-matlan szomszédság volt ez, Róma határán épen oly kevésbé lehetett nyugalomban élni, mint Rómában magá-ban. Tovább huzódtak tehát Tusculumba, Prenestebe, Tiburba s midőn a várossal szomszédos s nagyon diva-tossá lett e helyeket is felette sokan látogatták s itt sem lehetett többé megtalálni a keresett csendet és elvonult-ságot, kénytelenek valának még távolabb menni. Így történt, hogy egész Italiát, a bajae-i öböltől az Alpesek tövéig csinos villák népesíték be. „Mikor szüntök meg, mondá Seneca a korabeli gazdagoknak, azt kívánni, hogy ne legyen tó, mely fölött nem uralkodnak nyári lakásaitok; folyó, melyet nem szegélyeznek pompás épü-leteitek. Mindenütt, a hol meleg forrás fakad, siettek új menhelyet emelni gyönyöreiteknek; mindenhova, a hol kanyarulatot tesz a folyó, palotát helyeztek s nem érve be a szárazzal, gátokat vettek a hullámok közé, hogy a tengert bevezessétek épületeitekbe. Nincs vidék, melyen ne csillognának lakásaitok, majd a halmok tetején, a honnan széles kiterjedésű tengert s földet ölel át a szem, majd a rónának közepette, oly magasra emelve, hogy hegynek látszik a ház.“²

¹ Ovid., *Fastes*, III. 525.

² Senec., *Epist.*, 89, 21.

Nem csupán a gazdagok érezték szükségét a városból való elmenekülésnek s a mezei lég belehellésének. A jobbmódú felszabadítottak, egyszerű polgárok s különösen az írói emberek, a többenél inkább kedvelői a csendnek és szabadságnak, boldogoknak érezték magukat, ha valahol, messze a tömegtől s a zajtól, birtokosai lehettek annak, a mit „gyík-odú“-nak nevez Juvenal. Sueton, a kit nem tettek gazdaggá tudós munkái, fejébe vette egy ízben, hogy kis birtokot vásárol s nem fizeti nagyon drágán meg. Kérése folytán megbizott Plinius, a ki őt protegálta, egy alkalmas embert az üzlet közvetítésével. „Barátunkat, így ír hozzá, Róma szomszédsága kísérti, a közlekedés könnyüisége, az épületek egyszerűsége, a birtok kis terjedelme, elég nagy a szórakozásra s kisebb, sem hogy elfoglalná. Oly tudós embereknek, mint ő, elég, ha annyi földjük van, hogy kipihentessék rajta a szellemet s gyönyörködtessék szemeiket; csak egy kis parti ösvény kell nekik, sétány, melyen tétlenül kódoroghassanak, szőlő, melynek minden vesszejét s néhány fa, melyeknek neveit ismerik.“¹ Nem-e ma is írói embernek való kert ez?

A szabad természetnek e minden rendű és rangú barátai közt, kik az első alkalom adtával elmenekültek a városból, némelyek, mint Horác is, mihamar megbánták elhagyását. Hamarabb, mint belefáradtak a zajba, elunták a magányt. Nem állottak ellent a nagyvilági örömök utáni váagnak. Miként is maradhattak volna sokáig távol a circusi s amphiteatrumi játékoktól? „Kellott, hogy folyni lássák egy kissé az emberi vért“, mondja Seneca² s gyorsabban, mint a hogy eljöttek,

¹ Plin., *Epist.*, I. 24.

² Senec., *De tranqu. animi.*, II. 13.

viassziasiettek Rómába. Ám ez csak kivétel volt; a gazdag rómaiak rendszerint villáikban maradtak, a míg csak tehették. A hegytetőkön vagy a folyók partjain épültek a nyári évszakra; voltak a zord szelek ellen fedett helyeken is, melyekben télen át laktak. Némelyik nagyon távol volt Rómától s hosszú szünetek alkalmával keresték fel, például ősszel, szüretkor; a város környékén levőkbe akkor mentek, midőn csak egy-két napi pihenőjük volt. Ilymódon csak akkor tartózkodtak Rómában, ha igénybe voltak véve ügyeik által, sőt Rómában is megtalálni igyekeztek a természetet. A köznép, mondja Plinius, virágokat tett ablakaiba;¹ szegény virágok, ugyancsak nehezen élhettek meg levegő és nap nélkül, a régi város szűk utcáiban! Azoknak, kik házat építtethettek, gondjuk volt, hogy az atrium mögött fenntartsák egy kis kert helyét néhány fával, melyeket ligetnek, néhány vizeseppele márványmederben, melyet euripes-nek neveztek, s a háttérben kagylóbarlanggal a falra festett faszor mellett, oly annyira szerették képzelődésben ringatni magukat s feledni, hogy nagy város közepében vannak.

Ime, e társadalom ugyancsak vonzódni látszott a természethez; de ne feledjük, hogy vonzódása főleg a város megünasából eredt, a mire nem egy körülmény vall. Könnyű felismernünk, úgy véljük, hogy a kik e szép villákat lakták, inkább üdülést kereső nagyvilági emberek valának, mint a természet önzetlen barátai. Nem csak azért mentek oda, hogy az erdők s mezők szépségeinek néma szemléletében éljenek: bünösöket láttak volna bennök, ha bezárkóznak, hogy soha ne távozzanak el. Tiberius idejében egy előkelő római, Servilius

¹ Plin., *Nat. Hist.*, IX. 4.

Vatia, kétségkívül megdöbbenve s elundorodva mindattól, mit a senatusban látott, pompás villát építtetett magának Cumae közelében s ott élte napjait. Eszünkbe sem jut kárhoztatni őt, a miért kivonta magát annyi veszélyből s gyalázatból, s sajnálatot sem érdemel, oly csodaszép vidéken lakott; de a rómaiak még a császárság alatt is nehezen tudták megérteni, miként száműzheti valaki magát önkényt a társaságból s a közügyektől s Seneca mondja, hogy valahányszor közelében járt a gyönyörű cumae-i villának, önkénytelenül is megjegyezte: „Itt nyugszik Vatia“.¹

E nyári lakok urai tehát rendszerint a közpálya s az élet mozgalmai által igénybe vett férfiak voltak, pénzemberek, politicusok, kik itt pihenték ki régi fáradalmaikat s készültek ujakra, írók, kik szellemöknek megedzését s képzeletök felüdítését várták a magánytól. „Itt, ugymond Plinius, boldogan, hogy megérkezett laurentumi lakába, itt nem hallom többé az alkalmatlan zajt, nem társalkodom, csak önmagammal s könyveimmel. Ó tenger, ó partok, igazi dolgozó szobáim, mennyi eszmét nem szültök bennem, mennyi munkát nem mondatok tollamba!“² Sokat szeretvén magáról beszélni, óránként leírja életmódját: „Mihelyt tehetem, felkelek, rendszerint az első órában (reggeli hat óra). Ablakaim előbb zárva maradnak, mert tapasztaltam, hogy a csend s a homály eleveníti a szellemet. Ha van megkezdett munkám, avval foglalkozom; majd rövidebb, majd hosszabb ideig dolgozom, a szerint, a mint könnyebben vagy nehezebben alkotok meg valamit s tartom elmém-

¹ Senec., *Epist.*, 55, 4.

² Plin., *Epist.*, I. 9.

ben; aztán előszólitok egy titkárt, kinyitatom az ablakot s leíratom, a mit megszerkesztettem. A negyedik vagy ötödik órában (tiz vagy tizenegy óra), az időjárás-hoz képest, sétát teszek egy fasorban vagy oszlopcsarnok alatt s séta közben nem szünöm meg gondolkodni s tollba mondani. Aztán kocsira ülök; itt is folytatom a munkát, melylyel reggeli s séta közben foglalkoztam.¹ S folytatja leírását e komoly napoknak, melyekben a munka mindenbe belevegyül, még az estebédbe is, mert ilyenkor tanulságos dolgokat szoktak felolvasni. Midőn rendkívüli mulatságban részesíti is magát, például vadászatra megy, nem mulasztja el magával vinni tábláit; keze ügyében vannak, a midőn kelepczéi mellett ül s ha a vaddisznó késik megfogatni magát, előveszi íróveszszejét s munkához lát; ha üres kézzel tér is haza, néhány oldal mindenestre megtelt. Mi nem épen így fogjuk fel a mezei életet. Kétségkívül nem volt oly munkás mindenki, mint Plinius; nem mindenki vitte folyvást magával a titkárját, s voltak, a kik otthon hagyták író-tábláikat, ha vadászni mentek; de csaknem mindnyája, úgy mint ő, politikus, szónok, irodalmi s nagyvilági ember volt, kit a fáradtság pillanatra elűzött a városból, a ki mihamar visszakészült oda s nyaralását arra akarta felhasználni, hogy rendes foglalkozására megerősödött testet s élénkebb szellemet vigyen magával.

Ha tudjuk, kiknek számára épültek a római villák s mit kerestek ott, úgy fogjuk találni, hogy teljesen megfeleltek rendeltetésöknek. Első érdemök, melyet a nyaraló egészében s legcsekélyebb részletében is feltalálunk, hogy teljesen hozzá valának idomítva a hozzá-

¹ Plin., *Epist.*, IX. 36.

jok kötött várakozásokhoz. Az ifjabb Plinius leirta számunkra a magáét s e leírás fogalmat ad nekünk a többiről is. Meglepetéssel látjuk, a lényegben mennyire hasonlóak valának a laurentumi s etruriai házak Hadrian-nak tanulmányoztuk villájához. Igazában csak egy különbség van köztük, tulajdonosaik vagyonának s rangjának különbsége. Egyszerű magánzó nem engedhette meg magának azt, a mit a császár, de az építkezés s a díszítés általános rendszere egy és ugyanaz s Plinius levelei igen gyakran megerősítik Daumet restaurálását.

Gyanítom, hogy, Plinius villáit s különösen az etruriaiakat látva, az lenne első benyomásunk, hogy nagyon csodálkoznánk sokfélesége fölött az építményeknek, melyekből állanak. Mindezen különböző magasságú s alakú, inkább egymás mellé helyezett, semmint egyesített épületek inkább helység, mint nyárilak gyanánt hatnak reánk.¹ De ne feledjük, hogy római lakás volt itt, egy római pedig, még ha fejébe veszi is, hogy egyszerűen fog élni, nem lehet el a rabszolgák egész csapatja nélkül. Ha nem zsúfolják őket a boltüregekbe, ha, mint Plinius, tisztességes, szükség esetére barátaiknak is ajánlható szobákat akarnak nekik adni, sok helyre s több házra van szükségök. E házak számánál is jobban meglep, hogy nem vettek maguknak fáradságot szabályosabb elhelyezésükre; de láttuk már, hogy a rómaiak, különösen mezei lakásaiknál, nem sokra tartották a külső

¹ Meglehet, ilyféle eszmét akar kifejteni Plinius, midőn azt mondja, hogy laurentumi házából egész tömegét látja a villáknak, melyek a tengerről vagy a partról is tekintve a városok sokaságának képét mutatják (*Epist.*, II. 17).

látszatot. Így a helyett, hogy a részarányosság kedvéért egy oldalra helyezték a termeket és szobákat, szanaszét osztották, hogy különböző látképeket nyújtsanak; szaporították a külön pavillonok számát, hogy inkább el legyenek szigetelve s minden irányban szép kilátást élvezzenek. Meglehet, kevésbbé volt szerencsés az általános beosztás, de a lakosztályok kényelmesebbek valának s ez elég volt nekik. A mi hiúságunk először is a homlokzatra gondol; hogy tetszetősebb legyen, nincs ellenünk, ha rosszabbúl lakunk is. A rómaiak kevesebbet törődtek a járókelőkkel, csakis lakói számára építették a házat. Bőven elhalmozták mindavval, a mi kellemeesebbé tehetné reájuk nézve; mítsem kiméltek, ha azon erősítő nyugalomnak s a csendes örömök azon változatosságának megszerzéséről volt szó, a melyeket itt kerestek. Plinius bizonyára nem volt kéjencz; ellenkezőleg antik erkölcsű embernek tartották s Sentius Augurinus, a költő több Catót lelt benne.¹ Lehetetlen mégis meg nem ütköznünk annak láttára, mennyire hajhászta a jólétet nyári lakában. Elfáraszt lakosztályainak felsorolása; különböző nagyságú éttermei vannak minden alkalomra; emebben étkezik, ha magára van, a másik meghittebb barátainak fogadására szolgál, a nagyobb harmadikban elfér a meghívottak tömege. Egyik a tengerre néz; étkezés közben látják belőle, miként törnek meg a hullámok a falakon; a másik a mezőkre tekint, mindenik oldaláról élvezhetni a rétek látképét s a mezei élet jeleneteit. Egy hálószoza rendszerint elég ma a legnagyobb igényűeknek is; nehéz lenne megmondanunk, hány volt Pli-

¹ Plin., *Epist.*, IV. 27: *Ille o Plinius, ille, quot Catones!*

nus villájában. Nemcsak minden szükségletet, minden szélyt is kielégítettek. Itt a tengerre nyílik minden ablak, amott hallani lehet moraját a nélkül, hogy látnék; ez apsis-alakú s széles nyílásain világosságot nyer a napnak minden órájában, egy másik homályos és hűs, csak épen annyi világosságot bocsát be, a mennyi szükséges, hogy ne legyenek teljesen sötétben. Ha szórakozni akar a háziur, e nyílt teremben tartózkodik, a honnan mindent megláthat, a mi künn történik; ha az elvonulás szükségét érzi, van egy szobája, a melybe bezárkózhatik, a mely úgy fekszik, hogy semminő zaj nem juthat el füleihez. Plinius „öröme“-nek nevezi; boldog villájában, hogy távol lehet Rómától; e szobában úgy érzi, mintha távol lenne villájától is.

Tegyük hozzá, hogy e szobák szép mozaikokkal vannak kirakva, s bájos festményekkel elborítva s hogy csaknem mindenikben márvány kút van; mert a víz minden oldalról foly ide, tisztán, frissen, bőségben, mulattat suttogásával, egyik lényeges alkateleme a villák díszítésének. Nagy szerepe van az építészek leleményes alkotásaiban, az új berendezésekben, melyek eredetiségével tetszését keresik a nehézkes és elfásult nagy uraknak. Az olvasó emlékezni fog az euripes által körül-fogott csinos fürdőteremre Hadrian villájában; Plinius nem állíthatott ily költséges építményt; volt azonban kertje végén sűrű lugasa, melyet négy karsti márvány-oszlop tartott. E lugas, e kellemes pihenőhely alá csergedező kutakat helyeztek, medenczét, melyben folyvást megújult a víz, a nélkül, hogy kiáradt volna s végre fehér márvány nyugágyat, melyen meleg nyári napokban heverésztek. „Ezen ágyból, ugymond Plinius, minden irányban tovaillan a víz apró csöveken, mintha annak

súlya bugyogtatná, ki az ágyon fekszik.“¹ Hogy kiegészítsük a képet, gondoljuk hozzá a fürdőket, halastavakat, oszlopesarnokokat, melyek minden irányban tovanyulnak, hogy mindenfelé szebbé tegyék a kilátást, e homokos fasorokat a gyalogjárók számára, a többit, melyeknek szilárdabb a talajuk, melyek alkalmasabbak valának a hordszéekben való sétákra, a lovaglók téres hyppodromját, hosszú, egyenes és sötét fasort platánokkal s borostyánfákkal szegélyezve, oldalt kigyózó s egymást átmetsző körsétányokkal, melyek a térnek nagyobb kiterjedés látszatát, a sétának több változatosságot kölcsönöztek. Ime, mi mindent lehetett találni egy gazdag, rendezett viszonyok közt levő férfiúnak villájában, ki a nélkül, hogy bolondságokat követett volna el, kényelmesen akart lakni s kedvére pihenni nyári lakában.

Mitsem szóltunk a parkokról s kertekről, a mi elég különösnek tetszhetik egy mezei lakásnál; de nehéz is beszélnünk róluk. Elképzelhetni, hogy ezekből maradt fenn legkevesebb az antik villákban. Hogy megítélhesük, milyenek lehettek, csak néhány festmény áll rendelkezésünkre, melyen jól-rosszúl fel vannak tüntetve s az írók esetleges megjegyzései. Meglehetősen fogyatékosak e bizonyságok s épen nem elégitik ki tudvágyunkat, de megvan legalább azon előnyük, hogy teljesen egybehangzóak. A tájképek közt, melyek a házakat ékesítet-

¹ Ilyféle gondolat hozhatta létre Varro-nak híres madárházát, mely oly nagy, oly szép volt, annyira tele elmés alkotásokkal s ritka madarakkal. Középe ebédülő volt, hol a vendégek nyugágyait s az asztalt folyó víz vette körül, úgy, hogy a legfinomabb eledelek fogyasztása közben lábaiknál uszni láthatták a halakat s magok körül énekelni hallhatták a rigókat s csalogányokat.

ték, feltalálták néhány kertnek képét részint Pompéiben, részint Rómában: mindenütt szabályos fasorokat mutatnak, két sor gyertyánfát s derékszögben metszik egymást. Középen rendszerint kerek tér van medenczével, melyben hattyúk uszkálnak. Helylyel-közzel apró lugasok láthatók, nádból fonva, venyigével földve, belsejükben márvány oszloppal vagy szoborral s körölte székekkel, melyeken megpihenhettek a sétálók. E festmények Quintilian szavaira emlékeztetnek, melyek naiv módon adnak kifejezést a kor izlésének. „Van-e szebb valami, mint az úgy berendezett kert, melyben, bármerről tekintsük is, csak egyenes fasorokat látunk?”¹

E felvilágosításokhoz néhány érdekes részletet csatolnak az írók. Látjuk az ifjabb Plinius leírásaitól, hogy kertjeiben is, mint az említettük tájképeken, valóságos lombfal szegélyezte a sétányokat. Egész élvezettel ír le egy ily szép platán-fasort, a melyre nagyon sokat tart. „Platánjaim, mondja, el vannak borítva repkénynyel, mely befutja a törzset s ágakat s egyik fáról a másikra nyulva át, valamennyit összeköti.” Hogy a fal sűrűbb legyen, puszpángot tettek közébe s e mögé borostyánt, hogy egészen betöltse a hézagokat. Különösen a puszpáng fontos szerepet játszik a római kertekben. Körülfogja a virágágyakat s tetszetős szegélyt ad a beléjük készített szeszélyes rajzoknak. Igen bizarr idomokba metszették; nem érték be a pyramis vagy váza-alakkal, mint Versaillesben; majd egymásra tekintő állatokat ábrázoltatnak vele, majd betűket, melyekből megismerjük a tulajdonos vagy a munkás nevét.² Augustus kora óta

¹ Quint., VIII, 3, 9.

² Nincs miért kinevetnünk e mániát; nem látjuk-e föl-

vált ez divattá; azt mondhatnók, hogy a szerencsésjőktől mintegy megittasúlt rómaiakban ez időtől kezdve nagyobb a fogékonyság az iránt, a mit „a természet kényszerítése felséges gyönyöré”-nek nevez Saint-Simon. Ugyanakkor, midőn a mezőt a városba vinni megkísérlik, átviszik a várost a mezőkre. Hogy kiegyenlítsék a talajt, melyre villáikat helyezik, hegyeket vágnak le, völgyeket töltenek be. Csak oly fákat szeretnek kertjeikben, melyek növéstét föltartóztatták vagy idomait eltorzították. Nehány szellemes ember, különösen a költők, Horác, Propert, Juvenal, tiltakoznak ugyan e szeszély ellen, s Seneca világosan kijelenti, hogy többre tarja „a patakokat, melyek folyásán nem követtek erőszakot el, melyek a természetnek tetszése szerint csörgedeznek s a réteket, melyek elbájolók a művészet nélkül”; de azért Seneca is a nap izlése szerint berendezett villában lakott; voltak nála is megnyírt sövények, megmetszett puszpángok, eltorzított fák s a többi erőszakosság, melyeket nevetségeseknek talált: annyira igaz, hogy könnyebb gúnyt űznünk a divatból, mint kivonnunk magunkat alóla.

Nyilvánvaló egyébiránt, hogy a kerteknek s parkoknak távolról sem volt oly fontosságuk akkor, mint napjainkban. Kitetszik ez a helynek csekély voltából is, a melyet Plinius leírásaiban elfoglálnak. A régiek nem rendelkeztek változatosakká tevésökre s szépítésökre azon eszközökkel, melyeket manapság ismerünk. Nélkülöztek sok oly fát, melyek ma a kert díszét képezik; különösen

támadni szemeink előtt? Nem-e divat ma is bizarr rajzokat vonni kertjeinkben a virágokkal? Már is összeállítják a tulajdonos nevének kezdőbetűit, nemsokára rákerül a sor az egész névre is.

florájok nem volt oly gazdag.¹ Kertjeik kisebb mérvben ölthették fel a természetes díszet, mint a mieink; így hát nem is fektettek rájuk oly nagy súlyt, mint mi. A kilátás mindent pótol nálunk, ezt keresték legnagyobb szenvedélyvel a villáknál, melyeket építettek. Semmi áldozattól nem riadtak vissza, hogy messzeterjedő vagy mosolygó kilátást szerezzenek, a mely nagy látkört fog be vagy bájos ponton pihen meg. Ez a legfőbb gyönyöre kéjlakaiknak. Sétálnak gyalog vagy hordszéken, egyhangú fasorok, kettős gyertyán-lombfal között; de ha éttermeikben, dolgozó szobáikban vannak, azt akarják, hogy székkükből vagy ágyukból szép kilátásuk legyen; úgyszólván ablakaikból szeretik s élvezik a szabad természetet.

Itt is azonban különbséget kell tennünk: a rómaiak által kedvelt kilátások nem voltak mindig azok, a melyeknek mi adunk elsőbbséget s a látképek közt, a melyeket mi leginkább szeretünk, akárhány nem nyerte volna meg tetszésöket. A természetnek szeretete egyoldalú volt náluk s nem terjedt túl bizonyos határokon. A nagy rónák, a szép rétek, a termékeny földek bájolták őket el. Lucretius nem ismer nagyobb élvezetet oly napokon, midőn semmi dolga sincs az embernek, mint „cseregdedző patakok mellett feküdni, magas fának árnyékában“ s Virgil legfőbb boldogságként azt óhajtja magának, hogy „mindig szeresse a megművelt földeket s a völgy mentén hömpölygő folyókat.“ Ime előtere a táj-

¹ Friedländer megjegyzi, hogy a törökök nagy virágkedvelésének köszönhetjük jó részben kertjeink gyönyörű flóráját. A tulipán, az orgona-virág, a borostyánmeggy, a mimosa Bécsen s Velenczén át jutottak a nyugati kertekbe. Később Amerika felfedezése új, sokkal bővebb behozatalát vonta maga után a virágoknak s dísznövényeknek.

képeknek, melyeket szeretnek: rétek s gabnaföldek, néhány szép fa és víz; tegyük hozzá a kép háttéréként néhány halmot a láthatár szélén, különösen ha meg vannak művelve oldalaikon s befásítva tetőikig. A keret eként teljes; csak ezen egyszerű s viszonylagos szépségeket foglalja magában, melyek minden egyébnél inkább tet-szenek e finom művészeknek. De ha elbájolja is őket a gazdag s polgárisult természet, annál kevésbbé értik a vad természet nagyságát. Cicero nyíltan kimondja, hogy csak a megszokás erejének tudható be gyönyörködésünk a hegyi tájakban. A római tisztek, a legiók fejei, a tartományi kormányzók, a császári intendansok, fogékony szellemű, művelt izlésű emberek több századon át keresztül utaztak az Alpeseken, a nélkül, hogy az unalmon vagy borzadályon kívül egyebet éreztek volna. Nagyon meg lesznek vala lepetve, ha értesülnek róla, hogy ezer meg ezer utazó fog majd ide jöni, megcsodálására a helyeknek, melyeket ők szenvedhetleneknek találtak. Érdeklődés és tudvágy senkit nem vitt akkor a magas bércek közé. Mielőtt átmentek volna a Szent-Gotthárdon, ha nem kerülhették ki ezen utazást, fogadalmat tettek Jupiternek, *pro itu et reditu* s Claudian, a költő mondja, hogy midőn megpillantá a jéghegyeket, mintha Gorgot látta volna, úgy megdöbbsent.¹ Kétségkívül előny, hogy fogékonyakká lettünk e nagy jelenségek iránt s csak szerencsét kívánhatunk magunknak hozzá; de alkalmasint elvesztettük a réven, a mit a vámon nyertünk. Megengedjük, jobban felfogjuk a vad látképnek költészetét, de vajon oly élen-

¹ Claudian., *De bello get.*, 340 s. k. L. e tárgyban Friedländer könyvének azon fejezetét, mely a természet iránti fogékonyságról szól a rómaiaknál.

ken érezzük-e azt is át, a mit Saint Beuve „a nyugalmas természet bájá“nak nevez? Ha bejárjuk felső Olaszországot s eljutunk Mantua környékére, a Ponak partjaihoz, csaknem közönyösen hagy a látása a tájnak, mely annyira híres volt egykoron az utazók előtt. Szellemünk el levén még foglalva a szép alpesi vidékek által, melyeken átmentünk, csak alig s nem minden kicsinylés nélkül tekintünk e mosolygó rétekre s a csendes nagy folyóra, mely azokat öntözi. Pedig ez a Virgil hazája, a táj, mely gyermekkorában szemei előtt volt, a mely soha nem is költözött ki a szívéből. E síkok, melyeket egészen közömböseknak találunk, szülték benne a természetnek szeretetét. Hogy megértse, nem kellett behatolnia a hegyek közé, fölkapaszkodnia az örök hó határáig, néznie a nagy folyóknak forrásait a jégmezők között. Elég volt e zöld mezőkre tekintenie, sétálnia e patakok mentén, e fűzek halavány levelei alatt, élveznie „az árnyat s a hűset e szent kutak mellett“, hallgatnia estenden „a galambok bűgását s a favágó parasztok távoli danáját.“ Eként ébredt fel lelkében ama mély átérzése az egyetemes életnek, ama nemeskeblű rokonszenv a természet iránt, a mely elragad verseiben. Nyertünk-e vajon annyit, mint állítják, azáltal, hogy fejlődésünk mellett képtelenné lettünk megérteni a látképeket s szeretni a tájakat, melyek oly szép műnek alkotásához kölcsönöztek lelkesedést?

Hogy visszatérjünk befejezésül a tiburi villához s a fejedelemhez, a ki építteté, úgy véljük, Hadrian és nyaralója egészben véve helyes képet engednek alkotnunk arról, hogy miként értették s élvezték a rómaiak a természetet s hogy felfogásuk e tekintetben nem oly helytelen s nem is üt annyira el a mienktől, mint sokan

felteszik. Mint napjaink tudvágyó emberei, Hadrian is sok országot bejárt, előszeretettel látogatta a vidékeket, melyeknél a természeti szépségekhez nagy történeti emlékek csatlakoznak: oly izlés ez, a melyben bizonyára senki nem fog megütközni. A természet magában is vonzotta s látjuk, hogy megtette azt, a mi az ő korában nem volt szokásos, megmászta az Aetnát s a Casius-hegyet. De midőn mezei lakást akart építeni utolsó évei számára, nem építkezett a Casius vagy az Aetna lejtőjén s jól tette. Egyikét választá a szűkebb látkörű, nem oly nagyszerű helyeknek, melyek felséges volta nem sujtja le az embert, nem kelti minduntalan fel álmélkodását, a mi elvégre kifáraszt, hanem ellenkezőleg lecsendesít s megnyugtat. Hogy megtudjuk, szerencsés volt-e a választása, csak vissza kell térnünk egy pillanatig a tiburi villához s szemlélnünk a Poecileről élvezhető csodás látképet. Foglaljunk helyet köridomu végrészén, mely aként volt berendezve, hogy misem menjen veszendőbe a szép látványból. Bizonyosra vehetjük, hogy márványpadok voltak itt s Hadrian és barátai alkonyatkor gyakran felkeresték e helyet. Szemeink előtt van Róma s legelőször vonja magára tekintetünket. Egészen ott látjuk a láthatáron tornyaival s domjaival, melyek kiválnak a légürből. Ki tudja, nem a pikans ellentétnek gyönyörét akarta-e megszerezni Hadrian, midőn fővárosának átellenében emelteté villáját? Misem kellemesebb, mondja a költő, mint a szél üvöltését hallani, midőn nyugodtan házukban vagyunk; talán a hatalomba s az életbe belefáradt e fejedelem is azt gondolá, édesebbé teendi nyugalmit e távoli tevékenységnek látványa.

De ha Róma köti is először le figyelmünket, mihamar magukhoz vonják s meg is tartják a környező tájak.

Közelünkben minden oldalról lankásan halmok emelkednek s lesznek zöldebekké s mosolygóabbakká azon arányban, a mint elhagyják a rónát. Balról a latin bércek tetőit látjuk, jobbról a festői sabin hegyeket, Mentanat, Monticellit s távolabb, a Gennaro-hegy tövénél Palombarat. Lehetetlen egyszerűbb, de e mellett szélesebb láthatárt képzelünk, több nagyságot s nyugalmat, több változatosságot s arányt. „Nem csupán táj ez, hanem festmény“, mondaná az ifjabb Plinius.¹ Nehezen válunk meg e látványtól s azt mondjuk magunknak, midőn elhagyjuk: lehetetlen, hogy a kik ily jól meg tudták választani nyaralójuknak fekvését, ne szerették volna a mezőt, ne lettek volna fogékonyak a természet iránt.

¹ Plin., *Epist.*, V. 6.

OTÖDIK FEJEZET.

O S T I A.

Nem távozzunk messzire Rómától, ha Ostiáról szólnunk. A távolság daczára a nagy város egyik külső negyedének lehet tekintenünk Ostiát. Mindig összefüggött történetével, szükséges volt létezéséhez, idejekorán szervévé lett életének. Elannyira, hogy hiányosnak látszik római utazásunk, ha elmulasztjuk felkeresését.

Pedig nem könnyű meglátogatása. Nem járván erre nyilvános járművek, előre el kell készülnünk oly kirándulásra, a mely nem egy tudvágyót visszariaszt.¹ Kezdetben meglehetősen egyhangú az út. Rómát a Szent-Pál kapun, a régi *porta Ostiensis*-en hagyjuk el s csaknem folyvást a Tiber mentén haladunk. A folyópartok rendszerint mosolygó zöldek s árnyas falombok árulják el folyásuk irányát. Itt hiányzik a zöld; piszkoosan s némán hömpölyög a Tiber sovány eserjék s a por által megfehéřített néhány tüske között. Pedig mulatóhely volt ez a csá-

¹ Az utóbbi években vaspályát építettek, mely Fiumicinoig megy; Fiumicinótól Ostiáig azonban hosszú s kevésbé kényelmes az út. Át kell menni a csaknem vad csordák által el-lepett *isola sacra*-n s a Tiberen.

szárság szebb éveiben. Pénzemberek, előkelő urak igen drágán vásároltak meg egy kis kertet a Tiber partjain. Ünnepeleket rendeztek itt mindkét nembeli barátaik számára; egy azon korbéli költő elmondja, miként ittak finom borokat nagy művészek által faragott serlegekből, vidor zajánál a csolnakoknak, melyek szünet nélkül fel és lejárnak a folyón.¹ Ma se csolnakok, se kertek nincsenek. Misem zavarja e pusztának esendjét, csak néhány ló- és ökörcsorda, melyek pásztorainak vad tekintete megijeszti az utazót. Alig találkozunk itt-ott egy pár lovas paraszttal, kik a városból térnek haza, festői öltözetben, nagy csizmákkal, hegyes kalappal s hosszú botjaikkal, melyeket keresztbe tesznek a nyergen. Mulik az idő, utunk hol felkapaszkodik, hol leszáll s a látvány mindig ugyanaz. Végre több mint két órai egyhangú utazás után ismét feltünedeznek a fák s kiszélesedik látóhatárunk. A távolban megpillantjuk Castel-Fusano fenyőcsoportjait, átmegyünk néhány gabnaföldön s csakhamar elérjük Ostiát.

I.

A mai Ostia. — Képe a síknak, mely a régi Ostiát borítja. — Miként hagyták oda a várost? — Az első ásatások. — Visconti munkálatai. — A sirok útjának felfedezése. — A császári palotának nevezett ház. — A nagy templom s a Tiber felé vezető ut. — A folyó mentén fekvő raktárak.

A modern város egy tizenhatodik századbéli egyháznak s egy csinos kastélynak képében jelenik meg előttünk, mely utóbbira rá van vésve II. Gyula címere.

² Propert., I. 14.

A kastélyt két-három ház veszi körül s ezekből áll az egész város. Alig néhány tuczat lakója van a láz évadja alatt, mely jó korán veszi kezdetét s későig elnyúlik. Novemberben aztán néhány száz paraszt érkezik ide a környékből, kunyhókban helyezkednek el s művelés alá veszik a földet. A meleg napok visszatértével sietve odább állanak. Ha elhagyjuk néhány lépéssel a házakat s a kastélyt s magunk elé tekintünk, megragad a szemünk elé táruló nagy és felséges látvány. Mi zaj se hallható e végtelen síkon, a mely bennünket körül fog, minden mozdulatlan s némának látszik: mélabú és szomorúság, a mely egészen meghatja lelkünket. Fokozódik megindulásunk, ha elgondoljuk, hogy e csendes hely egyike volt hajdanta a világ legmozgalmasbjainak, ha benépesítjük azon sürgő-forgó tömeggel, mely ide sietett, midőn Afrika s Egyptom flottái meghozták a gabnát, melyből Róma táplálkozott. A láthatár szélén csillámló tenger mintegy világos keretét adja e pusztának. Jobbra a Tiber két ágra szakad, melyek a napjainkban bivaly-csordák által benépesített *isola sacra*-t veszik körül. Körültünk, a meddig a szem eljut, egyenlőtlen nagyságú dombok fődik a síkot, halmazai a törmelékeknek, melyek alatt egy eltemetett város nyugszik. Alatta e halmoknak, melyeken minden lépésünk márványtöredékekbe, cserepek, fazekak s eltört vázák darabjaiba ütközik, megtaláljuk a régi Ostiát.

Első pillanatra némileg meglep ezen állítás. Értjük, hogy a Vesuv kitörése, mely viruló életének közepette csapott le Pompéire s egyszerre temette hamvai alá, úgy, a mint volt, megtartá számunkra e várost; de Ostia nem volt hasonló catastrophának áldozata, lassan s apránként veszett el; hogyan remélhetni mégis, hogy jelenté-

keny maradványaira találhatnak? Mert egyszerre vált lakatlanná. Jóléte Róma hatalmától függött, a melynek kikötője volt; gyors hanyatlásnak indult, midőn Róma nem vonzotta többé magához az utazókat s az árúczikkeket az egész világból. A barbarok betörései megadták neki a kegyelemdöfést. Genserik óta természetes útja volt mindazon merész kalózoknak, kiket a római Campagnan felhalmozott kincsek ide csábítottak.¹ Itt kötöttek ki, hogy közelebb legyenek a prédához, hogy váratlan rohamot intézhessenek, mielőtt a rómaiaknak idejük lenne védelmükről gondoskodni. Ezen ismétlődő betörések tűrhetlenné tették az Ostiában való tartózkodást. Keserűen fájlalhatta ekkor a város szomszédságát a tengernek, mely, hosszú időn át szerencséjének forrása, annyi váratlan romlásnak tette ki. Minden csapás, a mely ránehezedett, megapasztá lakósságát. Valószínű, hogy megmaradt lakói, a többenél dühösebb támadás által fenyegetve s megfélemlítve, egyszerre távoztak innen el. Kétségkívül vagy a latiumi és sabini hegyekben kerestek menedéket, a hol biztosaknak hihették magukat az ellenség üldözése ellen, vagy Róma falai mögött, melyeket épen ekkor állíttatott helyre Honorius császár.

A mint egyszer elköltöztek, misem csábította őket többé a visszatérésre. A kalóztámadások mind gyakrabban ismétlődtek. El lehet mondani, hogy a császárság végéveitől napjainkig soha sem szüntek meg s e szeren-

¹ Már Cicero idejében meglepték s megsemmisítették az egyik konzul által vezényelt flottát Ostiánál, „csaknem Róma szemei előtt“ mondja Cicero, ki gyalázatnak tartja e szerencsétlenséget. (*Pro lege Man.*, 12). A császárság szép napjaiban eltűnt kalózok visszatértek a negyedik században.

csétlen partok egy pillanatra sem nyerték vissza a biztonságot. A szaraczenek s berberek váltották fel a vandálokat s meg nem szünő pusztításaik oly rettegést öntöttek e tájak lakóiba, hogy még ma is él annak emléke Latium egész tengerpartján. Még XII. Leo pápa idejében is, kevéssel Algiernek a francziák által történt elfoglalása előtt, beszéltek a házakról, melyeket kifosztottak, a parasztokról, kiket elhurezoltak s rabszolgákká tettek. Ezért nem népesült be többé a lakói által elhagyott Ostia; s épen e körülmény őrizte meg romjait. A többi római város is kétségkívül sokat szenvedett a gótoktól, lombardoktól vagy frankoktól; de tovább éltek s e közben meg-megújultak. Ujra építék az elvénült házakat, ezek adták az anyagot az ujakhoz s eként misem maradt meg az antik alkotásokból. Az ember sokkal többet rombol a multnak emlékeiből, mint az idő; Ostiának, szerencséjére, csak az idővel volt dolga. Bizonyára nem egyszer felprédálták, de a rablók rendszerint siettek s nem volt idejük derekasán elvégezni munkájukat. Különben sem akartak mindent elvinni. Behatoltak az elhagyott házakba s hamarosan összeszedték, a mit értékesnek gondoltak, a mi könnyen el volt szállítható. Olykor a gazdag zsákmány reményében feltörték a sírokat is. A Rómából Ostiába vezető úton durván felszakítá egy emelőrud a legszebb sírok egyikének nagy koczkafedőjét s kivetette az út közepére, a hol megtalálták.

Különösen a templomok vonzották őket. Cybeleében a fal mentén darabokra tört márványburkolatot s kicsavart vaskapcsokat látunk. Alant feliratok adják értésünkre, hogy jámbor gazdagok e helyen ezüst szobrokat áldoztak, a császároknak vagy isteneknek képmásait. A feliratok itt vannak még, de a szobrok eltűntek.

s e kiesavart vas s e tört márványok mondják el nekünk, mily durvasággal s erőszakkal végezték a munkát. De ha el is vitték a szobrot, ott hagyták a márványt, melynek értékét nem gyanították, a mely nagyon is alkalmatlan lett volna. S a házakat sem vihették el. Így maradt meg a sok pusztítás daczára annyi romja a régi Ostiának. Midőn nem volt már, a mi kísértetbe hozza a rablókat, nem tértek többé vissza, elveszni hagyták a várost öregségi gyöngeségben. Lassanként megrepedeztek a falak, a téglá- s kőoszlopok egymásra estek, kölcsönösen összetörték egymást bukásukban; idővel aztán mindent befödött a lerakódó földréteg s fű nőtt a romok fölött. De alant még mindig ott vannak a házak s kőépületek szilárd alapjai, a márvány s mozaik padlózatok, a leomlott oszlopok s letört faldíszek, s bizonyára néhány faldarab is, megvédvé a szomszédos épületek összerokadása által. Bátran hozzáláthattak tehát az ásatáshoz; bizonyosra vehették, hogy a törmelék eltávolításával egy nagy város romjait fogják feltárni.

Jól tudták ezt a mult század műbarátai; kutattak is csaknem mindenik részében e téres rónának s minden alkalommal igen figyelemreméltó műalkotásokat hoztak napvilágra. E szerencsés leletek, e becses márványok, melyekkel ugyszólva be van hintve a talaj, felkelték végre a közönség figyelmét. Ugy gondolkoztak sokan, hogy talán második Pompéi van kezök ügyében, pár mértföldnyire Rómától s hogy nem szabad elhanyagolniok e kedvező alkalmat. 1800-ban VII. Pius pápa rendelt el rendszeres ásatásokat Petrini J. építész vezetése alatt; sajnos, a politikai események következtében mihamar félbe szakadtak. Csak 1855-ben ujítá azokat meg IX. Pius; Viscontit bízta meg a vezetéssel s a II. Gyula

kastélyában elszállásolt rabok által végzett munka eredményei kezdettől fogva lekötötték a tudományos világ figyelmét.¹

Az ásatások kezdetekor misem állott fenn a régi Ostiából, csak négy fala egy templomnak, melyet, nem tudni, miért, Jupiterének neveztek s a mely kétségkívül egyik legjelentékenyebb temploma volt a városnak. Magassága őrizte meg a pusztulástól: hatalmas alapfalazatra építék, mely mintegy alsó emeletet képezett s csaknem oly magas volt, mint maga a templom. A szomszéd házak omladéki befedvén ezen egész emeletet, a templom ajtaja egy színvonalra jutott a talajjal s hozzá járulván a jó szerencse is, kitartott a négy fal. Ez volt hát az egyetlen épület, mely túlélte a közös romlást s a ropant síknak minden oldaláról magára vonta a figyelmet. VII. Pius idejében e tájon kezdték meg az ásatásokat s a templom környezetét tarták fel. Visconti másként, rendszeresebb módon járt el. Nem hatolt azonnal, mint Petrini, szívébe a városnak, melyet fel akart fedezni; ugyyszólva kívülről támadta meg, mintegy az ajtón való bejutást próbálta meg. Eszébe jutott, hogy bizonyos ponton a sírfeliratok meglehetősen nagy számára akadtak s feltette, hogy e helynek szomszédosnak kellett lennie valamelyik közztal. Ostiában is, mint egyebütt, a nagy utvonalak két oldalára valának helyezve a temetők s csak ha átmentek előbb a halottakén, érték el az élőknek lakását. A feltevés alaposnak bizonyult; a sírok körül ásva, felfedezték a *via Ostiensis* nagy koczkakö-

¹ Visconti megismertette ezen ásatások főbb eredményeit az *Ann. de l'inst. de corresp. archéol.* 1857 évi folyamában, 281 s k. ll.

veit. Bizonyosak voltak most már benne, hogy nem tévednek, csak egyenesen előre kellett menniök, hogy eljussanak a város kapujához.¹

Az utat meglehetősen nagyságu téren kitisztították. Öt meter szélességű kocsíútból áll, két oldalán terjedelmes járdákkal, s két sírsorral. E sírok átlag nem oly szépek, mint a Pompéiben levők s elegyesebbek emezeknél. A felette egyszerű *columbaria*-k mellett, melyek felszabadítottakat vagy szegényeket zárnak magukba, ott látjuk a sírját egy hiú római lovagnak, ki méltóságának jelvényeivel ábrázoltatta magát, geniusokkal, melyek koronát nyujtanak néki; egy lovag igen előkelő személyiség lehetett Ostiában. Aztán meglehetősen terjedelmes helyiség maradványait látjuk, mely számos kis kamrára van osztva s némelyek szerint testőri laktanya, mások szerint vendéglő volt. Innen a város egyik kapujához érünk, melynek küszöbe még a helyén van, s belépünk Ostiába. A városrész, melyen átbalogunk, meglehetősen nyomoruságos, mint közönségesen a nagy városok legszélso részei, különösen a kereskedő városokéi, melyekben annyi szegény ember torlódik össze. A főut kicsinyeknek s szegényeseknek látszó házakkal van szegélyezve; csakhamar szűkebb utcákra látjuk szétoszlani, melyek ellenkező irányokba vezetnek. Visconti nem hatolt be ezekbe; a falak, melyeket utjában talált, úgy a hogy ki voltak tatarozva máshonnan hozott töredékekkel; egy sírból kivett kis kőurnát medenczeként használtak fel egy kuthoz. Azt következteté e jelekből, hogy oly városrészbe jutott, melyet sebtében helyreállítottak

¹ Kevésbbé érdekes más sírokat találtak azon út mentén, melyet a via Laurentina-nak tartanak.

az ötödik vagy hatodik században, Ostia egyik első pusztulása után, midőn a megrémült lakósság távozni igyekezett a tengertől, mely ellenségeket hozott a nyakára s ide huzódott, a város e kis zugába, Róma felé, a honnan segítséget nyerhetett. Azt hitte tehát, hogy ezen az oldalon nem remélhet fontos felfedezéseket s nem folytatta tovább az ásatást.

De ugyanakkor behatolt a városba más végpontján is, ott, a hol a tengerrel érintkezett s ezen az oldalon szerencsésebb volt. Kissé lejjebb a *Boacciana*-toronynál jó ideje feltűnt már egy félkör idomú jó nagy romhalma, kétségkívül valamely jelentékeny épületnek maradványa. Általában azt hitték, hogy árúcsarnok (*emporium*) volt, s Canina, emlékezvén, hogy látta egy ily emlék ábrázolását Severusnak egyik érmén, s hogy e fejedelem nagy utat építtetett (*via Severiana*), mely körülbelül innen indult ki s vonult tova a part mentén, nem habozott feltenni, hogy ő építteté ezen árúcsarnokot is, melyet *emporium Severi*-nek nevezett el.

Az *emporium* mellett valóságos törmelékhalom emelkedett a magasba. Visconti azt hívé, hogy valamely gazdag lakházra fog itt bukkani s megkezdé munkásaival az ásatást. Először egy Ceres-szobrot találtak, aztán husz lábnyira a föld alatt a legszebbet mindazon római mozaikok közt, melyeket hosszú idők óta felfedeztek. „E márványkövezet, mondja a kutatók egyike, igazat ad Ennius Quirinus Viscontinak, ki azt állítja, hogy a mozaikok e nemében utánzatát kell látnunk az alexandriai szőnyegeknek, melyekben annyira gyönyörködött a hajdankor. E szeszélyes arabeszkék, szabályos osztályokba zárva, a leggazdagabb képzeletű virágfüzerek által környezve s a legélénkebb s legharmonicusabb

színekben kivíve, épen oly hatással vannak a szemre s épen úgy elbájolják, mint a legpompásabb szőnyeg.¹ Biztos jelekből felismerték, hogy a terem, melybe e szép mozaik volt helyezve, fürdőnek volt része s bőségben lévén benne a díszítések, valószínűnek tartották, hogy közfürdő vala. Tudva volt egy érdekes felirattól, hogy Antonin tengeri fürdőket építtetett Ostiában, a melyek többre kerültek két millio sestercianál (közel 200,000 forint); azt hitték tehát, hogy ezekre akadtak rá. Folytatván azonban az ásatásokat, észrevették, hogy e fürdő, fényes berendezése daczára, csakis melléképülete volt egy pompás háznak, a mely teljesen fel van immár tárva. Nagy helyet foglal el; mint a rómaiak mondani szokták, négy utcza közé zárt egész szigetet. A Tiberrel szomszédos fő bejárását két szép oszlop díszíti, melyeket ismét visszahelyeztek talapzatukra. Ugy van építve, mint a pompéii házak; udvara azonban oly terjedelmes, helyiségei oly nagyok és számosak, hogy azt gyaníták, nem lakta egyerű magán ember s mert tudták, hogy a császárok gyakran tartózkodtak Ostiában, föltevék, hogy az övék lehetett e szép ház s elnevezték „császári palotának. Alapos érv nem szól e feltevés mellett; természetesebbnek látszik azt hinnünk, hogy valamely gazdag bankáré vagy nagykereskedőé lehetett; mindjárt látni fogjuk, hogy ezek nem hiányoztak Ostiában.

A város fontosságának és virágzásának nyilvánvaló jeleivel nem csupán e negyedben találkoztak. Jupiter temploma, a melyről már szoltunk, ma egészen ki van ásva s a mint megszabadíták az alapját borító romoktól, teljes fényében jelent meg a szemlélő előtt. Mint közép-

¹ E mozaik jelenleg a vaticani museumban van.

kori templomaink legnagyobb része, egymás fölé helyezett két épületből állott; az első mintegy raktára volt magának a templomnak. Homlokzatát hat corintheta oszlop tartá, melyeknek csakis alaktalan töredékei maradtak meg; de birjuk még némelyikét a csinos szoborműveknek, melyek ormát ékesítették s az idő tiszteletben tartá ajtajának küszöbét, mely egyetlen, négy meter hosszúságú csodás afrikai márványdarabból áll. Következtetést vonhatunk belőle a többinek pompájára. E templom előtt, melynek bejárata délnek tekint, oszlopsorral ékített kis tér volt; a másik oldalról egyenes utca vonul a Tiber, vagyis a sürgés-forgás s az üzletek központja felé. Mint a párisi rue de Rivoli, porticusokkal volt szegélyezve két oldalán. Helyükön maradtak a téglapillérek, a melyekre támaszkodtak; képzeletünkben könnyen visszahelyezhetjük tömegét a minden országbeli sétálóknak, kik itt kerestek menedéket a nap forró óráiban. Két oldalt nagy raktárakba hatolunk, melyek némelyikét egészen feltárták s a melyek nagyon terjedelmesek és gazdagok lehettek. Ezen utca porticusaival 15 meter szélességű, az eddig felfedezett római utak közül a legnagyobb; Pompéiben nincs hozzá fogható.

Eddig jutottak a munkálatokkal, midőn Róma 1870-ben kormányt cserélt. Nem szakíták félbe az ostiai ásatásokat, elégnek tartották Pietro Rosa-ra bízni a vezetést, kinek nevét ismertté tették a közönség előtt felfedezései a Palatinon. Rosának, a ki igen leleményes és segéd-eszközökben bővelkedő szellem, már az első napokban szerencsés gondolata támadt, a mely meg is hozta gyümölcseit. Ugy vélekedett, hogy Ostia egyike levén a császárság nagy kereskedő városainak, hova a világ minden részéből szállítottak árukat, bizonyára voltak lerakodó

tárházai s hogy a rendes szokások s a józan ész utmutatását követve, a Tiber mentén kell azokat keresni. Ott is kereste hát s nem volt nehéz reájok akadnia. A Tiber e helyen félkört képez s e körül épült a város. Minden nyoma elenyészett a rakpartnak, a víz a házak falait csapkodja. Sőt e falak némelyike erős pillérekre támaszkodik, melyek benyulnak a folyóba, úgy, hogy a hajók ma bemehetnének a pinczébe s egyenesen ott rakhatnák le a szállitmányt. Még fenn vannak a boltíves nagy raktárak, melyek az árucikkeket befogadták, még ott találjuk a földbe félig betemetett nagy amphorákat, melyekbe a gabnát s az olajat helyezték. Sokat szolgáltak, némelyik a kitatarozásnak mutatja nyomait.

Mindezen házak egy útezára nyílnak, mely ugyancsak élénk lehetett Ostia virágkorában. Párhuzamos a folyóval s apró útezák, vagy jobban mondva kis átjárók kapcsolják össze a kettőt. Egyike ezen átjáróknak monumentális kapuval van elzárva, a mely bizonyítja, hogy e kereskedelmi városrészekben is finom izlés uralkodott, s hogy az üzleti gondokkal párosult itt a művészetek iránti érzék. Az utcának, melyet a közraktárak utcájának nevezhetnénk, jó nagy része fel van tárva s manapság végig mehetünk rajta Severus árucsarnokaíig.

II.

Miért alapították az ostiai kikötőt? — Az ingyenes gabna-kiosztások Rómában. — Róma élelmezésének nehézségei. — Claudius kikötőjének kiépítése. — Traján kikötője. — A császári palota. — Portus város. — Ostia és Portus pompája.

Bejárva e hosszú utat, végig ballagva e kettős sora közt a raktáraknak, melyet itt-ott a Tiberre nyíló kilátás

szakít meg, az ipar s kereskedelem világába érezzük magunkat áthelyezetteknek, mely új színben tünteti fel előttünk a hajdankort. A régi történetírók nem beszélnek koruk társadalmainak gazdasági feltételeiről; nem látszanak arra gondolni, hogy későbbi idők kíváncsiak lehetnek megtudni, miként fedezték e társadalmak szükségleteiket, miként cserélték ki áruikat szomszédaikéval, honnan kapták az élet szükséges vagy hasznos tárgyait. E részleteket igen köznapiaknak találják s mert tetszelegnek maguknak avval, hogy legnemesebb oldalairól tüntessék fel korszakukat, nem örömet szállanak ennyire le. Különösen Ostia veti fel mindezen kérdéseket; s itt is legkönnyebb a megoldásuk. Romjainak látása, történetének emlékei nem egy hasznos felvilágosítással szolgálnak e tekintetben.

A hagyomány felvezeté Ostia alapítását Rómának egyik királyáig, Ancus Martiusig. „Ő volt az, mondja Ennius, a régi költő, ki e kikötőt építé a szép hajók s a matrózok számára, kik a hullámokon keresik a kenyeröket.“¹ Midőn Róma a világ urává lett, a bölcsek, kutatva az indokokat, melyek ily hatalmassá tették, érdemül tudták be Romulusnak, hogy nem helyezte városát a tenger partjaira. Cicero felsorolja a görög bölcsek után mindazon veszélyeket, melyeknek ki vannak téve a tengeri városok. Azt mondja, hogy misem ad ezeknél hírt az ellenséges meglepetésekről, hogy partra szállhatnak s behatolhatnak falai közé a nélkül, hogy bárki is gyanítná közeledésüket. Hozzá teszi, hogy a külső befolyások iránt is hozzáférhetőbbek s védtelenül állanak az idegen

¹ Ostia munita est: idem loca navibus pulchris

Munda facit; nautisque mari quaerentibus vitam.

Ennii reliq. (Vahlen, 24 l.)

erkölcsök corruptiójával szemben. „Lakósaik nem ragaszkodnak tűzhelyökhöz; a vágyak s remények folytonos mozgékonyasága messze elviszi őket a hazától s még akkor is, ha tényleg nem hagyják el, mindig kalandos szellemök útban van, bejárja a világot.“¹ Ez idézte elő vesztét Corinthnak s a szép görög szigeteknek, „melyek a hullámöv közepette úszni látszanak mozgékony városaik intézményeivel s erkölceivel.“ Cicero azt következteti mindebből, hogy Romulus ritka éleslátásnak adta bizonyosságát, midőn a száraz belsejében telepedett meg s mégis oly folyónak közelében, a mely oda szállíthatá a szomszéd országok áruit. Nagyon kétséges, ha vajon felmerült-e Róma alapítójának elméjében mindezen szép okoskodás; de annyi bizonyos, hogy az új város örült a tenger közelségének s mihamar hasznára igyekezett fordítani ezen előnyös szomszédságot. Polgárait oly szenvedélyek lelkesíték, a melyek eleinte összeférhetleneknek látszottak. Rendszerint csak egyik, a szebb s fényesebb arcukat mutatják; pedig kettő van, melyek ugyancsak elütnek egymástól. Katonák, hódítók valának, kiknek csak hősies magatartást kölesönöz a hagyomány; de e félistenekben üzerek s uzsorások is lakoztak. Épen olyan volt a bírvágyuk, mint vitézségük; szerették a dicsőséget, de ragaszkodtak a pénzhez is; jól tudtak számítani s a kiesinylő máz alatt nem tértek ki a kereskedésből vonható szép haszon elől. Hogy őket kielégítse, vetette meg Ancus Martius Ostiának alapjait a helyen, hol a Tiber a tengerbe szakad.

Egy római király nem volt e korszakban elég gazdag, hogy távol székhelyétől költséges munkálatokba

¹ Cic., *De Rep.*, II, 3.

boesátkozhatott volna. Neki tulajdonítják egy hajógyár (*navale*) alapítását; valószínű azonban, hogy se medencéket, se töltéseket nem építtetett; legalább nem akadtak azoknak nyomára.¹ A folyó torkolata képezte a kikötőt s nem sokat fáradtak kényelmesebbé s biztosabbá tételében. Úgy a mint volt, használták az egész köztársasági korszak alatt. Szűk és kevéssé mély öble helyet adott nem csak a kereskedelmi, az állami hajóknak is; Titus Liviusból tudjuk, hogy a puni háborúk alatt több hajóraj Ostiából indult el, megtámadni Carthago flottáit. Nem érheték azonban mindvégig be, Ancus Martius régi kikötőjével; egyfelől elégtelenné lett, midőn Róma hatalmával megizmosodott kereskedelme is; másfelől a Tiber behomokosítá bejárását. A sárga folyó, a mint nevezték, nagy tömegét az iszapnak viszi magával; Lanciani kiszámította, hogy a fiumicinoi torkolatnál több mint 3, az ostiainál 9 méterrel nyomul évenként beljebb a part a tengerbe. A kikötőbe való hatolás tehát mind nehezebbé lett, a köztársaság vége felé már alig köthettek ki a nagyobb hajók.

Pedig ez volt a korszak, midőn Rómának legnagyobb szüksége volt rá, hogy megélhetése érdekében oda vonzza az egész világ hajóit. A római róna, a föld, mely annyira gazdag, annyira jól meg volt művelve előbb, miként jutott ily hamar azon állapotba, hogy nem táplálhatá lakóit? Az idősb Plinius különösen a

¹ Az ostiai *Navalia*-kra vezették vissza az épület-maradványokat, melyek a *Boacciana*-torony táján a császári palotának nevezett ház közelében láthatók. E töredékek azonban, bármely épülethez tartoztak is, a köztársaság utolsó századából valók. L. *Ann. de l'Inst. de corresp. archéol.*, 1868, 148 l.

nagybirtok kiterjedésében keresi az indokot: *latifundia perdidere Italiam*. E nagy területeken, melyek annyi szegény család örökségét emésztették fel, parkok, kertek, oszlopcsarnokok, sétahelyek valának, a földmiveléstől elvont megannyi tér. A többiben mindenütt fölcserélték a tulajdonosok a gabnatermelést legelővel, a mely biztosb jövedelmet nyújt s kényelmesebben kezelhető. Mommsen hozzáteszi, hogy az idegen verseny elesüggeszté a római szántóvetőket, s a midőn látták, hogy a sicíliai s egyiptomi gabnát bőségben s az övéknél alacsonyabb áron szállítják, felhagytak odahaza a termeléssel. Róma, a hatalmas Róma szomszédainak kényétől függött; csak addig állott fenn, míg a tenger ezer veszély közt elhozta a külföld termékeit. „A római nép élete, mondja erélyes nyelven Tacitus, minden nap játékszere a hullámnak s viharoknak.“¹ Ugyanakkor orvosolhatlanná lett a baj az által, hogy a *democratia* fejei, kezökbe kerülven elvégre a hatalom, diadalukért a népnek bőkezűséggel fizettek, melynek következményei végzetesekké lettek a köztársaságra nézve. C. Gracchus elhatároztatá, hogy a szegény polgárok élelmezését részben az állam vállalja ezentúl magára. Gabnautalványokat (*tesserae frumentariae*) osztattak ki köztük, melyek lehetővé tették szükségletöknek fele áron való beszerzését. Természetesen nem szokás megállapodni a félrendszabályoknál; bizonyos idővel a Gracchusok után eszébe jutott egy demagognak mindent ingyen adni. Minél kevesebbet fizettek, annál inkább szaporodott azok száma, kik e kedvezményt élvezni akarták; már felment 320.000-re, midőn

¹ Ann., III, 54: *Vita populi romani per incerta maris et tempestatum quotidie volvitur.*

César a hatalom birtokába lépett. Bármennyire hajhászta is a népszerűséget, ezt mégis soknak találta s leszállítá 150.000-re, a mi még mindig elég tisztességes szám. Állítják, hogy Augustus még tovább akart menni s egy pillanatig azon gondolattal foglalkozott, hogy mitsem ad többé senkinek. Suetonius elbeszéli, hogy egy éhínség folytán, midőn kiűzték Rómából az eladó rabszolgákat, gladiatorokat s a tanárok s orvosok kivételével minden idegent, az ingyenes kiosztások teljes megszüntetését tervezte a császár. Belátta, hogy csak növelik a tunyaságot s odahagyatják a termő földeket. De mégis meghagyta, mert tartott tőle, úgymond történetirója, hogyha eltörli, valamely becsvágyó visszaállításuknak megigérésével magához vonja a nép kegyét.¹ Avval végezte, hogy kevésbbé szigorú volt Césárnál is, halálakor 200.000 polgár kapott gabonát.² Nagyon sok volt, ha meggondoljuk, hogy Párisban csak 113.000 ember szorúl közsegélyre, hogy Rómának lakossága a legkedvezőbb számítások szerint jó egy harmaddal kisebb volt Párisénál s e lakosság tetemes része is rabszolgákból állott, kiket uraik élelmeztek. Azt kellene ebből következtetnünk, hogy igen sok szegény volt Rómában, ha nem lenne természetesebb a feltevés, hogy sokan azok közül, kik elfogadták a fejedelem alamizsnáját, nem voltak igazi szegények, hanem szerényebb módú polgárok, kik nagyon szívesen vették jövedelmüknek e pótlását, a mely köny-

¹ Sneton., Aug., 42.

² E szám megmaradt Severusig. A gabnakiosztásra vonatkozó mindezen kérdésekről bő felvilágosításokat találunk Hirschfeld Ottonak ily című tanulmányában: *Die Getreideverwaltung in der römischen Kaiserzeit*, melyet a *Philologus* 1870-ik évi folyama közölt.

nyebbé tette reájuk nézve a megélhetést. Cseppet sem szégyelték, ellenkezőleg, úgy látszik, büszkék voltak reá: e bőkezűségben csak oly egyének részesülvén, a kik polgárjogot élveztek, némelyek sirfeligatukban is megemlíték, hogy „részesültek a gabnakiosztásban“, kitüntetendők, hogy polgárok valának.

Fővárosuk élelmezése volt ez időtől kezdve legfőbb gondjuk a római császároknak. A római nép, oly kész a szolgálatra s a meghajlásra urainak minden szeszélye előtt, csak akkor haragudott meg, ha attól tartott, hogy csökkenteni fogják gabnaosztalékát. Ha a legkisebb kése-delem állott be a kiosztásban, melynek hónaponként meg kellett történnia, e nép, mely rendszerint panasz nélkül tűrt el mindent, lázongani kezdett a palota előtt vagy, ha a fejedelem távol volt, kifosztá. Róma praefectusának házáat s összetörte butorait. Ha híre terjedt, hogy a kenyérben szükség állhatna be, oly esztelen rémület szállta meg a várost, a minőt a franczia forradalom legrosszabb napjaiban láttunk s a mely minden túlesapongásra hajlandóvá teszi a tömeget. A császárok mitsem mulasztottak el, hogy elejét vegyék ezen aggodalmaknak; mindenféle kiváltsággal buzdították a különböző államok kereskedőit, hogy Italiába hozzák gabnájukat. Claudius nagy előnyöket nyújtott azoknak, kik e célból hajókat építettek; fokozta bevételeiket s kárpót-lást ígért veszteségeikért.¹ Mindazok, kik Róma élelmezésének igazgatásánál (*Annona*) valami módon alkalmazva voltak, mentesítve valának minden egyéb szolgálat-tól; „a köznek érdekében dolgoznak“, mondá a törvény.²

¹ Sueton., *Claud.*, 18.

² Dig., L. 6, 5, 3.

A kormány annyi kitüntetésben és kegyben részesíté ezen igazgatást, hogy nagy tekintély környezte a tartományokban, s mert a „szent város“ élelmezéséről gondoskodott, olykor *Annona sancta*-nak is nevezték.¹

A gabnaneműeket a világ minden részéből szállították Italiába; Egyptom adta azonban a legnagyobb részt, többet a felénél annak, a mit Róma elfogyasztott. E roppant gabnatömeget a helyszínén gyűjték össze az *Annona* hivatalnokai s Italiába külön hajóraj szállítá el a legkedvezőbbnek vélt időpontban. De mert Egyptomban a Nil áradásától függ az aratás s nem mindig egyenlően gazdag, Commodusnak azon gondolata támadt, hogy biztosítja magát e sajnos eshetőség ellen új hajóraj alkotásával, a mely minden évben Carthagoba ment Africa gabnájaért;² megadóztatták eként a világ két legtermékenyebb országát. S még ez sem volt elég; Egyptomot és Afrikát egyszerre érhetette a meddőség; óvrendszabályok voltak szükségesek az általános rossz termés ellen, Rómának biztosítására oly éhínséggel szemben, mely az egész világot érhetette. E célból nagy magtárakat építettek s töltötték meg a bőség idejében a rossz esztendőkre való előrelátással. Az eszélyes fejedelmeknek gondjuk volt rá, hogy mindig telve legyenek; tartalmukból állítólag hét évig megélhetett Rómának egész lakóssága; csakis így lehetett megnyugtadni e könnyen rémülő tömeget, mely annyira félt az éhen halástól.³

Megmagyarázza a népnek ijedelmét azon körülmény, hogy legnagyobb része a gabnának, mely Rómát

¹ Orelli, 1810.

² Hist. Aug., *Comm.*, 17.

³ H. Aug., *Sept. Sev.*, 8; *Heliog.*, 27.

élelmezte, csak a tengeren volt oda szállítható; a tenger pedig rémülettel tölté el a rómaiakat. E vitéz katonák nem voltak oly derék hajósok is, mint a görögök. Hajlandók valának nagyítani a csalárd elem veszélyeit; mindig remegtek azon drága hajók sorsa fölött, melyek eleségüket hozták s a melyeknek át kellett szelniök a tengert. Valóságos esemény volt tehát minden évben az egyiptomi flottának megjelenése az olasz partok láthatárán. Seneca elbeszéli, hogy öröme gyult Campania, midőn megpillantották Puteoliban a „hírnökök“-nek nevezett könnyű hajókat, melyek megelőzték s bejelenték a többit. A tömeg kisietett a kikötő töltéseire s igyekeztek megkülönböztetni a tenger mélységében, a hajók sokaságának közepette az alexandriaiakat, melyekre vitorláik különös alakjáról rá lehetett ismerni.¹ Nem csekély dolog volt átkelni a középtengeren, Egyiptomból Puteoliba érkezni; de az útnak még nem volt vége; a part mentén Puteolitól Ostiáig kellett evezni, a mi sok veszéllyel járt; s még a midőn a Tiberrel s Ostiával szemközt valának, akkor sem volt mindennek vége. Oly nehéz volt bejutni a folyóba, a partok annyira rozszak s változékonyak valának, hogy nem egy hajó nyomorúságosan oda veszett. S nem történt-e egy ízben az is meg, hogy kétszáz hajó egyszerre pusztult el magában a kikötőben, a hol nem valának megvédve a szélvész ellen?²

Legalább ezen utóbbi veszélyt elháríthaták. Elég volt Ostiában biztosabb kikötőt építeni, melybe könnyen bejuthassanak s ne legyen mit félniök a viharoktól. Césár, úgy mondják, gondolt reá, de a halál megakadályozta s

¹ Senec., *Epist.*, 77.

² Tacit., *Ann.*, XV 18.

a tervvel senki sem törődött több mint egy évszázadig ő utánna. Claudiusé, a tehetetlen Claudiusé végrehajtásának érdeme. E szegény fejedelem, a kit családi bajai nevetségessé tettek s a kinek nem is volt egészen helyén a feje, a hasznos közmunkák iránti előszeretetnek adta bizonyosságát. Buzgalmára e tekintetben serkentőleg hatott a személyes veszély, mely uralkodása elején fenyegette. Midőn trónra lépett, kegyetlenül gyötörte Rómát az éhínség, melynek okát elődjében keresték. Caligulának, a ki egészen bolond volt, azon ötlete támadt, hogy lóháton járjon a nápolyi öböl fölött. Hogy eleget tegyenek szélességének, sebtében összegyűjtötték, a mi hajó és bárka az italiai kikötőkben volt; egybekapcsolták azokat s eként széles hidat állítottak elő, a mely Puteolitól Bauliig ért, szállókkal útközben a császár mulattatására s a hóbort valósággá lett. Amde a császár kedvtöltésére felhasznált hajók nem mehettek el alkalmas időben felrakni az egyiptomi s afrikai gabnát s Róma fogyatkozást szenvedett a kenyérben.¹ Ezalatt meghalt Caligula s a nép dühében az ártatlan Claudiusra rohant s rajta akarta megboszulni elődjének balgaságait. Körülfogva a Forum közepén, szidalmazva, megverve, a bösz tömeg kezeiből csak egy titkos ajtó segítségével menekülhetett a Palatinra.² Nagy félelmet állott ki e napon. Hogy ne legyen többé hasonló zendülésnek kitéve s megkönnyítse a gabona beszállítását, elhatározta, hogy új kikötőt épít Ostiában. Olvassuk,³ hogy a mérnökök szokásuk ellenére túloz-

¹ Suet., *Calig.*, 19. Aurel Vict., *Claud.*

² Suet., *Claud.*, 18.

³ E tárgyban fontos vitának is kellett folynia a senatusban. Megtaláljuk nyomait Quintiliánál (III, 21 és II. 8) Mindazt, a

ták a vállalat költségeit, hogy visszariaszszák; de ezuttal nem engedett senkinek, sőt attól tartván, hogy a munkálatokat hanyagúl fogják végezni, személyesen ügyelt fel azokra. Az építkezés egész folyamata alatt több ízben időzött Ostiában. Ott volt akkor is, midőn nejének, Messalinának azon ötlete támadt, hogy az ő életében s uralkodása alatt egybekeljen szeretőjével, Siliussal. Tacitus elbeszéli, hogy az egybekelés utáni napon, mialatt tobzódó orgiát csapott barátaival, azoknak egyike, mintegy a féktelenség kitörésében, magas fára mászott fel s midőn kérdezték, mit lát, válaszolá, hogy rémitő vihar közeledik Ostia felől.¹ A férj volt, a ki, egy kissé későn értesülve, eljött, hogy megzavarja az ünnepélyt.

Claudius kikötője maig fennmaradt; csakhogy az elhomokosodás következtében ma már benn van a szárazföldben; de megkülönböztethető az alakja s megmérhető a terjedelme. Némi távolságban a régi Ostiától, a Tiber torkolata fölé ásták, meglehet azon szándékkal, hogy megóvják a fővénytől. Jobbról és balról két szilárd védgát óvta, „két karhoz hasonló, a melyek benyulnak a hullámok közé“, ugymond Juvenal.² A jobboldali, melyet fekvése megvédett a viharoktól, íveken nyugodott, melyek bebocsátották a tenger vizét; a másik tömör, ellenállásra képes falazaton; elég erősnek kellett lennie, hogy daczoljon a déli szél korbácsolta viharokkal. A két révpárt közt elsülyesztették, kövekkel megtöltvén, a rop-

mi Claudius és Traján kikötőire vonatkozik, nagy gonddal tanulmányozta Lanciani „*Sulla cita di Porto*“ cz. figyelemreméltó czikkében (*Ann. de l'Inst. de corresp. arch.* 1868).

¹ Tacit., *Ann.*, XI, 31.

² Juven., XII, 77.

pant hajót, melyen a legnagyobb egyiptomi obeliszek egyikét szállították át. Mintegy kis szigetként védte a kikötőt s csak keskeny bejárót engedett, a mely vaslánczokkal volt ellátva. E szigetkén több emeletes világító torony állott, oszlopokkal s pillérekkel, hasonló ahhoz, mely az alexandriai kikötőt világítja meg. A tűz fényénél, melyet a hullámokra vetett, megtalálhatták a hajók éjnek idején is a helyes irányt s bármikor behatolhattak a kikötőbe.

Ámbár Texier szerint hetven hectárnyi volt a kiterjedése, csakhamar igen szűkké lett mégis Claudius kikötője s már Traján alatt szükségét érezték megnagyobbitásának. E fáradhatlan uralkodó, ki betölté a világot mindenféle emlékekkel, különösen hasznos építményekkel, nagy gondot fordított a tengerészeti alkotásokra. Megnyitá az anconai kikötőt s egy másikat építtetett *Centumcellae*-ben (*Civita Vecchia*) Ostiában nem érte be Claudius kikötőjének kibővítésével; újat ásatott, a mely szintén felismerhető a száraznak közepette s a talaj hullámzásából könnyen megkülönböztethetjük idomait és körvonalait. Közel negyven hectárnyi hatszögű medenceze volt; minden oldalán 12—12 meternyi rakpart fogta körül, granit szegélykövekkel, melyek a hajók kikötésére szolgálhattak, s ma is helyükön vannak. Az új kikötő folytatása volt a réGINEK, melylyel 118 meternyi csatorna kapcsolta össze. Hogy egybekössék a Tiberrel s a Tiber által Rómával, másik csatornát ástak (*Fossa Trajana*), mely idővel a folyó új ágává lett, az egyedüli, mely ma hajózható s *Fiumicino* nevet visel. A hajók tehát először Claudius kikötőjébe eveztek s onnan a Trajánéba, mely mintegy belső medenczét képezett. Itt, ha nagyobbak voltak, semhogy a Tiberen hajózhat-

tak volna, lerakták áruszállítmányukat s aztán kisebb bárkákra helyezték azokat át. Egy érdekes festményből, melyet épen Ostiában, egy gazdag hajótulajdonos sírjában találtak, megtudjuk, miként ment végbe e művelet. Azon bárkák egyikét (*naves caudicariae*) ábrázolja e festmény, melyek a Tiberen való hajózásra szolgáltak. Mint napjainkban, akkor is külön neve volt mindeniknek, fekete vagy vörös betűkkel szembetűnő helyre jegyezve. Az itt szóban forgó egy istenség nevét viselte, melyhez, hogy kikerüljék az összetévesztést, hozzácsatolták a tulajdonosét is: Geminiusnak Isis-e. (*Isis Geminiana*). A hajó farán, kis kabin fölött Pharnaces matróz tartja a kormányrudat s a jármű közepe táján Abascanthus kapitány ügyel a munkásokra. A partról gabnazsák súlya alatt meggörnyedt teherhordók kis deszka felé lépdegélnek, mely összeköti a bárkát a szárazzal. Egyikök már megérkezett s zsákjának tartalmát nagyobb mérték-félébe (*modius*) önti, vele szemben pedig a *ensor frumentarius*, a kormányzati érdekek öre ügyel arra, hogy a mérték jól meg legyen töltve s a zsák végét tartja, ne hogy kárba vesszen valami. Kissé távolabb egy másik teherhordó, a kinek a zsákja üres, leült és pihen; egész arczkifejezése megelégedést árul el, mely magyarázatát találja a festő által feje fölé irt e szóban: „Elvégeztem, feci.“ Megkapóan igaz jelenet, a minőt naponként láthatunk a tengeri kikötőkben. — Az eként megrakott bárka a *Fossa Trajana*-n át a Tibernek s a folyón Rómának vette útját.

Uj város támadt az uj kikötők körül. Alapítójáról *Portus Trajani*-nak vagy egyszerűen *Portus*-nak nevezték (ma Porto.) Alkalmasint főleg kereskedők s az *annona* hivatalnokai lakták. Lanciani szerint raktár volt több

mint két harmada a házaknak, melyek némi töredéke megmaradt. Több sorban épültek a medencze körül, szabályos hosszú vonalakban s úgy látszik, valamennyit egyszerre s egy minta után emelték. Két emeletök lehetett, az alsó, melybe a gabnát, bort vagy olajat helyezték s az elpusztult felső, mely kétségkívül a munkások s hivatalnokok lakásait foglalta magában. A gabnarakták felismerhetők még a falak vastagságáról s gondos bevakolásáról, védelmül a nedvesség ellen, melynek annyira ki volt téve e mocsaras földön. A borkraktárak, úgy vélik, azon Bacchus-templom közelében valának, melynek omladékait megtalálták. Külön raktárak lehettek az olaj s a márvány számára, mert e czikkben is élénk forgalma volt Ostiának. E nagy raktárak mellett, melyeket egy tengeri kikötő sem nélkülözhet, nem hanyagolta el Traján a város szépítésére hivatott épületeket sem, a fürdőket, oszlopcsarnokokat, templomokat;¹ végül, büszke levén munkájára, melyet alkalmasint gyakran meglátogatott, önmagának is fényes palotát emeltetett azon a területen, mely kikötőjét elválasztja Claudiusétól. E palota kétségkívül egyike lenne a római hajdankor legérdekesebb romjainak, ha feltárása czélszerű módon történt volna meg s ha gondot fordítanak az omladékok megőrzésére. Texier érdekes czikkben irta le, miként hatoltak belsejébe, midőn még létezéséről is alig volt tudomásuk.² A munkások egyike egy

¹ A város bejárásánál felismerni vélték Portumnus templomának romjait.

² E czikk Daly *Revue gén. d'architecture*-jében jelent meg, XV. Texiert a francia kormány bízta meg a nagy középtengeri folyók földmosásainak tanulmányozásaival.

borzot üldöztén, látta, miként buvik egy lyukba el; bedugta pálcáját s csakhamar észrevette, hogy a lyuk könnyedén nagyobbodni kezd s a mint eltávolított néhány vastag kődarabot, látta, hogy a nyílás meglehetősen nagyságú terembe vezet. Texier, a kit értesítettek, első hatolt be s szép látványnak volt tanuja: a nap első sugara, behatolva e századok óta sötét mélységekbe, egész világát a rovaroknak rázta fel, melyek itt ütöttek tanyát, megvilágítá a kuszó növényeket s csepköveket, melyek a boltozaton függtek s a kis vizpocsolyákat, melyek a padlózatán csillogtak. E terem egy másikba s ez egy harmadikba nyílt. Annyi volt s oly terjedelmesek, hogy a sötétségben való tájékozódásra a delejtűt kellett használniok, mintha csak valamely őserdőben lettek volna.

Ez időtől kezdve az ásatásokat Traján palotájában Torlonia herczegnek, az egész terület birtokosának parancsára végezték, sajnos, nem tudományos czélból. Csak műtárgyakat keresvén, hogy gazdagítsák a lungarai museumot, nagy sietséggel s titokban ástak. S a mint készen voltak, a régi szokás szerint sebtében betakarták mindazt, a mit előbb feltártak. Lanciani, kinek különös kedvezésből megengedték e szép romok megtekintését, még annyi időt sem vehetett magának, hogy fekvéseket lerajzolja. Fürdőkről, templomokról, fényes tervekről beszél, egy világosan kivehető kis színházról, a hol Traján kétségkívül a pantomimicusok játékában gyönyörködött, melynek túlságos kedvelését szemére hányták, s roppant porticusról, melynek még helyeiken levő oszlopai az egész palotát *Palazzo delle cento colonne* névvel ruháztaták fel a vidéken. Oly szépek voltak ezen omladékok, hogy a bámulat felkiáltása tört ki a tudatlan paraszt ajkairól, a ki Lancianit vezette. Megmenekülvén

a középkor barbarjaitól s a renaissance műbarátaiktól, kik olykor a barbaroknál is kegyetlenebbek valának, gyászosan elpusztultak napjainkban egy főur rendelete folytán, ki félszeg módon lelkesedett a régiségekért: *Quod non fecerunt barbari fecerunt Barberini*.

Nem csupán a császári palota tárt ennyi pompát fel; tudjuk, hogy gazdag és fényűző volt a két város, Ostia és Portus; eléggé mutatják ezt a szép oszlopok, a drága márványok, a csodás szobrok is, melyeket itt találtak. Minden bővében lehetett e helyen. Tacitus elbeszéli, hogy Rómának Nero alatti égése után a Mars-mezőn s a közkertekben hamarosan ideiglenes lakhelyeket építettek a polgárság azon tömege számára, melynek nem volt háza. Sietve be kellett azokat bútorozni; a bútorokat Ostiából hozatták.¹ E városban tehát sokkal több volt, mint a mennyi a lakósságnak kellett. S e jólét még emelkedett Nero után. Traján említettük nagy vállalatain kívül Hadrian és Antonin is pompás emlékekkel ékesítették fel Ostiát. Aurelian új Forumot építtetett s a gyöngye Tacitus császár saját magán vagyonából 23 láb magasságú száz numidiai márványoszlopot ajándékozott a városnak,² a mely bőkezűség igen rendkívüli volt e szerencsétlen időszakban.

Mint minden iparúzó nagy városban, itt is jelentékeny volt a testületek száma. Az egész kereskedést czéhek tartották kezeikben; külön gyűlhelyeik, pénztáraik, hatóságaik valának, s e társulatok némelyikének, úgy látszik, nem csekély fontossága volt. Természetesen nagy vagyonok is képződtek itt; a szerencsés kereskedők

¹ Tacit., *Ann.*, XV, 39.

² Hist. Aug., *Aurel.*, 45; *Tac.*, 10.

némelyike, kiket az olaj- vagy gabnakereskedés meggazdagított, nagy emlékekkel akarta megörökíteni a nevét. Megszerezvén a jólétet, meg óhajtották nyerni a közbecsülést is s mesés bőkezűséget fejtettek ki a város szépítése s polgártársaik mulattatása érdekében. Ilyen volt Lucilius Gamala, ki alkalmasint az Antoninok korában élt¹ s kinek bőkezűségéről néhány felirat tesz említést. Régi családnak volt szülöttje, ősei több emberöltőn át a legelőkelőbb tisztségeket viselték Ostiában. Őt is már csecsemő korában decurionak, vagyis községtanácsosnak czimével ruházták fel. Utóbb pontifex, questor, edilis, duumvir volt, vagyis mindazon kitüntetés érte, a miben valakinek része lehetett egy római városban. Halála után közköltségen való eltemetésben részesíték s szobrokat állítottak tiszteletére; de mennyi jótéteménnyel fizette előlegesen meg a kitüntetések, melyekkel elhalmozták! A fennmaradt jegyzék, a mely pedig kétségkívül nem is teljes, hihetetlen dolgokat beszél: nyilvános játékokat rendezett, a megszokottaknál szebb és költségesebb gladiator viadalokat, a nélkül, hogy elfogadta volna a pénzt, melyet a város tisztviselőjének a kiadások némi kárpótlásaul megszavazott. Két ízben ebédet adott Ostia összes lakóinak, egyszer 117 étteremben vendégelte őket meg;² saját költségén köveztetett ki egy utcát a Forum szomszédságában, két diadalív közti téren; kijavíttatá Vulcan,

¹ Legalább ez Mommsennek, a Gamalat illető két nagy felirat legújabb tanulmányozójának véleménye (*Ephemeris epigr.*, III, 319). Viscontinak, Willmannsnak s Homollenak kételyei voltak az egyikre nézve; Mommsen hitelesnek tartja mindkettőt.

² Plutarchból tudjuk, hogy Cesar diadala után 1022 étteremben vendégelte meg a római népet. Gamala tehát nagy példákat utánzott.

Tiber, a Castorok templomait, helyre állíttatá Venusét, Fortunáét, Ceresét s a Reménységét; nyilvános mérlegeket ajándékozott az áru- és borsarnoknak, márványszószéket emeltetett a Forumon, egész fegyvertárt építtetett s helyre állíttatá Antoninnak égés által szétrombolt thermáit. Végre, midőn a város, jelentékeny öszszeggel tartozván az államkinestárnak, a megszorultság egy pillanatában nem volt képes kötelezettségét beváltani s községi javainak elárusításához folyamodott, Gamala segítséget nyújtott neki s egyszerre 3 millió sesterciát (mintegy 300,000 forint) bocsátott rendelkezésére. Mily roppant vagyont feltételez e bőkezűség! Ime a személyiségek, kik az Ostiában felfedezett szép házakat lakták; nem nehéz megértenünk, miként építhették azokat oly pompával s miként tölthették oly szép művekkel meg.

III.

Ostia vallási emlékei. — A kereszténység meghonosítása és gyors elterjedése. — Pammachius Xenodochiuma. — Minutius Felix Octavius-ának előbeszéde. — Szent Monica halála.

Meglepi az Ostiának régiségeivel foglalkozókat egy sajátságosság: az itt épült templomoknak s szentélyeknek felette nagy száma. Sokról említést tesznek a történetírók s a feliratok, nehányat a legujabb ásatások alkalmával fedeztek fel. Ostiának nyilván vallásos városnak kellett lennie. Volt helyi cultura is, Vulcáné, a kihez, úgy látszik, nagyon ragaszkodott a lakósság; Vulcán papjait tekinti vallási főnökek: ők a többi cultus felügyelői is, ők adnak magánosoknak engedélyt emlékek emelésére a szent épületekben. De Vulcan nem az egyetlen isten, a kit Ostiá-

ban ünnepelnek; nagy áhítattal könyörögnek a többihez is, különösen a Szerencséhez s Reménységhez, a kereskedők valódi isteneihez; Castorhoz és Polluxhoz, a tengerészek védőihez; Cereshez, kinek sok imádója lehetett a városban, melyet a gabnakereskedés tett gazdaggá. Az idegenség, a lakosság jókora része, természetesen elhozta magával isteneit s azok is nem csekély tiszteletben állottak. Nagyon sűrű lévén az érintkezés Egyiptommal, oltárokat s szobrokat emeltek Isisnek és Serapisnek. Az istenek anyjának ázsiai cultusa is nagy becsben állott s Ostia lakossága részesült azon ünnepélyes áldozatok egyikének látványában, a melyeket Tauroboliáknak neveztek: a város egyik kiváló személyisége egy üregben, melynek mennyezete át volt lyukasztva, fölötte leölt bika vérével öntözteté magát meg, a mely megtisztította hibáitól s biztosítá családjának s városának üdvét. Megmaradt korunkig a felirat, mely e vallási ünnepély emlékének megőrzésére volt hivatva. Az utóbbi évek ásatásainak egyik legérdekesb lelete az istenek anyjának temploma, melynek szomszédságában megtalálták a Dendrophorok vallási testületének gyűléstermét.¹ Mithra, a győzhetlen nap, a megfoghatatlan isten, (*deus indeprehensibilis*), a mint egyik ostiai imádója nevezi, szintén nagy hódolatban részesült. Tudjuk, hogy e cultus, mely titkos társulataival s rejtelmes áldozataival fokozta a vallásosságot, nagy fontosságra emelkedett a császárság utolsó éveiben, s hogy a pogányság minden élő ereje mintegy egyesülni látszott benne az új vallás elleni küzdelemre. Ostiában nemcsak számos Mithra-emlék maradványaira, a persa

¹ Az istenek anyja vagy Cybele e templomának hosszabb tanulmányt szentelt Visconti (*Ann. de corr. arch.*, 1868, 362.

istenségnek szentelt templomra is akadtak. Házi kápolnafele volt a szép épületben, melyről fennebb szoltunk s a melyet császári palotának neveznek. Három részre van osztva, nem oszlopokkal, mint a keresztény basilicák, hanem a talaj színvonalának különbségei által. Mindenik kétségekivül különböző rangú hívőknek volt fenntartva; az osztályozás e neme egészen természetes volt oly cultusnál, melyben annyira fontos szerep jutott a hierarchiának. A kápolna nagyon csinos lehetett, ha következtetést vonhatunk az értékes márványból, melylyel ki van kövezve. Benyilójával szemközt van az oltár, négy lépcsőfokkal feljebb a talajnál, két geniussal, melyek a két éjnap egyent ábrázolják, az egyik fölemelt, a másik felfordított szövétnekkel. Az oltár fölé szokás szerint a fiatal isten képét helyezték phrygiai sipkával, bikát áldozva. Némi töredékét megtalálták a földön. Egy feliratból megtudjuk, hogy „az oltár feldíszítése a szentély papjának, C. Caelius Hermerosnak költségén“ történt.

Ostia ezek szerint eleve elkészített talaj lehetett a kereszténység számára; tudjuk, hogy a legvallásosabb vidékeken vert leggyorsabban gyökereket. A tengeri kikötők, a fő útvonalakba eső s a kereskedő városok, melyekben minden istennek voltak templomai s a keleti vallások legtöbb hívőt számláltak, kiválóan kedveztek elterjedésének; valószínű tehát, hogy Ostiában is igen hamar elszaporodtak hívei.¹ Rövid idő alatt két püspöki

¹ A zsidók, mindenhova befurakodván, nagy számmal lehettek Ostiában s Portusban is. Több görög felíratra találtak a hét águ gyertyatartóval s e formulával: *Εν εἰρήνῃ*. Az egyik említést tesz a község fejéről, kit a „zsidók atyjá“nak nevével ruház fel. A zsidóknak Ostiában léte bizonyára nem csekély befolyással lehetett a kereszténység gyors elterjedésére.

széke volt, az egyik Ostiában, a másik *Portus Trajani*-ban, a mely utóbbit dicsőséggel vonta be sz. Hippolyt. Theodosius idejében sz. Jeromos egyik barátjának, a gazdag s nemes Pammachiusnak azon nagylelkű eszméje támadt, hogy a szegény utazók számára megszálló helyet (*Xenodochium*) alapítson Portusban. Befogadtatásra találtak itt a Rómából jött s kedvező szélre várakozó egyének s a kik máshonnan jöttek a nagy városba, hogy elintézzék ügyeiket vagy felkeressék a szerencsét. Oly jól érezték magukat e menhelyben, a hol kipihenhették néhány napig a hosszú út fáradoalmait, hogy a Pammachius szállójának híre csakhamar elterjedt az egész világon. Sz. Jeromos azt mondja, hogy beszéltek róla Britanniában s az egyiptomi és parthus erről társalgott.¹ Rossi azt tartja, hogy rátalált *Portus* romjai között. Jókora omladvány maradt ott fenn, melyben elég világosan kivehető egy basilica s az oszlopokkal körülvett tág udvar, melyet antik emlékektől kölcsönöztek át; a negyedik s ötödik században ez volt az általános építkezési mód; nem tudtak másként új épületeket emelni, csak a régieknek kifosztásával. Mint a középkori kolostorok némelyikében látjuk, az udvar közepén vízfogó nagy gödör volt, ma már nagyon csonka felirattal, de a melyről leolvashatni e szavakat: „A ki szomjas, jöjjön ide s oltsa el a szomját.“²

Az ostiai kereszténység a mi szemeinkben két fontos emlékekkel függ össze, a melyekről lehetetlen megfeledkeznünk e romok meglátogatásakor: az *Octavius* előbeszédével s szent Monica halálával. Az *Octavius* első

¹ Sz. Jerom., *Epist.*, 77, 10.

² Rossi., *Bull. di arch. crist.*, 1866.

kísérlete a rómaiak által, Rómának nyelvén írott keresztény apologiának s ma is egyike a legérdekesebb olvasmányoknak. Szerzője, Minutius Felix, ügyvéd és nagyvilági ember volt, kétségkívül előkelő társaságban élt s jól érezte magát benne. Az irodalmi, a nagyvilági emberekhez szól s azt akarja, hogy meghallgassák; óvakodik tehát gondolatainak száraz és dogmaticus formába való öltöztetésétől, a mely visszariaszthatná a közönyöseket; tetszetős formát ad nekik s drámai alakítással igyekszik felkelteni az olvasó tudvágyát. Könyve párbeszéd, melyben nem vitázó theologusokat szerepeltet, hanem jámbor embereket, kik egy pihenő napon társalognak egymással. Egyik régi barátja, Octavius, keresztény, mint ő, hosszabb távollét után meglátogatja s hogy szabadabbak s inkább egymáséi lehessenek, búcsút vesznek néhány napra Rómától egy közös barátjuk, Caecilius kíséretében, a ki pogány maradt. A szüreti szünnapok alatt történik a dolog, midőn a törvényszékek zárva levén, pihenőjük van az ügyvédeknek. Útra kelnek hát mindhárman Ostia, a „kedves táj“ felé, a hol nyugalmat élvez a szellem s újra megtalálja egészségét a test. Egy reggel a tengerpartnak irányozták lépteiket, a homokot taposva, mely besüpped lépteik alatt s beszíva a könnyű szellőt, mely új erőt ad a fáradt tagoknak; Caecilius, a pogány megpillant egy Serapis-szobrot s szokás szerint üdvözlí, kezét szájához közelítvén. E vallásos cselekedet sérti Octaviust; nem állhatja meg, hogy így ne szóljon a másik keresztényhez: „Hiba, testvér, e durva tévelygésben hagynunk hű barátunkat. Elnézed-e, hogy csókokat küldjön oly köszobroknak, melyek nem érdemlik meg e tiszteletadást, bármennyire el legyenek is borítva koszorúkkal s megöntözve olajjal?“ Eleinte senki sem válaszol

s folytatják a sétát. Látogatást tévén az ostiai tengerparton, könnyen elképzelhetjük a három jóbarát által bejárt utat. Kétségkívül e hosszú utczán mentek végig, mely a Tiber s néhány párhuzamos utca hosszában nyulik el; aztán, megérkezvén a helyhez, a hol megszüntek az utczák s misem gátolta a kilátást, gyönyörködtek a végtelen láthatár szemlélésében. A part mentén, a nedves homokon sétáltak, a partra kivont csolnakok s gyermekek között, kik a vízbe dobott kavicsokkal mulatták magukat. A két keresztény, kiknek lelke nyugodt, egészen átengedi magát e látvány élvezésének; Caelius azonban semerre sem tekint; néma, komor, elfogódott; megzavarta a hallott néhány szó s magyarázatot és felvilágosítást kér. Ekkor leülnek mindhárman a töltést védő nagy kövekre s szemben a csöndes tengerrel, a ragyogó nap alatt beszélgetni kezdenek a nagy kérdésekről, melyek izgatottságban tartják a világot. Regény-e, a mit nekünk Minutius elmond? Mindenesetre oly regény, a mely nagyon hasonlít a valósághoz. A kereszténység bizonyára nem egy hódítását a második században ily incidensek által tette; egy szó kedvező pillanatban, mint egy véletlenül elejtve, megindított egy-egy fogékony lelket, a mely aztán teljesen megadta magát oly társalgások után, a minő akkor folyt az ostiai part fővényén.

Szent Monica halála a másik nagy keresztény emlék, melyet Ostia romjai eszünkbe juttatnak. Szent Ágoston elbeszélte körülményeit Confessióinak egyik legszebb lapján. Heves küzdelmek után visszatérve anyjának s ifjúságának hitéhez, felvette a keresztséget sz. Ambrus kezeiből. El lévén szánva végleg szakítani a világgal s mindenkorra bucsút mondani a szónoklat tanszékének, melyre oly büszke volt előbb, értesíté a milanoiakat, hogy „ke-

ressenek gyermekeik számára más embert, a ki a szót árulja.“ Visszatérőben volt anyjával Afrikába s Ostiában várta be az átkelésre alkalmas időjárást. Alkalmasint szegény volt s a régi városnak valamelyik középszerű vendéglőjében szállott meg. Nem említi, hogy lakásáról kilátás nyílt volna a tengerre. Meglehet, csak a gazdagoknak volt módjukban a partot szegélyező kedvező pontokon építkezniök. Csak egy ablakról beszél, a mely csendes kertre nyílt. Itt történt azon emlékezetes, egy nagy festő által megörökített jelenet, melyet soha nem fognak elfelejteni, kik, bármit is beszéljenek mások, többnek tekintik meddő kíváncsiságnál a jövővel való nyugtalan foglalkozást. Az ablak közelében, égnek emelt tekintettel ült az anya és fia; mintha sejtették volna, hogy közelget megválásuk órája, a jövőnek ama reményéről beszélgettek, a mely szenvedélyesen foglalkoztatá akkor az egész világot. Kimondhatatlan édességgel társalogtak, mondja szent Ágoston, megfeledkezve a multról, a jövő felé hajolva, ajkaikat azon halhatatlan forráshoz tartva, a melynél felüdül az elfáradt lélek. A mint fokonyként megváltak a testi dolgoktól s mindinkább felemelték gondolataikat azon élethez, a mely nem ér véget, a mely után sóvárogtak, a nélkül, hogy ismernék vagy megértenék, „a szívnek felszökellésével elérték egy pillanati-“

Néhány nappal e beszélgetés után elhunyt Monica s halálos ágyán utolsó s legerősb bizonyosságát adta a hitének lángja által benne keltett változásnak. Fia elbeszéli, hogy, mint korában s hazájában mindenki, nagyon sokat foglalkozott addig eltemetésével. Sírt készítettett magának a férjeé mellett s legnagyobb vigasztalása a gondolat volt, hogy a halál egyesíteni fogja avval, kinek

elválhatlan társa volt az életben. Magától lemondott azonban erről, midőn közeledni érezte a hálált. „Itt fogjátok anyátokat eltemettetni“, mondá gyermekeinek s midőn kérdezték, nem fél-e testét ily távol hagyni a hazájától, válaszolá: „Mi sines távol istentől, nem lehet attól tartani, hogy a századok végén ne ismerje fel a helyet, a hol fel kell engem támasztania“. Ágoston úgy tett, a mint anyja kívánta, Ostia egyik templomában helyezte nyugalomra a szent asszonyt.

Nagyon meg kell erőltetnünk képzeletünket, hogy feléleszszük ma e nagy emlékeket a néma tengerparton. Minden annyira megváltozott itt, oly csendesnek, oly elhaltnak látszik, hogy alig tudjuk elképzelni a korszakot, midőn az élet mozgása s az üzleti tevékenység lüktetett itt. Pedig e magány egyikét foglalta mégis magában a világ legzajosabb városainak s termékeny szántóföldek voltak egykor e pusztaság helyén. Ott, hol nem látunk egyebet száraz homoknál, szép árnyak valának s kertek zamatos gyümölcsökkel. Olvassuk, hogy Albin császár, a ki finom innyenz hírében állott, nagyra tartotta az ostiai dinnyéket. Az ifjabb Plinius dicsőíti szépségét e partnak, melyen zsúfolva voltak a villákhoz hasonló nagyságú, palotaszerűen gazdag kéjlakok: ma csak itt-ott bukkanunk néhány nyomorult viskóra. Tudjuk az *Octavius*-ból, hogy a második században ide jöttek Rómából helyreállítani a megrongált egészséget. Az *isola sacra*, melyen alig talál legelőt néhány bivalycsorda, a világ legszebb helyeinek egyike volt, annyira gazdag lombokban s virágokban, hogy Venus kedvenc tartózkodási helyének tartották. Gyakran hallottuk Rómában, hogy e régi jólét megújulhatna, hogy több műveléssel egészségesebbé lehetne tenni a környéket, hogy

könnyű lenne tova üzni a lázbetegségeket, ha lefolyást adnának a poshadó vizeknek s hogy jelenleg meddő nagy területet hódíthatnának eként vissza. Az eszme olyan, hogy méltán kísértetbe hozhatja Olaszország becsvágyát. Az olaszoknak sok egyeben kívül ritka szerencsájök, hogy terjeszkedhetnek a nélkül, hogy meg kellene támadniok szomszédaikat, foglalhatnak a nélkül, hogy el kellene hagyniok tűzhelyeiket. Igazuk van, midön azt állítják, hogy nem váltották még vissza összes atyai örökségüket; de azon részök, a melyet nem vettek még birtokba, azon *Italia irredenta*, mely őket oly szenvedélyesen foglalkoztatja, náluk, földjükön, kapuik előtt van. Oly eleven s oly szép nagy városaik mellett találni fognak életre keltendő holt városokat; a helyett, hogy oly haderőt tartanak fenn, a mely kimeríti őket s folyvást fület hegyeznek a külviszályok legcsekélyebb neszére, hogy hasznót húzzanak belőle, foglalkozhatnának pusztáiknak újra benépesítésével, terméketlen földjeik megművelésével, Italia visszahelyezésével mindazon gazdag földek birtokába, melyektől a mult századok hanyagsága vagy barbársága megfosztotta. Oly vállalat ez, a mely nem tenné ki őket veszedelmes esélyeknek s a melyet helyesléssel fogadna mindenki.

HATODIK FEJEZET.

P O M P É I.

I.

Az ásatások Pompéiben Fiorelli vezetése alatt. — Régi történetének feltalált emlékei. — Még fel nem tárt része. — Folytatandók-e a megkezdett munkálatok? — A legujabb felfedezések. — Orpheus frescoja. — Iucundus bankárnak üzleti könyvei. — Az új Fullonica.

Sokat irtak már Pompéiről, de még sok az elmondani való. Az ásatások folyamatban vannak s még mindig gyümölcsözők. 1863 óta a legkiválóbb olasz régészek egyike, Fiorellinek vezetése alatt állanak, a mely szerencsés körülmény a legkedvezőbb eredményeket szülte. A kik másfél évtized óta nem látogatták meg Pompéit, meg lesznek lepetve a régi városnak új arculatától. Nemesak minden rendezettebbnek látszik benne, nemcsak szabályosabban folynak a munkálatok: de ha magánosan végig megyünk az utcákon, ha belépünk a nyitott ajtókon a házakba s megkerülünk egy teljesen kiásott városrészt, úgy tetszik, mintha könnyebbé, teljesebbé lett volna az illusio, mintha inkább behatolhatnánk, mint egykoron, az antik életbe.

E haladást Fiorellinek köszönhetjük s azon elhatározásának, hogy szakítva a régi módszerrel, újat alkalmaz. Nem lehet elég gyakran ismételnünk, hogy az ásatásoknál manapság nem azon czélt tartják szem előtt, mint régente. Azoknak, kik 1748 apr. 1-én első bolygatták meg a hamut, mely tizenhat évszázad óta Pompéire borult, csak egy gondolatuk volt: műtárgyakat kerestek, hogy gazdagítsák a király museumát. Könnyen megtaláljuk ebben magyarázatát az eljárásnak, melyet a munkálatoknál követtek. Találomra s egyszerre több helyen is ástak, a reményhez képest, hogy itt vagy amott szerencsésebbek lesznek. Ha mitsem találtak, némi kutatás után abban hagyták a megkezdett ásatást s másutt tettek próbát. Ha gátolva valának a sok törmelék által, minden teketória nélkül rávetették a már feltárt házakra s ismét átadták azokat a sötétségnek, melyből csak imént szabadultak ki. S mi gondjuk sem volt annak megőrzésére, a mit a napvilágon hagytak. A frescok, melyeket nem tartottak érdemeseknek a portici-i vagy nápolyi museumokba való elszállításra, kitéve maradtak a szélnek és napnak, mely csakhamar elmosta színeiket. A mozaikok tovább romlottak az utazók s munkások lábai alatt, a falak megrepedeztek s végre beomlottak. Nehány helyes felfogású és tudós férfiú, p. Barthélemy abbé, feljajdult ugyan az ásatások nyomorúságos intézése ellen, de miután végre is műremekeket hoztak napfényre s a világ egyik leggazdagabb museumává tették a nápolyit, hagyták panaszkodni az elégtelenségeket. S bár idők folytán némi kiméletet is alkalmaztak, tényleg napjainkig fennmaradt e barbar rendszer.

Fiorellivel minden megváltozott; azt mondá, azt ismételteté jelentéseiben, hogy a pompéii ásatások főér-

deke Pompéi maga, hogy a műtárgyak felfedezése másodrendű kérdés, hogy mindennek előtt fel kell támasztani egy római várost, a mely visszahelyezzen bennünket az egykori életbe, s ezt egészen, a legutolsó omladékig meg kell tenni, hogy a tájékozás teljes legyen, hogy nemcsak a gazdagoknak csinos frescokkal ékesített, drága márványokkal bevont házait kell megismernünk, de a szegények lakhelyeit is közönséges műszereikkel s durva torzképeikkel. E szempontból minden fontosságot nyert, semmit sem volt szabad elhanyagolni. Fiorelli tehát, mielőtt tovább folytatta volna a munkát, elhatározta, hogy visszatér ahhoz, a mit elődei végeztek. Mindenütt újra végigmenve nyomdokaikon, megerősíttette s megtámasztatta a bedőléssel fenyegető romokat, felállíttatá, a melyek már leomlottak, gondoskodott a frescok és mozaikok védelméről; s ugyanakkor hozzá látott végleges feltáráshoz mindannak, a mit törmelékekkel borítottak be vagy elfeledtek kiásni. Fárasztó munka volt ez s látszólag kevés eredmény koronázta, miután bizonyosra vehették, hogy nem fognak nagy dolgot találni a már felkutatott területen. Szükséges volt azonban mindent kitisztítani s napvilágra helyezni, hogy felismerhető legyen a városnak egésze. Fiorelli rászánta magát, hogy jó ideig nem fogja a közvéleményt váratlan felfedezésekkel elvakítani¹

¹ Nem szabad egyébiránt elfelednünk, hogy Fiorellinek jutott eszébe, fősztt önteni az üregbe, melyet a pompéiiek el-málló tetemei visszahagytak. Ha sikerült a művelet, hű mását a halottnak adta vissza a fősz. A nedves hamú t. i., mely Pompéire borult, kihűlvén, öntő mintaként őrizte meg az elfödött tárgyak körvonalait. A város bejáratánál levő kis museumban eként állíthaták össze a gyűjteményt, mely egyes személyeket a halál pillanatának állapotában tüntet fel, az egyiket kétségbeesett

s egész esendben folytatja az inkább hasznos, mint csillogó munkát. Tizenkét évet fordított a vállalatra, mely hálátlannak tetszett, de a melynek egész fontosságát belátták, midőn véget ért. A ki egykor meglátogatta Pompéit, minden pillanatban hamú-hegyekbe s törmelék-szigetekbe ütközött, a melyek megzavarták a forgalmat, elvágták az utcákat, torlaszt képeztek a sétányokon. Még a Forum környékén s a színházak tőszomszédságában is voltak ki nem ásott házak. Ma már elenyésztek e házak, Pompéi feltárt része egészen az, teljességében szemeink előtt van, legkisebb utcájával, legközségebb házával, legszerényebb boltjával; s ha bejárjuk, igazabb s tökéletesebb képet alkothatunk az antik életről. Ezen eredmény bizonyára megérdemelte a néhány évi kitartó munkának árát.

E türelmes és aprólékos munka során néhány érdekes felfedezést tett Fiorelli, a melyeket nem hagyhatunk szó nélkül. Pompéi első tekintetre új, mintegy rögtönzött város benyomását kelti. Minden egyenlő jellegűnek, egykorúnak látszik. S csakugyan tudjuk is, hogy a 63-iki földrengés után, mely nagyon megrongálta, hozzáálltak újraépítéséhez s hogy e munka nagyon előrehaladt, midőn tizenhat évvel utóbb a Vesuv elborítá. Nero korszaka volt ez, a rettenetes művészé, kinek dühös szenvedélye volt az építkezés, ki mindent meg akart újítani s állítólag Rómát is lángba borította, hogy gyönyörködjék divatszerű helyreállításában. Az uralkodó hóbortjai, még ha Neronak nevezték is, törvény valának a birodalomban; a pompéiiek is azokhoz alkalmaz-

küzdelemben, a másikat ellentállás nélküli lemondásban. E megragadó látványosság egyik legnagyobb nevezetessége Pompéinek.

kodtak, midőn meg kellett újítaniok városukat, s mindent megváltoztattak s megifjítottak. Megnagyobbíták a templomokat, új homlokzattal ékítették fel a házakat, márvánnyal vonták be a falakat, szóval benne voltak a város modernizálásában, mondja Nissen, épen úgy, mint az ancien regime alatt eltorzították a kitatarozás ürügye alatt Franciaország tisztes templomait s mint a második császárság zsinór szerint építé ujjá Párist s a régi francia városokat.¹ Különösen ezen átalakítások lepik ma meg a látogatókat; hamarosan végig menvén utcazáin, nem vesznek egyebet észre, csak a vakolat- vagy márványburkolatot, a dízhomlokzatokat, melyek rögtönözve készültek Nero korában; nincs idejük megtekinteni, hogy az új építmények régi alapokat takartak be, a nélkül, hogy azokat lerontották volna. Fiorelli, ki mindent közelről megvizsgált, eljutott e szilárd alapzatokig, melyek túléltek a földrengést s daczoltak a Vesuv kitörésével. A második századbéli város alatt legalább két régi várost talál s megismertet azok történetével. A legrégibb visszanyúlik a keresztény időszámítás előtti hatodik századig, midőn néhány, nem tudni, honnan jött család birtokba vette a Sarnus és a tenger közti földet. A szomszédos hegyek nyújtotta roppant kötőmbökből készített falak közé zárták e területet, a köveket vakolat nélkül egymásra rakván. E téren, mely igen nagy volt a létszámukhoz képest, tetszés szerint telepedtek meg az új lakosok. Házaik, melyeknek alapfalai még fennállanak, földött udvarból állottak, mely körül el valának osztva a lakások. Minden lakház közepén állt egy kis földjutorialék (*haeredium*), melyet a család művelt meg. A város nem volt

¹ Nissen, *Pompeianische Studien*.

tehát akkor egymás mellé sorakozott házaknak halmaza, hanem családok szövetkezete, melyek földjeiken éltek közös határfal védelme alatt.¹

Két századdal utóbb eljöttek a samnitek, értelmes, polgárisult nép, melyet csakhamar meghódított a görög művészet. Valódi várost építettek igen szép emlékekkel, melyek némelyike ma is fennáll s megőrizte a reájok helyezett hivatalos feliratokat. Pompéi magas fokára jutott ekkor a jólétnek s culturának. Nissen megjegyzi, hogy sokkal őszintébben utánozta a görögöket, semmint Rómában merték e korszak alatt. Nevezetesen volt palestra-ja, hol az ifjuság gyakorlatokat tartott, mint a spártaiban vagy atheniben; volt közsinháza, holott a rómaiak ekkor még csak faszíneket építettek, melyek nem élték túl a bennök rendezett játékokat; nyilvános templomot emelt Isisnek, kit Róma hivatalosan csak a Flaviusok korszaka alatt fogadott be. A görög polgárisodás tehát mély gyökereket vert itt jóval előbb, semmint rómaiává lett volna. Az idegenektől való készséges átkölcsezések nem akadályozták meg a kis várost függetlenségének nagyra tartásában. Bátran védte a rómaiak ellen a társadalmi háború alkalmával és Syllának nem csekély dolgot adott meghódítása. Midőn már le volt igazva, oda küldött három cohors hadastyánt családotól s gyarmattá tette saját neve alatt (*Colonia Cornelia*). Nem ejtett csorbát jólétén az új kormányzat, melynek minden nehézség nélkül alá vetette magát. Nehány év-

¹ Pompéinek bölesőkorára s történetére vonatkozó eszméit a *Descrizione di Pompei* bevezetésében foglalta össze Fiorelli. Megvitatta s kiegészíté nézeteit Nissen a *Pompeianische Studien*-ekben s Mau *Pompeianische Beiträge*-iben.

vel utóbb, Campaniát dicsőítvén, azt mondja Cicero, hogy a városok itt oly csinosak, oly gazdagok, oly jól építvék, hogy lakóik méltán gúnyolódhatnak Latium szegény s vén helyiségeivel; Pompéit a legszebb városok közé helyezi, melyekre méltán lehetnek féltékenyek a latinok.¹

Mióta véget értek Fiorelli előzetes munkálatai s szabatosabb s tökéletesebb tervrajzát bírjuk az eddig kiásott városrészeknek, jobban felismerhetni, mint előbb, hogy a város szabályosan épült, utczái jól ki vannak mérve s egyenes szögben metszik egymást. E szabályosság nem azon építészeknek köszönhető, kik a várost első pusztulása után helyreállíták. Fiorelli szerint így volt már a kezdetleges városban is. Miután bekerítették, két egyenes vonalat húztak, egyet északról délnek, melyet *cardo*-nak neveztek, a másikat (*decumanus*) keletről nyugatnak: ezek voltak a fő utczák, melyekből a többi utóbb kiágazott. A *decumanus* és *cardo* láthatók még Pompéiben; ismervén irányukat s bizonyos levén, hogy a feltárt városrészek szabályossága megvolt a többiben is, fogalmat alkothatunk az ismert rész segélyével arról, a melyet nem ismerünk. Fiorelli ekként túlmerészség nélkül tervrajzát gondolhatta ki az egész városnak. A terület nagysága s az utczák iránya alapján kilencz részre, vagy, mint a rómaiak nevezték, kilencz *regiora* osztja. Ezek közül három teljesen ki van ásva, három egészen el van takarva s csak egy kis részét ismerjük a másik háromnak. Egészben véve valamivel több tehát Pompéi

¹ Cic., *De lege agrar.*, II, 35. Jegyezzük meg, hogy nem szól Herculánúmról.

felénél, a mi még felfedezendő s a minek kiásásán buzgón dolgoznak.¹

De vajon helyesen teszik-e? Az új ásatások helyett vajon nem jobb-e megállapodni s másfelé, újabb s gazdagabb térre vinni át ezen erőteljes kutatási buzgalmat? Ezt vitatta egykor Beulé, sok hévvel, legjobb műveinek egyikében.² Beulé nem annyira régiségbuvár volt, mint művész. Az igénytelen leletek, melyek valamely történeti problémának megoldására s a multnak elevenebbé tételére szolgáltak, kevésbbé gyönyörködtették, mint a felfedezése ama szobroknak, mozaikoknak, melyek elbájolták finom izlését. Eszébe jutott, hogy valahányszor Portici alatt azon mélységekben ástak, a hol Herculaneum rejlik, mindannyiszor bámulatos műtárgyakat hoztak napfényre. „Itt kell hát ásni, mondja, minden erőfeszítést és segédforrást ezen érintetlen romokban kell összpontosítani, melyek annyi kincset ígérnek.“ S azon buzgósággal, melyet nézeteinek terjesztésében kifejtett, felhívta a művészetek minden kedvelőjét, Európának minden műbarátját, hogy szövetkezzenek s adják össze e termékeny ásatások költségeit.

Ha visszhangra talál valamikor e felhívás, ha a bankárok s a régiségek kedvelői megadják Fiorellinek az eszközöket a költséges herculanumi ásatások megkezdésére, azt hiszszük, készörömezt elfogadja e nagylelkű ajánlatot s nem késik oda küldeni munkásainak egy részét,³

¹ Ruggiero szerint Pompéi egész területe mintegy 662,000 □ méterből állott, melyből 264,424-et kiástak.

² *Le drame du Vesuve.*

³ A közfigyelmet némileg meglepő módon terelték nemrég a herculanumi ásatásokra. 1879. sept. havában tizenhatszázados forduló napját ülték meg a 79-ben történt katasztrófának

de nem hiszszük, hogy ez esetben is rávehetnék a teljes odahagyására Pompéinek, vagyis a meg lehet, szerény, de biztos és könnyű sikernek nehézségekért s bizonytalan esélyekért. Miért is tenné, mi is igazolhatná e felhagyást? Pompéi körülbelül mindazt kiadta, úgymond Beulé, a mit várni lehetett tőle. Minden egyöntetű ezen új, átépített, tizenhat év alatt ugyanazon művészek által feldíszített városban. Feltéve, hogy jövőre is oly siker fogja kísérni az ásatásokat, mint a múltban, még akkor sem fognak egyebet találni, mint ugyanazon házakat, ugyanazon anyagokból építve, ugyanoly beosztással, atriummal s peristyllal, a rabszolgák s a tulajdonos szobáival, magán s nyilvános helyiségeivel. Hozzáteszi, hogy nem fogják többé megtalálni a sokszor tanulmányozott, az előkelő házat sem, mely folyvást azon reményt ápolta, hogy becses márványokat fedeznek benne fel. A gazdag városrészek, melyek a Forumot, s a színházakat környezték, ki vannak ásva; csak szegényes lakokra bukkanhatnak

Az ásatások igazgatósága ez alkalommal egy kötetnyi cikket s emlékiratot tett közzé *Pompei e la regione sotterrata dal Vesuvio nell'anno LXXIX.* czim alatt. Benne van Comparetti igen érdekes cikke is a herculanumi villáról, azon híres görög s latin papyrusok lelhelyéről, melyek állítólag egy gazdag római, L. Piso Caesoninus, Cesar apósa tulajdonát képezték. Tudjuk, hogy a villa tele volt csodás műtárgyakkal, hogy ott találták a nápolyi museum legszebb bronz-mellszobraiit. Comparetti cikkét egy másik tanulmány követi; Petra, fejtegetvén benne a mérnökök jelentéseit, kik 1750-ben az ásatásokat vezették, kimutatja, hogy csakis egy részét a villának tárták akkor fel s így, ha folytatják ma a munkálatokat, nincs kizárva hasonló bőségű aratásnak lehetősége. Be kell vallanunk, hogy a kilátás oly bronz- vagy márványszobrok találására, minő a részeg Faun vagy Eschines, eléggé kecsesgető a sajnosan félbeszakadt ásatások folytatására.

ezután, s vajon érdemes-e költekezni e nyomorult viskókért?

Fiorelli azt válaszolhatta, hogy a viskóknak is megvan a maguk érdekessége. A hajdankor vagyonos osztályait meglehetősen ismerjük: különösen velük foglalkozik az irodalom, elmondja nekünk, miként gondolkoztak s miként éltek. Ellenben se a költők, se a történetírók nem sokat foglalkoztak a szegény emberekkel; mily szolgálatot tenne nekünk Pompéi, ha élő képet tárna szemünk elé a császárság alsóbb néposztályairól? Tehát ha bizonyosak lennénk is arról, hogy csak a szegények lakásai vannak hátra, még ez sem lenne ok az ásatások abbahagyására. De nem valósult Beulének e jóslata. Pompéi új városrészeiben éppen annyi előkelő lakházra akadnak, mint a régiekben és az utolsó évek során éppen oly érdekes felfedezések történtek itt, mint régebben. Nem adhatunk jobb választ azoknak, a kik kiapadt bányát látnak Pompéiban s attól tartanak, hogy nem fizeti meg a reá fordított fáradságot, mint ha megmutatjuk néhány példával, hogy az utóbbi ásatások nem kevésbé szerencsések, mint a régiéek.

Először is folyvást találunk érdekes festményeket; alig van ház, a melyben ne lenne egy néhány s a jegyzék, melyet Sogliano a tizenkét év óta feltaláltakból összeállított,¹ több mint nyolczszázat foglal magában, köztük néhány rendkívül érdekeset. Csak az Orpheus-fresco felemlítésére szorítkozunk; nem mintha figyelemre méltóbb lenne a többinél, hanem mert hozzá meglehetősen hasonlót találtak Róma egyik keresztény temetőjé-

¹ Sogliano cikke az említettük munkában jelent meg, melyet Pompéi pusztulásának évfordulója alkalmából tettek közzé.

ben. A két festmény csak nagyságra nézve különbözik egymástól. A pompéii közel harmadfél meternyi. A részletek tehát jobban kidolgozva rajta s inkább láthatók, mint a catacombák kisebb festményén, melyet nagyon elhalványított az idő. De az általános beosztás ugyanaz. Orpheus ülve van ábrázolva; könnyű chlamys omlik vállairól lábszáraira s a plectrummal megérinti a kilencz húros lyrát. Lábainál különböző állatokat zsúfolt össze a pompéii művész: oroszlánt, párducot, tigrist, vadkant, szarvast, nyulat; távolabb a hangjának varázsa által oda vonzott fákat és sziklákat s patakot, mely félbeszakítja folyását, hogy tovább hallgathassa.

A keresztény művész mellőzte, két báránynyal cserélte fel ezen állatokat: kétségkívül a Jó Pásztorra akart emlékeztetni, a mely Krisztusnak rendes, ugyyszólva hivatalos képe volt az egyház első korszakában. De a kép egészében a pogány frescot utánozta. Habozás nélkül teheté: önmagában is vallásos benyomást kelt e komoly és szelid szép alak, mely csakis dalainak tárgyával látszik foglalkozni a nélkül, hogy észrevenné azok különös hatását. A kereszténységnek nem volt mit változtatnia rajta, hogy hozzá alkalmazza cultusához és dogmáihoz; láttuk is már, hogy Krisztust azon vonásokkal ábrázolta, melyeket a pogányok a traciai énekesnek adtak. A pompéii Orpheus összehasonlítása a catacombákéval világosan mutatja, mily könnyen átkölcsönzött a bölcseőkorát élő egyház az antik típusokat s mily fontosságot kell tulajdonítanunk a görög mintáknak a keresztény művészet születésénél.

Kissé tovább kell megállapodnunk egy másik igen érdekes s váratlan leletnél, melyre L. Caecilius Jucundus bankár hazában bukkantak. Első tekintetre alig kü-

lömbözik e ház a többitől; szűk utczára néz s szerény a külseje. Jucundus nem sokat adott a látszatra s meglehet, okos ember módjára jobbnak is látta nem hivalkodni vagyonával; de ha behatolunk a házba, mindjárt látjuk, hogy gazdag embernél vagyunk. Az elfogadó terem mythologiai képekkel van ékesítve s a peristylben nagy vadászati jelenetet látunk. Nem e festmény volt azonban legérdekesebb tartalma a peristylnek; egy ajtómélyedés fölött ásva, eléggé rejtett helyen megtalálták a pompéii bankár üzleti könyveit.

Nagy újdonság volt e lelet; a könyvek, úgy látszik, ritkák valának Pompéiben. A mig Herculanumban, melynek alig néhány házát ismerjük, csaknem az első kapavágásra felfedeztek egy könyvtárt, több mint egy évszázada, hogy ásnak Pompéiben s nem akadtak se viasztáblákra, se papyrus-göngyökre, se hártyakönyvekre, se könyv- vagy levéltárra. Nem könnyű ennek megfejtését adni.¹ Pompéi kétségkívül nem volt a tanulmányok városa; a tudósok igen gyér számmal lehettek itt; de még az élvezetek városában is helyén van néhány könyv. Tegyük fel, hogy valamely szép tengerparti helységünket vagy fürdönket, a hova nem unatkozni mennek, rögtöni katasztrófa temeti el; ha napfényre hoznák, nem sok tudományos munkát találnának itt, de meglehetősen gyűjteményét a regényeknek s hirlapoknak. Feltéve, hogy nem is voltak Pompéiben bölcseleti művek, mint Herculanumban, bizonyára olvasták ott is a költőket, kik a szerelemlről dalolnak, mert felírva látjuk verseiket a

¹ Legtöbb valószínűség szól azon magyarázat mellett, hogy a Pompéira zúdult forró hamú fölemészté a papyrust, ellenben megőrizte a lávaár, mely Herculanumot 20 meternyire is elborítá.

falakon s már rég rá kellett volna akadni Properecz elegiáinak vagy Ovid *Ars amandi*-jának néhány példányára; de minden elveszett. Egyetlen nyoma annak, hogy a pompéiiek is vásároltak olykor könyveket, tehát kellett azoknak lenniök a házaikban: közel a stabiei kapuhoz a czimere egy könyvkereskedésnek, mely, úgy látszik, négy társtulajdonosé volt. Sajnos, ha megmaradt is a bolt, a könyvek eltűntek. Könnyű megértenünk tehát, mily örömet érezhettek 1875. jul. 3-án, midőn nem fedeztek ugyan valóságos könyvtárt fel, de rábukkantak Jucundus bankár váltótárczájára.

Nagy börrönd volt, az ajtó fölött egy fülkébe helyezve, nagy számával a táblácskáknak (*tabulae*), melyekre a rómaiak feljegyezték üzleti irataik vázlatát, csekélyebb fontosságú észrevételeiket, első tervét kidolgozandó munkáiknak, szóval folyó irni valóikat, fenntartva a hártját s a papyrust arra, a mit állandóan meg akartak őrizni. E táblácskák rendszerint két-három, a könyv tábláihoz hasonlóan összefoglalt apró falemezből állottak, belső oldalukon vékony viaszréteggel bevonva; e viaszra irogattak vastúvel. És épen e töredékeny, e finom, ezen állandónak épen nem tekinthető anyag élte túl a sok mindenféle viszontagságot, melylyel a márvány s a vas is alig képes dacolni! Mely csoda okozhatta, kérdjük magunktól, hogy ezen elmerült, a föld által elnyelt városnak közepette, e kő és hamu-eső alatt, a mely minden házat elborított, nem pusztultak el e fadarabok s viaszlemezek? S még inkább esodáljuk, hogy e rettentő catastropha után tizennyolcz évszázados sötétséget s nedvességet éltek át, a nélkül, hogy egészen el veszték volna. Az igazat bevallva, nagyon rossz karban jutottak el korunkig a pompéii táblák, a mi senkit sem lephet

meg. Midőn rájuk bukkantak, meszes szén valának s alig hogy reájuk estek, tizennyolcz század óta először, a nap sugarai, minden irányban szétrepedtek s morzsákká törtek szét a levegőnek érintésétől. Végtelen elővigyázatra volt szükség, hogy elszállíthassák e becses töredékeket Nápolyba; ott, a műtermekben, a hol bámulatos türelemmel bontják szét s betüzik ki a herculanumi papyrusokat, szétválaszták egymástól a táblácskákat, összeillesztették a széthullott darabokat s ha véletlenül nem repedt szét a viasz, kibetűzték a vas íróvessző által hátrahagyott nyomokat. A siker nagyobb volt, mint remélhették, köszönet érte a nápolyi museum tudós és ügyes igazgatójának, de Petra-nak, ki a munkálatokra felügyelt s befejezésök után első ismertette meg az eredményt a közönséggel.¹

Megfelelt-e ezen eredmény a fáradságnak, a melybe került? Megjegyzendő, hogy az ilynemű felfedezéseket mindig némi csalódás szokta követni. Azon kezdvén, hogy sokat várnak, a valóság természetesen nem emelkedik a reménysegek színvonaláig. Végre is nem lehetett feltenni, hogy egy bankár házában sok fontos irodalmi művet találnak s nem lehettek meglepetve, hogy csakis számadási könyvekre akadtak. Jucundus bőröndjében 132 nyugta volt, melyek közül 127-et egészben vagy részben kibetűzték. Csaknem valamennyi (a 127 közül 116) árverésre vonatkozott s teljes világot vet an-

¹ Petra közleménye *le Tavolette cerate di Pompéi* czimen az *Academia dei Lincei* gyűjteményében jelent meg. Mommsen főleg jogi szempontból figyelemreméltó tanulmányt szentelt e táblácskáknak (*Hermes* XII, 88). Caillemer is foglalkozott velök a *Revue historique de droit français*-ban (1877. jul.).

nak gépezetére. Az árverés (*auctio*), melylyel manapság könyveinken, butorainkon, festményeinken adunk túl, a rómaiaknál előbb a kényszer-eladásoknál, vagyis azoknál volt alkalmazásban, melyek segélyével az állam az elítélteknek, a hitelezők az adósoknak javait tették pénzzé; később azonban minden egyéb adás-vevésnél is használatba vették. De Petra megjegyzéseként oly általánossá lett az elárusításnak e módja, hogy az *auctionari* vagy *auctionem facere* szavakat teljesen egyértelműeknek tekintették a *vendere*-vel. A fontosabb városokban e czélra épült nagy termek voltak, udvarokkal s oszlopcsarnokokkal, a melyeket *atria auctionaria*-knak nevezték. Az árverés vezetőjének, vagy, a mint manapság neveznök, a végrehajtónak értenie kellett a számvitelhez s szabályos jegyzőkönyv kiállításához, miért is e tiszttel nem egyszer hivatásszerű bankárt bízta meg. Eként jutott hozzá Caecilius Jucundus is Pompéiben. A bankár jelenlétének egyéb haszna is volt: ha a vevőnél, kinek rögtön fizetnie kellett, nem volt elég pénz, a bankár előlegezett neki. Az ilyféle műveletekből tehát kettős jövedelmet huzott: először az árverés összes eredményéből fáradságaért visszatartott járulékot; másodszor a vevőtől kölcsön adott pénzéért szedett kamatot. Táblácskáink, melyek, jelentéktelen különbségektől eltekintve, egészen azonos minta szerint szerkesztvék, az elárusító nyugtáit tartalmazzák a bankár részére, ki a pénzt adja s mint közvetítő a sajátképeni vevőt képviseli. Ezen okmányok különösen a jogászokat érdekelhetik; mások — sajnos, igen kevés, legfeljebb tíz-tizenkettő — érdekes felvilágosításokat nyújtanak a római municipiumok pénzügyéről s birtokaik kezelésének módjáról. A város pénztárnoka által vannak aláírva s értésünkre adják, hogy

Caecilius Jucundus nem érte be az árverésekből huzott jövedelemmel, hanem községi vagyont is kezelte. Bérbe vett legelőket, egy mezőt s egy ványolót, mely a város tulajdona volt; alkalmasint albérletbe adta azokat, vagy, meglehet, ő maga kezelte. Ime, mi mindent kigondolt egy kisvárosi bankár, hogy meggazdagodjék. Jucundus nyugtái oly foglalkozás eleven képét tárják elénk, a melyet egyáltalán nem ismertünk. Nincsenek hijában a jelentőségnek; különösen pedig újra felkeltették a tudós világban a reményt, melyről már csaknem lemondtak, hogy sikerülni fog feltalálni valamikor Pompéi romjai között valamely könyvtárt vagy legalább Jucundus bankárénál gazdagabb s inkább irodalmi jellegű levéltárt.

A bankár házával szemközt napfényre hoztak egy ványolót, fullonica-t.

Már előbb is ismertek néhányat s különösen híres volt az egyik a benne talált érdekes festményekről, melyek igen ügyes s felette eleven képét adták a mesterség munkálatainak. Igen fontos volt akkor e mesterség. Minden római polgár a fővárosban s a vidéken, a ki adott valamit magára, tógát viselt: ez volt az előkelő, a hivatalos, a díszruha, ez jelölte s különböztette meg a világ urait,

Romanos rerum dominos gentemque togatam.

De ha a legszebb öltönytette is a tógát méltóságteljes bősége, redőzetének finomsága s fehérségének ragyogása, különösen ha biborszalag emelte ki, meg volt azon kettős hátránya, hogy alkalmatlan vala s könnyen bepiszkolódott. Ha azt akarták, hogy tiszta legyen s becsületére váljék annak, a ki felölti, elküldték a ványoló műhelybe. Ott vízzel, krétával s más anyagokkal telt

kádba tették, aztán megmosták, de nem úgy, mint napjainkban, kézzel való dörzsöléssel, hanem a lábakkal való taposással. A munkás, kire e dolgot bízák, hármas ütemű mozgást (*tripudium*) végzett a kádban, mint a vinczellér, midőn kisajtolja a szőlőfürtöt. Különös véletlen folytán a régi rómaiaknak nemzeti és vallási tánczává lett a *tripudium*; ezt tánczolták az Arvales testvérek, azon dalt énekelve a Lares-ekhez, melyet a véletlen megtartott számunkra; ezt a saliak, midőn márczius hónapban befutották Róma utcáit, kis kardjaikkal ércpaizsukra ütve.

Midőn ki volt mosva a ruha, fűzkosárra teregették ki, a hol kénpára járta át; kinyújtották, hosszú kefével megkefélték s szárítóba helyezték, a mely nagyon hasonlított a mi szüreti sajtóinkhoz. Minél jobban be volt szorítva, annál fehérebben s fényesebben került elő.¹ E különböző műveletekhez téres helyiség s nagy személyzet volt szükséges. Sokan is foglalkoztak e mesterséggel az antik városokban. Jókedvű, mulatni szerető s élcezes embereknek tartották őket; a római népies vigjáték sokat foglalkozott velök, a jókedvű ványolók (*fullones feriat*) látványossága nagyon mulattatta a népet.

A pompéi-i uj *fullonica* felfedezése mutatja, hogy itt is csak olyanok valának a ványolók, mint Rómában. A porticus falain, melyben a vásznat mosták, nagy festmény töre-

¹ Csodás épségben maradt fenn az uj *fullonica* azon helyisége, a mely műhelyül szolgált. Mintha csak az imént szűnt volna meg a munka; épek a medenczék, melyekbe a ruhát helyezték s mintha még most is kibocsátának a Saurus vizét a helyükön maradt vascsapok. Egy szögletben krétaszerű anyaggal telt urnát látunk, melyet a kitörés előestéjén vagy éppen aznap tehettek ide.

dékeire akadtak; sajnos, igen el volt mosódva, de ugy látszik, sok comicai erővel vala kidolgozva. Azt tartják, hogy Minerva ünnepét (*quinquatrus*) ábrázolta, mely e ruhamosóknak is ünnepe volt. Látunk a képen egyes alakokat, melyek annyira átengedik magukat a tulesapongó örömmek, hogy játékaik olykor ütlegekkel végződnek s az egyik, kit vérig vertek, panaszt tesz a hatóságnál. De túlnyomó a vig jelenetek száma; a tánczoké, a lakomáké, melyek részesei oly grotesk s szemérmetlen állásokban vannak ábrázolva, a minőket csak Rabelais merészelve leírni.

Meg kell jegyeznünk, hogy az új *fullonica*, Jucundus háza s az, mely az „Orpheus“-t foglalja magában, szomszédai egymásnak. Ha a város egyik zugában, csaknem egyszerre, ennyi érdekes dolgot találtak, nem következtethetjük-e belőle, hogy jól teszik, ha folytatják a munkálatokat, s hogy még szerencsésebb felfedezéseket is várhatunk azok további folyamataitól?

II.

Mire tanít meg legfőként Pompéi? — A tartományi élet a római császárság alatt. — Megismerésének nehézsége. — Miként tűnteti fel Pompéi? — Az egész császárság Róma szokásait utánozza. — Az aristocratia Pompéiben. — Pompéi házainak jellege.

Az említettük új felfedezések, hozzájárulván azokhoz, melyek másfél század óta történtek, bizonynyára a világnak egyik legérdekesebb helyévé tették Pompéit. Ritka kiváltsága, hogy épen annyi tanulságot nyújt, mint a mennyire mulattat; meglátogatása elbájolja a kíváncsiakat s még kellemesebb azokra nézve, a kik

tanulni akarnak. Ma, midőn már csaknem fele része ki van ásva s oly könnyűvé lett bejárása, felvethető a kérdés: mely különös hasznot vonhatnak meglátogatásából, főleg mire oktatja a komoly szellemeket, melyek tanulmányozzák?

Pompéi nagy hasznát reánk nézve abban találjuk, hogy megismertet a tartományi élettel a római császárságban. Nagyon jól tudjuk, miként töltötték az időt Rómában, a régi írók telvék erre vonatkozó szabatos felvilágosításokkal. Cicero leveleinek segítségével összeállíthatjuk a római államférfiu egész napjának képét. Horác satyrái természetihven festik azon ógyelgők életét, kinek fő foglalkozása a Forumon vagy a Via Sacra-n való sétálásból, a Mars-mezőn labdázók játékának nézéséből, a gabna- vagy vetemény-árusokkal való csevegésből s este a komédiásoknak vagy a kalandok elbeszélőinek meghallgatásából áll. Juvenalnak még nagyobb a bőbeszédűsége; elvezet a belsejébe azon utálatos koreszmáknak, a matrózok, a tolvajok, a szökevény rabszolgák találkozó helyeinek, melyekben a temetkezési vállalatok emberei együtt horkolnak a nagy Istennő kolduló papjaival. Nem találkozunk azonban leírásával a tartományi életnek.¹ Valószínű, hogy jobban ismerünk, ha fennmarad számunkra az egész latin szinirodalom. A nagy városok lakói, örömeiket találván a kisebb nevetségességeinek gúnyolásában, feltehető, hogy a bohózatok szerzői nem mulaszták el megkaczagtatni azokkal közönségüket. Bizonyítja ezt darabjaik némelyikének

¹ Tartomány alatt mindazt értjük itt, a mi nem Róma, tehát Italiát épen úgy, mint Galliát vagy Hispaniát. A rómaiak különbséget tettek, Italiát nem nevezték provincia-nak.

ezime s korunkig eljutott rövid töredékeik. Pomponius és Novius nem egyszer mulattatták magukat egy jelölt bal-eseteinek festésével. Kétséggel valamelyik kisebb municipium választásai forognak szóban: a rómaiak nem tűrték volna, hogy a fővárosbeliekből üzzenek csúfot. Titinius költő a „Setiai“ című darabjában azon csökönyös vidékiek egyikét hozza színre, a kik azt képzelik, hogy az egész világ helységök körül forog; mindent reá vonatkoztatnak, azt hiszik, érette van minden. Midőn megmutatják neki Rómát, csakis kedves Setia-jára gondol. „Ah, válaszol azoknak, kik elviszik a Tiberhez, mily hasznára lenne Setia-nak, ha oda lehetne vezetni folyását!“ Sajnos, mindezen töredékek igen rövidek; csaknem teljesen elvesztek e darabok s a mi kevés megmaradt, csak felkelti tudvágyunkat, a nélkül, hogy kielégítené.

Nem vagyunk szerencsésebbek, ha azon írókhoz fordulunk, kiknek művei teljesen eljutottak mireánk. Rendszerint csak azért szólnak a tartományról, hogy elmondják, mennyire mély idegenkedést kelt bennök. Épen oly kevésbé volt divatban akkor, mint most, a tudósok s költők között; mindenikök egyértelemmel oda nyilatkozik, hogy lehetetlen Rómán kívül élni. Kétséggel el kellett ismerniök, hogy egyike volt a világ leg-egészségtelenebb helyeinek. A Láznak már Numa uralkodása óta oltárai voltak a városban, de a könyörgések, melyeket oly hosszú időközön át hozzá intéztek, épen nem fegyverezték le. Seneca bevallja, hogy elég volt elhagyni egy pillanatra e nehéz, poros s füstös légkört, hogy jobban érezze az ember magát; csak hogy soha sem hagyták önkényt el. Cicero, a mig nyugodtan élt, nem habozott kifejezni, még nyilvános beszédeiben is, hogy nagyon csúnya s rosszul épült város, hogy a házai igen maga-

sak, s az utczái nagyon szűkek.¹ Megváltozott véleménye, mihelyt oda kellett hagynia. „Mily szép!“ kiált fel visszatérésekor;² néhány havi száműzetés elég volt, hogy bámulatossnak találja. Azonban mégis elhagyta néhány évvel utóbb, hogy átvegye Ciliciának kormányzását; de most is sajnálja, mihelyt elvesztette szemei elől. Meg sem érkezett még tartományába s máris módokról gondolkozott, hogy minél előbb visszatérhessen. A mig királyságoknál nagyobb országokat kormányzott, hadseregeket vezényelt s a senatus szerenese kívánatait fogadta győzelmeihez, bús leveleket irt barátjához, Caeliushoz, lelkére kötven, hogy soha ne hagyja el Rómát s mindig e fényben éljen!³ Végre is föl lehet fogni, hogy egy államférfiu nem örömet hagyta el a Forumot; nagyon sok érdeke kívánta, hogy ne távozzék onnan. Inkább meglep, hogy a szegény emberek is, kiknek oly drága s nehéz volt az élet Rómában, makaesúl ragaszkodtak az ott maradáshoz. Juvenal ékesen elmondja, mennyi nyomorúságnak van naponként kitéve az oly szegény legény, mint ő. Hogy bátorságot adjon magának a távozásra, eldicséri önmaga előtt a tartózkodást Sora-ban, Fabra-teria-ban, Frusinone-ben, e bájos helységeekben, a hol nincs az ember kitéve annak, hogy legázolják reggel a kocsik s meggyilkolják este a tolvajok, a hol házat s kertet vásárolhat annyiért, a mennyibe Rómában egy sötét zúgnak évi bérlete kerül. „Ah! mondja megható felindulással, itt kell élned, szeretve ásódat, gondosan mű-

¹ Cic., *De lege agr.*, II, 35.

² Cic., *Pro red., ad pop.*, I, 3.

³ *Urbem, urbem, mi Rufe, cole, et in hac luce vive!* Cic., *Ad. fam.*, II, 12.

velve kis telkedet; elég veteményt fog teremni, hogy megvendégelhessél száz pythagoreistát. Valami az mégis, ha az ember birtokos, akármely zúgban, ha csak egy gyík búvó-helyének birtokosa is!“¹

De azért mégsem beszélhette rá magát Juvenal; Rómában maradt s Martial szemeink elé állítja, a mint reggelenként a nagy és kis Caelius megmászásában fáradozik, hogy tisztelegjen a gazdagoknál, a kik pártfogolják; egyik elsőrangú s legszegényebb költője volt Rómának; hogy fenntarthassa magát, a gazdagok szerelmeit kellett megénekelnie s minden hangnemben magasztalnia Domitian erényeit. Leginkább fájt neki, hogy férjhez adó nagy leánya volt, igen tehetséges leány, ki bámulatosan énekelte atyja verseit lyrakisérettel. Sajnos, nem adhatott neki hozományt s „szép fiatalsága meddően s magányosan folyt le.“² Elhatározta, hogy visszatér Nápolyba, szülőföldjére, a hol, úgy remélte, könnyebben élhet meg s kevésbbé követelő vóket talál; de a felesége nem akarta követni. Egyike volt azon megátalkodott rómaiaknak, kik azt hitték, nem is lehet másutt élni, csak a hét halom egyikén. A gondolatra, hogy el kell hagynia Rómát, mély sóhajtásokban tört ki s egész éjeken át nem húnymta be a szemeit. Hiában festette előtte Statius bájos versekben a csodáit Puteolinak, a búvós tájnak, „a hol minden egyesül, hogy elvarázsolja az életet, a hol hűvösek a nyarak s langyosak a telek, a hol csendesen hal el a tenger a partokon, melyeket átölel“; csak a Suburrara s az Esquilinre gondolt; képes volt sajnálni a római patakok felcserélését a nápolyi tengerrel.

¹ Juvenal, III, 228.

² Statius, *Sylvae*, III, 5, 60.

Ezen idegenkedés, melylyel Róma írói a tartomány iránt viseltettek, megmagyarázza hallgatásukat felőle: nem örömet szólnak arról, a mi nem bírja tetzésünket; ők is oly ritkán beszélnek a tartományokról, a mint csak tehetik, s a mit mondanak, az sem ad értésünkre szabatos vagy új dolgokat. Nagy zavarban lennénk manapság, ha ki kellene találunk, miként éltek a római birodalom kis városaiban, ha szerencsére nem találták volna fel az egyiket. Pompéi feltárása egészen kárpótol bennünket a régi írók hallgatásaért. Hogy megtudjuk, miként éltek Rómán kívül, nem kell fáradságosan összekeresnünk jelentéktelen s kétes adatokat, jóval többre megtanít egy rövid séta Pompéiben.

Feltehetjük, még mielőtt belépünk, hogy nem leszünk annyira szokatlan környezetben, mint némelyek hihetnék. Mindenütt, a hol fontos székváros van, érezteti souverain vonzerejét a többi városokkal: utánozzák emlékeit, divatját; majmolják beszédét, átélik életét. Az első században Rómán csüngtek az egész világ szemei; erkölsei mindenhova behatoltak, csak a görög polgárisodás daczolt még vele: a Kelet erőlyesen védte magát az ellen, a mit barbár invasionak nevezett; nyugaton azonban diadalmaskodott a legerőteljesebb s a legdaczosabb nemzetiségek fölött is. Hispania, Gallia, Britannia épen ugy meghajoltak a győző erkölsei, mint törvényei fölött; mint a Rajnán túli szomszédaink mondják, romanisálódott a világ.

A római befolyás egyidejűleg több módon éreztette magát a legtávolibb országokkal. Mig a legiok, átvonulván a birodalmon, hogy táborot üssenek a határokon, beoltották az alsóbb osztályokba azon természetes rokonság segélyével, mely a népet mindenütt hozzáfűzi a

katonasághoz: a hadseregek nyomdokaiban megtelepedő kereskedők átruházták, sőt ráerőltették szokásaikat, nyelveket az üzletemberekre, a földmivelőkre, mindazokra, a kiktől megvásárolták termékeiket vagy a kiknek eladták a római czikkeket. A mi az előkelő társaságot illeti, összeköttetésben állott a procuratorokkal, propretorokkal, proconsulokkal, kiket a császár s a senatus a tartományok kormányzására küldöttek. E személyiségek a jobb társasághoz tartoztak, lovagok vagy senatorok, Césár palotájának látogatói voltak s mintegy Róma légkörét ültették át ama távoli vidékekre. Gyakran elkísérték őket nejeik, mindig elvitték magukkal uri családok gyermekeit, kik példájukon tanulták meg az ügyek intézését s felszabadítottakat, kiket titkároknál használtak. Egy neme volt az udvarnak s ehhez alkalmazta magát a jó társasága azon városoknak, a melyekben székeltek. A kereskedőkkel, katonákkal s kormányzókkal való e mindennapi érintkezés egészen rómaiakká tette a tartományokat. Tacitus mondja, hogy gondosan olvasták ott a római lapokat, hogy tudomást szerezzenek a legcsekélyebb kalandról is, mely a senatusban vagy a Forumon előfordult;¹ ismételtették a hatalom tényleges kezelői elleni élezeket, ismerni akarták a híres szónokok hangzatos mondásait s csillogó eszméit. Mindenütt olvasták a divatos szerzők új műveit. A lyoni könyvkereskedők megrendelték Plinius utolsó beszédeit, a vienneiek árulták Martial epigrammáit s büszkén mondja e költő, hogy mindenütt énekelték verseit, a hova csak kiterjedt a római uralom. Gallia, mondja Juvenal, breton ügyvédek neveltetett s azt mondják, Thule az ékesszólás

¹ Tac., *Ann.*, XVI, 22.

tanárát készül felfogadni?¹ Gúnyolódni akar, de nem túloz annyira, mint hiszi. A Bretagne egyik legutolsó s látszólag kevésbé szilárd hódítása volt a birodalomnak; s mégis nagy rázkódásokon ment át, midőn el kellett tőle szakadnia az invasiók pillanatában. Valószínű tehát, hogy e távoli vidékek is nem egy meglepetésben részesíték a rómaid, kinek látogatását fogadták; nagyon meg lehetett lepetve, hogy nem érzi magát nagyon idegennek; feltalálta olykor azt is, a mit legnehezebb egyik országból a másikba átszállítani, a formák azon választékosságát, a nyelvnek azon előkelőségét, az élczelődés azon sajátos hangját, szóval mindazon finom tulajdonságokat, melyeket az *urbanitas* szóban foglaltak össze, mert úgy vélték, a nagy városban való tartózkodáshoz tapadnak. Martial, megérkezvén Bilbilisbe, Spanyolország szívébe, azt hitte, a vadak földjén van s felsóhajtott, hogy miért is jött ide. Mily nagy volt a meglepetése, midőn igazi római nőt talált ott! A magasztalás, melyel Marcellát elhalmozza, még ha levonjuk is az udvariasság részét, tanuságot tesz róla, hogy az *urbanitas* Bilbilisig is elhatolt. „Csak egy szót ejts ki, így szól s azt fogja hinni a Palatin, hogy hozzá tartozol. Nem szállhat versenyre teveled egyike sem a nőknek, kik a Suburrában születtek, vagy a Capitol lejtőit lakják. Csak te enyhítéd sajnálkozásomat a fölött, hogy elhagytam az uralkodó várost; te egymagad elégséges vagy, hogy újra egészen feléleszd számomra!”²

Ha a Capitol és Palatin választékos életformáit fel lehetett találni Hispania belsejében, ha tanulmányozták a

¹ Juvenal, XV, 110.

² Martial, XII, 21.

rhetorikát Thuleben, ha a világ végén is hiven utánozták a rómaiak divatját, szokásait, beszéd- és életmódját, nyilvánvaló, hogy ezen utánzásnak sokkal szembeszökőbbnek kellett lennie egy olasz városban, különösen Pompéiben, vagyis Bajae és Nápoly kapuinál, a hova minden évben elment a római előkelő ifjuság élvezni a meleg fürdőket s a tengernek elbűvölő látványát.¹ Ezen uri látogatók elterjeszték maguk körül a nagyváros szokásait s Pompéi lakossága megbarátkozhatott azokkal, csaknem a nélkül, hogy el kellett volna hagynia tűzhelyét. Mindenkinek éreznie kellett e befolyást; de különösen a gazdagok, a környék aristocratiájának tagjai igyekezhetek utánozni a szemeik előtt levő mintaképeket.

Pompéiben mindig tekintélyes aristocratia volt; de annak, mely romlásakor kormányozta a kis várost, úgy látszik, nem volt régi az eredete. Feltűnt, hogy a császárság előtti feliratok oly tisztviselőkről tesznek említést, a kiknek nevei nem fordulnak utóbb elő. Ezen egyének családjai, úgy látszik, eltűntek, vagy a homályba veszttek utóbb. Helyettök megjelennek az első Césárokkal a Holconiusok, a Pansa-k stb. Azt kell-e hinnünk, hogy az ekkor végbement nagy eseményeknek részök volt rögtöni felemelkedésükben? Bőkezőségük arra vall, hogy gazdagok valának; ám a nagy vagyonhoz csak az ügyes iparosok, a merész kereskedők, a szerencsés üzerek juthatnak ily hamarosan. Ne feledjük, hogy Pompéi, mely csak az élvezetek városának látszik, kereskedő város is volt. Strabo szerint kikötőjéül szolgált Acerrának, Nolanak, Nocerának; Campania ezen egész vidé-

¹ *Propter aquas calidas deliciosque maris.* Verse egy Ostiában talált feliratnak.

kére nézve tehát egy neme volt az ipari központnak. Nem lehetetlen, hogy a lendület, melyet a császárság megszilárdulása, a hosszas zavarokat felváltó béke és biztonság s ennek természetes folyományaként a jólét s közvagyonosság fejlődése adott a forgalomnak, egyszerre első rangra emelt oly családokat, melyek szerény viszonyok közt éltek addig, s megvetette alapját oly nagy háznak, melyek egy egész évszázadon át uralkodnak a városban.

Épen nem meglepő, hogy ezen aristocratia kedvet kapott utánozni formáit a római nemességnek, mely ellátogatott koronként partjaira. Helyzete a kis városban körülbelül olyan volt, mint Róma előkelő személyiségeié: mint ezek, kezeiben tartotta a közhivatalokat s mint ezek, hihetetlen bőkezűséggel nyerte s fizette meg a nép kegyét. A két Holconius testvér saját költségén építette az egész színházat. Az általuk vagy tiszteletökre emelt emlékeknek feliratai megismertetnek közéletünkkel; magán életükről nehezebb képet alkotnunk. A míg netalán rábukkanhatnának üzleti könyveikre, a mint feltalálták Lucundus bankáréit, különösen lakásaik gazdagságából s szépségéből vonhatunk némi következtetést életmódjukra.

Szakítanunk kell némi előítélettel, ha kellően méltányolni akarjuk Pompéi szép házait s a kényelmet, melyet tulajdonosaiknak nyújtottak. E bájos helynek népe mindenek fölött a jólétet hajhászta; csakhogy nem ott kereste, a hol mi: minden századnak meg vannak e tekintetben a maga véleményei s kedvencz eszméi s a boldogság módjának is van divatja, mint minden egyéneknek. Ha teljesen meghajlunk a szokás azon kényurasága előtt, mely nem engedi hinnünk, hogy másként is lehet élni, mint a hogy mi élünk, alkalmasint kicsinyeknek s

kényelmetleneknek fogjuk találni Pompéi házait. De ha megfeledkezünk egy pillanatra eszméinkről és szokásainkról, ha megpróbáljuk gondolatban rómaiakká lenni, úgy találjuk, hogy a kik lakták, nagyon jól megalkották azokat a maguk számára s tökéletesen hozzá idomították izlésükhöz s szükségleteikhez. Nagy városokban manapság még a gazdagoknak is nehéz egyedül birniok valamely házat. Legtöbbször oly épületekben laknak, a melyeket másokkal osztanak meg; lakhelyiségeik tágas, szellős, az utcákra s terekre nyíló nagy ablakokkal ellátott szobák sorából állanak.

Nem így Pompéiben. Igen nagy azon házaknak a száma, melyeket csak egy család lakott. Valamennyi fő lakhelyiség a földszinten van.¹ A leggazdagabbak négy utca közt fekvő házat építtettek maguknak, a mely, mint mondták, egész szigetet foglalt el. Ha takarékoskodnak vagyonukkal, kihasítanak e nagy térből néhány részt, melyekre bódékat állítanak s azokat tisztességes áron bérbe adják; e bódék elfoglalják olykor a lakház egész környezetét. Mig nálunk gondosan megtartják a homlokzatot a szebb lakhelyiségek számára, Pompéiben átengedték a kereskedésnek vagy széles s nyílás nélküli falakkal vették körül. A helyett, hogy az utcára tekintene, befelé fordul az egész ház. A külvilággal csak

¹ A felső emeleteket kevésbbé fontos helyiségek számára tartották fenn. Meredek és szűk lépcsők vezetnek oda. Misem hasonlít a modern házak nagy lépcsőzeteihez, melyek egyaránt szolgálnak minden emeletre s közösek minden lakosztállyal. Nissen (*Pompei. Stud.*, 602 l.) igen elmés megjegyzéseket tesz e lépcsőzet szerepéről s jellegéről a mi lakásainkban. A modern ház minden része közül ez az, a melyet legkevésbbé értett volna meg Pompéi lakója.

a bejáró kapun át érintkezik, a melyet szigorú zár és őrizet alatt tartanak; alig van néhány ablak s azok is csak a felső emeleteken: a tüzhelyüknél akarnak élni, távol a közönyösektől s idegenektől. Napjainkban jórésze a közönségé annak, a mit házi életnek nevezünk. Az emberek könnyen bejöhetnek hozzánk s ha nem jönnek, legalább látni akarjuk őket feltárt ablakainkon át. A régieknél elvonultabb, inkább magános a magán élet, mint nálunk. A ház ura nem vágyódik kinézni az utcákra s nem akarja különösen azt, hogy az utczáról benézzenek ő hozzá. Sőt a házában is osztályzatok s külömbségek vannak. Nem azon részében fogadja az idegeneket, a hova családjával visszavonul; nem könnyű behatolni e szentélybe, mely folyosók által van elválasztva a többitől, melyet ajtók vagy függönyök zárnak el s szolgák őriznek. Az ur akkor fogad, a mikor neki tetszik; akkor zárkózik be, a mikor kedve van, s ha valamelyik türelmetlenebb s makacsabb ügyfele bevárja az előszobában távozását, van egy szűk utczára nyíló hátsó ajtó (*posticum*), a melyen át elillanhat.

Azoknak, kik a pompéii házak szobáit kissé szűkeknek találják, már megadták a választ, hogy a lakó-sok napjaik nagy részét házaikon kívül, a Forum szolopesarnokai alatt vagy a színházakban töltötték. Hozzá kell tennünk, hogy nem nagyok ugyan a szobák, de annál számosabbak. A rómaiak úgy használták lakásaikat is, mint rabszolgáikat; különböző helyiségeik voltak a nap minden eseményére, a mint különböző szolgáik az élet minden szükségletére nézve. Minden szoba egyenesen arra a célra van berendezve, a melyre szánták. Nem érik be, mint mi, egy ebédlővel; különböző nagyságuk vannak s változnak az évszakok s a megvendé-

gelendő barátok száma szerint. A szoba, melyben a nap folyamán pihenőt tartanak s az, a melybe éjjeli alvásra visszavonulnak, igen kicsiny, csak az ajtón át nyeri a világosságot s a levegőt, a mi nem alkalmatlan Délen, hol a sötétség hűvösséget ad. Különben is éppen csak addig maradnak itt, a míg alszanak. A nap többi része számára van zárt vagy csaknem zárt udvaruk, melyet *atrium*-nak neveznek, s egy másik nyílt udvar, a *peristyl*. Itt időzik legörömetesebb a ház ura, ha otthon van. Nemcsak nejével és gyermekeivel van itt együtt, de szolgálóinak szemei előtt s olykor társaságukban is; elvonulási hajlamai daczára nem kerüli őket ki: az antik család szélesebb körű, mint a mienk, alsóbb fokozatban magába foglalja a szolgát s a felszabadítottat is, úgy hogy a gazda, velük élván, mindig a magái között képzei magát. E nyílt vagy zárt udvarok, melyekben a család életét tölti, kivétel nélkül feltalálhatók minden pompéii házbán. Nélkülözhetlenek megvilágításához a lakás többi részének. Ezért még a kevésbbé gazdagok is örömetest látják el izléses, olykor pazar díszítéssel. Ha a telek megengedi, elültetnek néhány fát s tenyésztnek néhány virágot. A moralisták,¹ a nagyvilági emberek gúnyt üznek e négy fal közti miniature-kertekből; könnyen beszélhetnek ők, a kiknek pompás villáik vannak nagy fákkal s csinos oszlopokon függő lugasokkal. Addig nyujtózhatnak mindenki, a meddig a takarója ér s bevallom, nem tudnék szigorú lenni a szegény emberek iránt, a kik minden módon egy kis zöldet akarnak szemek elé varázsolni. Inkább rossz néven vehető náluk

¹ L. a mit e tárgyról Fabianus mond. (Seneca rhetor., *Controv.*, II, előszó).

azon kis patakok szeretete, melyeket hangzatosan *euri-pes*-eknek neveznek s a szikla- vagy kagyló-barlangoké, melyek gyarló gödrök. Mentségükre szolgál, hogy e bizarr izlésben osztoztak minden idők s minden ország nyárspolgárai. A pompéiieket föléje emeli a többinek legalább az óvatosság, a melylyel gondoskodnak róla, hogy ne essék soha kellemetlen tárgyra a tekintetök. Szép mozaikjaik, díszes művakolataik s márvány burkolataik vannak, a melyeken örömet megpihenhettek a szemeik. A fehér köveknek fárasztó fényét mindenütt kellemes árnyalatok enyhítették. A falak szürkére vagy feketére, az oszlopok sárgára vagy vörösre festvék. A párkányzat hosszában kecses arabeszkék futnak, egymásba fonódott virágok, melyekbe olykor soha nem létezett madarak s soha nem látott tájak vegyülnek. E jelentőség nélküli alkotásai a képzeletnek gyönyörködtetik a szemet s nem fárasztják ki az elmét. Helylyelközzel valamely szélesebb falra igények nélkül, nagy vonásokkal festett mythologiai jelenet juttatja a gazda eszébe az antik művészet valamely remekét s gyönyörködteti a reá való emlékezéssel. Néha birtokában van e szerencsés nyárspolgár a görög szobrászat egyik-másik legszebb alkotása bronz-utánzatának, tánczó satyrnak, küzdő athletának, istennek, istennőnek, eziterajátékosnak stb.¹ Ismeri árát, felfogja szépségét, talapzatra helyezte atriumjában vagy peristyljében, hogy tekintetével üdvözölje, a hányszor be- vagy kilép. Boldog emberek valá-

¹ Pompéiből s Herculumból, e két másodrendű városból valók a nápolyi museum szép bronzjai, melyeket annyira megbámulnak az idegenek. A mi vidéki városaink polgárainál hasztalan keresnénk ilyesmit. Hozzá kell tennünk, hogy Pompéi leg-

nak e gazdag pompéiiek! Meg tudták szépíteni életüket a jólét minden kellemével, fölemelni a művészetek élvezésével s azt hiszem, nagyvárosaink akárhány kiváló személyisége megirigyelhetné e kis hely egyszerű polgárainak sorsát.

III.

A pompéii festmények Helbig tanulmányai szerint. — Nagy száma a mythologiai képeknek. — A képek jellege. — Pompéii festményei nem eredetiek. — Az első század bírálói miért ítélnek oly szigorúan koruk festészetéről? — A pompéii művészek mely iskolától kölcsönözték festményeik tárgyát? — Az alexandriai vagy hellenista festészet. — A szoba-festmények. — A hellenista festészet általános jellege. — Mily mérvben másolják a pompéii művészek mintaképeiket? — Mi ad különös értéket a pompéii festményeknek?

Leginkább méltónak találjuk az irigylésre e bájos házakban a festményeket, melyek csaknem minden falat elborítanak. Meglepik, álmélkodásba ejtik mindazokat, a kik látogatást tesznek Pompéiben. Nem elég azonban futólagos pillantást vetnünk rájuk, mint közönségesen teszik. Ha röpké benyomásnál többet akarunk magunkkal vinni, meg kell kérdeznünk azokat, a kik behatólag foglalkoztak e festményekkel, a kiket előző tanulmányaik képesítettek azoknak kellő megértésére. Felvilágosult szakembert választva kalauzul, több gyönyört fogunk

szebb műtárgyai nem is maradtak meg. Tudjuk, hogy a catastropha után ásatásokat rendezett a lakósság s elvitték a legbecsesebb holmijaikat. Csak az maradt tehát fenn számunkra, a mit nem találtak meg vagy nem vélték érdemesnek elvinni.

bennök találni, teljesebb fogalmat alkotunk magunknak s biztosabb tájékozást szerzünk az antik művészet jellegeről s történetéről.

Helbig W. egyike azon criticusoknak, a kiktől senki sem vitatja el az illetékességet s a kikre nyugodtan rábizhatjuk magunkat. Senki nem tanulmányozta alaposabban, mint ő, Herculanium és Pompéi festményeit; tudós munkákat irt azokról, a melyek kiegészítik egymást. Az egyik pontos jegyzéket ad kezünkbe lehetőleg szabatos leírásokkal s a képeket tárgyaik szerint osztályozza, ha szerencsére felismerhetők.¹ A másokban a festmények által felvetett kérdéseket tárgyalja a szerző; különösen azt nyomozza, mennyiben eredetiek a művészek, a kik alkották s ha vajon fel lehet-e ismerni, hogy mely iskolához tartoznak.²

E két könyv közül természetesen több élvezettel olvastatja magát a második; de alkalmasint még hasznosabb, habár látszólag szárazabb, az első. El is szigetelve a másiktól, mely commentárjaul szolgál, tele van a legérdekesebb felvilágosításokkal e jegyzék. Ugy vélem, egy korszakot nemcsak a könyvek után lehet megítélni, a melyeket előszeretettel olvas: a festmények után is, melyeken legörömostebb legelteti a szemeit; oly jel ez, melyből biztos következtetést vonhatni a jellemre s az izlésre.

Alkalmazzuk e szabályt Helbig jegyzékére. Az 1968 festmény közül, a melyeket osztályozott és leírt,

¹ *Wandgemälde der vom Vesuv verschütteten Städte Campaniens.* Leipzig.

² *Untersuchungen über die campanische Wandmalerei.* Leipzig.

több mint 1400, közel háromnegyed rész egy vagy más módon kapcsolatban áll a mythológiával, vagyis az istenek kalandjait s a hőskor legendáit ábrázolja. Bizonyítja e szám, mily helyet foglaltak el az első század alatt mindenkinek életében a mult vallási emlékei. Hatásuk alatt állottak a hitetlenek s közönyösek is: ha a lelket nem bilincselhették is le, uralkodtak a képzelem fölött. Gyakran nyílik alkalmunk e megjegyzésre azon korszak művészetének vagy irodalmának tanulmányozása közben, de sehol sem inkább, mint Pompéiben. Sulyt kell fektetnünk reá, ha elgondoljuk, hogy a pillanatban, midőn a művészek oly pazar bőségben feldisztik a campaniai városokat ezen isten- s hősképekkel, már terjedni kezdett a birodalomban a kereszténység. Szent Pál épen e partok közelében ment el, midőn Puteoliból Rómának vette útját s okunk van hinni, hogy meglátogatta néhány keresztény a kaczer s kéjelmű várost is, melyet nemso-kára eltemetett a Vesuv.¹ Hirdették tanaikat s megün-nepelték mysteriumaikat e házakban, melyek falai minden pillanatban ellenséges cultusra emlékeztették őket. E festmények sokasága fogalmat nyújt nekünk a nehézségekről, melyeket le kellett küzdenie a kereszténységnek. A vallás, mely ellen harezba szállt, birtokába vette az egész életet. Nem volt könnyű egy pogánynak megfeledkeznie isteneiről; mindenütt feltalálta őket, nem csupán a templomokban s a köztérekén, melyek telve valának képeikkel, de magán lakásában, e termeknek s e kamráknak falain is, melyekben családjával élt, elannyira, hogy bele látszottak vegyülni magán élete min-

¹ Egy fehér falra szénrel vont felíratot találtak, melyből kiolvashatni véltek a *Christianus* szót. (*Corp. insc. lat.* IV, 679.)

den ténykedésébe, hogy a ki elhagyta őket, szakítani látszott ugyanakkor a mult minden emlékével s érzelmével is. E festményekre estek a gyermek első pillantásai, csodálta azokat, mielőtt megértette volna. Bevéssdtek emlékezetébe, összevegyültek az ifjukor azon benyomásaival, a melyeket nem felejtünk el. Az egyház atyáinak igazuk van tehát, midőn megjegyzik, hogy a mythológiának az adott oly sok hivet akkor, hogy az egész világot megragadta bölcsőjében, csaknem születése előtt; épen oly erővel, mint igazsággal mondta tehát Tertullian: *Omnes idololatria obstetrice nascimur.*

Felvilágosít eként a látvány, melyet Pompéi festményei nyújtanak, a fontosságról, melyet a mythologia megőrzött, ha nem is a hitben, legalább az élet szokásaiban. De milyen volt e mythologia jellege? Mily módon s mely kalandjaikban tüntették fel közönségesen ezen isteneket s hősöket imádóik előtt? Helbig jegyzéke e tekintetben is igen tanulságos. Kimutatja, hogy a szerelmi történeteket minden egyébnek föléje helyezték. Jupiter nem látszik egyébbel foglalkozni, mint Danaé, Io vagy Léda elcsábításával s Európa elszöktetésével. Daphne üldözése Apollo által tizenkét festményen van ábrázolva, Venus tizenötyszer Mars karjaiban s tizenhat-szor a szép Adonissal. Így járnak a többi istenségek is; mindezen festmények csak szerelmeskedéseikkel foglalkoznak. Ime, mivé tette a régi s komoly mythológiát ez az előkelő s semmiskedő társaság. Igaz, hogy nem is fejtett ki nagy ellentállást. Egyik nagy ereje volt e régi vallásoknak, melyeknek nem voltak szent könyveik, melyek nem voltak megkötve dogmák által, hogy könnyen hozzá alkalmazkodhattak minden korszak véleményeihez s izléséhez. A görögöké századok során kielégített min-

denkit s épen ezért élt oly sokáig. Homertól a neo-platonikusokig fel tudott öltetni minden formát: majd komoly, majd bohókás, mindig költői, a művészeknek módot nyújtott legkülönbözőbb, legellentéteesebb eszméiknek kifejezésére s a bölcseleknek megengedte, hogy csillogó színekkel ruházzák fel legmélyebb tanaikat. Azon időben, a melylyel foglalkozunk, szokásos termékenységével és simulékonyságával meghajlott szeszélyei előtt a nyugalmat s élvezeteket kedvelő gazdag, boldog társadalomnak, mely rettegett hatalom által biztosítva, a politika komoly gondjai alól felmentve, nem ismert az életnek vidáman töltésén kívül más feladatot s szeretete önmagát ábrázolni isteneinek képében s eszményiesíteni gyönyöreit azáltal, hogy az Olymp lakóinak kölcsönzi át. Egygyel több vonzerőt fogunk hát találni Pompéi festményeiben, ha meggondoljuk, hogy egy korszaknak adják képét s segítségünkre vannak megértésében.

Imént szoltam a kereszténységről s rámutattam, hogy a mythologia iránti hajlandóságnak akadályoznia kellett terjedését; hozzá kell tennem, hogy kevésbbé komolylyá tehette ezen akadályt, feltüntetvén, hogy mi lett e mythológiából, hogy nem egyéb immár, mint az erkölestelenségnek iskolája. Elgondolhatjuk, hogy nem is mulasztá ezt el. Napjaink tudós criticusai tájékoztatlansággal vagy rágalommal vádolják az egyházatyákat, kik gúnyt üznek az istenek szerelmeiből s azt állítják, hogy a nekik tulajdonított kalandok nem egyebek, mint az ember legszégyenletesebb szenvedélyeinek magasztalása. Azt mondják e criticusok, hogy mély értelem rejlik a kérdéses mesék mögött, hogy nagy igazságokat takarnak el s igazában véve allegoricus megfejtései a természet legfontosabb jelenségeinek. Kétségkívül ugy

van, ha a primitív korszakok mythológiájára gondolunk, de épen oly bizonyos, hogy az első századbelinek, legalább a nagyvilági emberek szemeiben, nem ez volt a jellege. Azok, a kik lefestették házaikban Jupiternek Danae és Ganymed iránti szerelmét, nem voltak bölcsek, nem akartak valamely cosmogonicus eszmének adni kifejezést: kéjelgők voltak, az élvvágyat akarták felkelteni vagy tetszetős képben gyönyörködtetni a szemeket. A mythos vagy allegoria legparányibb érzélate sem forog többé fenn; egyedül az emberi életet ábrázolják, a festő szándoka nem terjed tovább szerelmi jelenetek feltüntetésénél a szerelmesek nagyobb mulattására. Nem volt tehát lehetséges megczáfolni a keresztény hittudósokat, midőn oly heves támadást intéztek a mythologia erkölestelensége ellen; hallgatóiknak csak a házaik falára festett képeket kellett megtekinteniök, hogy elismerjék, miként alapjában véve igazuk van.

A többi festmény vagy állatoknak s holt természetnek, vagy tájképeknek ábrázolása, vagy genrekép.¹ Ezen utóbbiak érdekesebbek reánk nézve s nagyobb hasznunkra vannak. Ezekre tekintünk legnagyobb kíváncsisággal, midőn körüljárjuk Pompéit. Való jeleneteket s élő személyiségeket ábrázolván, lelket látszanak önteni

¹ A genre-képek közt két osztályt különböztet meg Helbig: azokat, melyekben a való s eszmény némi összevegyülésével találkozunk, a melyek p. a vadászó Erost, halászó, szüretelő Amorokat, kis Amorok segítségével öltözködő nőket stb. ábrázolnak; s a melyek egészen realis képek s a pompéiiek rendes életét minden kendőzési kísérlet nélkül reproducálják. Különösen az utóbbiakat tartjuk szemeink előtt, midőn a genre-képekről fogunk szólni.

a puszta városba, visszaadni elvesztett lakóit. De azért Pompéi festményeinek különböző osztályai közül egy sem hasonlítható össze a kizárólag mythologiai tárgyuakkal se a festők tehetségére, se a festmények számára nézve.

Az első és legfontosabb kérdés, melyet e festmények felvetnek, származásuk kérdése. Honnan valók a festők, a kik alkották? Eredeti művészek valának-e, feltalálói műveik tárgyának? S ha csak utánzók, mely iskolához tartoztak mintáik s mely században éltek? A régi íróknál mi felvilágosítást sem találunk e tekintetben; magukat a képeket kell megkérdeznünk s mindent belőlük eszelnünk ki.

A genre-képekre nézve könnyű megoldanunk a kérdést. Helyi jeleneteket ábrázolnak ottani személyiségekkel, a helyszínén készültek a való élet után. Ha a felékesítendő ház ura az amphitheatrum vagy circus azon szenvedélyes kedvelői közé tartozott, kik e jeleneteket mindig látni óhajtották, vagy ha egyszerűen a mindennapi élet jeleneteire volt kíváncsi, hűségesen lemásolta azokat a művész, hogy megnyerje tetszését. Megnézte a gladiatorokat, a mint gyakorlatokat tartanak a nagy kaszárnnyában, melyet a színház mellett fedeztek fel, s lefestette, a mit látott. Hímezés-hámozás nélkül átvitte festményeire a Forumon vagy a kis város utcáiban járókelő egyéneket. Bizonyosra vehetjük, hogy ezek a ványolók, koresmárosok, sütők, halárusok, a kiket Pompéi házainak falain látunk, csakugyan lakták a bódékat, melyekben feltalálhatók még műszereik. E félig meztelen nők, kiknek haja oly különös módon van felfésülve a homlokra, épen azok, a kik olesó pénzen bocsátották árúba keeseiket e szűk czellákban, melyekbe nem en-

gednek mindenkit be, melyek oly otromba rajzokkal s oly brutális feliratokkal vannak tele. A festő maga észlelte ezen élettelenül visszaadott parasztokat s munkásokat a mi szerzeteseinkéihez hasonló csuklyás tunicában, az asztal mellett, egy edény borral szemközt; saját szemeivel látta e napbarnította arcú katonát nagy czizmáiban, bő ruhájában, a mint üvegét nyujtva, vigan mondja a koresmárosnak: Adj egy kis friss vizet, *Da frigidam pusillum*. Hogy csakugyan e környékbeli embereket ábrázolt, elég bizonyossága az, hogy ma is meglepnek a hasonlatosság által, hogy első tekintetre úgy véljük, mintha már találkoztunk volna velök Nápoly utczáin vagy boltjaiban.

E festmények eredetét könnyű tehát megtalálnunk: a művészek híven utánozták, a mi szemeik előtt volt, Pompéiben készültek s Pompéi számára. Meg kell azonban jegyezniünk, hogy nagyon csekély (alig huszra tehető) a számuk s rendszerint szerény a terjedelmök is. Egészen másként vagyunk a többivel; nem tartom lehetségesnek a feltevést, hogy az 1480 mythologiai kép, melyek némelyike nagy arányokban van tartva s a compositionak³ kiváló tehetségére vall, eredeti alkotása a művészeknek, kik egyenesen azon házak diszeül gondolták ki, a melyekben manapság láthatók. Herculaneum és Pompéi kis városok voltak s épen nem követelhatték meg, hogy a festő ily nagy erőfeszítését a feltalálásnak fejtse ki érettök. Hogy e festmények nem csupán számukra valának rendeltetve, bizonyítja azon körülmény, hogy feltalálták más vidékeken is: különösen Rómában akadtak oly házak maradványaira, melyek egészen úgy valának díszítve, mint a campaniai városok épüle-

tei.¹ Falaikon oly genre-képeket találunk, mint a minőket a nápolyi museumban csodálnak, s ugyanazon, hasonló modorban kezelt mythologiai jeleneteket; az Argus által őrzött s Mercur által megszabadított Io például, a melyet Livia házában, a Césarok palotájában látunk, egészen hasonlít a hat-hét compositiohoz, melyek ugyanazon kalandot ábrázolják Pompéiben. Nem bizonyít-e ez a mellett, hogy e művészek előre elkészítettek néhány képet, hogy begyakorolták magukat azok festésébe s mindenütt, a hol szükség volt szolgálatukra, azokat reproducálták? E képeknek azonban, a rómaiaknak csak oly kevésbé, mint a pompéiieknek, nem ők voltak a sajátképeni szerzői; nem ők gondolták ki se a tárgyat, se a berendezést. Következtethetjük ezt abból, hogy a némileg fontosabb jeleneteknél a feltalálás mindig jobb a kivitelnél. A felfogás oly erejéről, a compositio oly ügyességéről, szóval oly tehetségről tesz bizonyosságot, a mely túlhaladni látszik azon jelentéktelen művészt, ki a frescot készítette. Ugy vélem, egészen

¹ Pár évvel ezelőtt a Tiber partján, a folyó medrének nagyítása céljából történt ásatások alkalmával bájos római lakház maradványaira akadtak a Farnesina kertjeiben. Hosszú folyosókból s néhány kamrából áll, melyeknek egyike különösen figyelemreméltóan volt feldiszlítve. A színek rendkívüli frissességben tüntek elő, midőn eltávolíták a kamrából az iszapot, mely alkalmasint tizennyolcz század óta betölté. Sok csinnal festett építészeti motivumok tüntek elő, merészen rajzolt alakok, füzérek s arabeszkek által egybekapcsolt oszlopok közepén a köznapi élet, lakoma, hangversenyek, áldozatok jeleneteivel. E diszlítési rendszer egészében hasonló a pompéii házakéhoz, csak hogy több gondra s ügyesebb művészi kezekre mutat. E szép festményeket, a Tiber újabb elárasztásával levén fenyegetve, gondosan leszedték s a lungarai museumban helyezték el.

természetesen levonhatjuk ebből a következtetést, hogy nem egy ember gondolta ki a tárgyat s festette meg a képet s hogy a pompéii művészek a helyett, hogy fáradságot vettek volna maguknak az inventiora, a legtöbbször beérték ismert festmények utánzásával, hozzá idomítván azokat a helyhez, melynek számára rendeltetve valának. Ekként magyarázható meg munkájuknak gyorsasága s kiapadhatlan termékenységük. Emlékeztükben, ugyszólva ecsetjük hegyén levén egy csomó pompás tárgy, a melyeket hirneves mesterektől kölcsönöztek, nem jöttek zavarba, ha gyorsan be kellett fejezniök valamely ház díszítését s olesón végezhatték a munkát. Nem dolgoztak hát teremő elmével, emlékezetükből festettek; nem feltalálók, hanem másolók.

Valószínűleg ez az oka, hogy az első század műértői s műbíráói oly kicsinylőleg bánnak el koruk festészetével. Ismerjük e tekintetben a véleményét egy szellemes embernek, a tudományok s művészetek felvilágosult barátjának, tudvagyó s ellentétekkel teljes, erkölceiben könnyelmű, ítéletében igen komoly embernek, a ki úgy élt, mint kortársai s oly gondolkozásmódot szenvedgett, a minő a régieké volt. Petronius gúnyoros regényében előadja, hogy a hősei, valódi kalandhajhászok, egy izben oszlopesarnok alatt sétálnak, a mely szokás szerint drága festményekkel volt ékesítve. Nagy gyönyörrel szemlélik, tudni akarják alkotásának idejét, igyekszenek megérteni a tárgyat s együttes megvitatásába bocsátkoznak. A mult, mint rendesen történni szokott, gyorsan rávezeti őket a jelenre s csakhamar az az egykorú művészetről kezdenek beszélni. Nagyon szigorúan nyilatkoznak róla, csodálatuk a régi művészek iránt kemény ítéletet ad szájukba az egykorúakról. Azt

találják, hogy a művészetek teljes hanyatlásban vannak s hogy a pénz szerellete okozta vesztöket. Panaszok következnek ezután, a melyeket elég gyakran hallottunk azóta: A mult, az volt az aranykor; „a szépművészetek teljes fényökben ragyogtak, mert szerették akkor az egészen meztelen erényt. Csoda-e, ha elhagytak most, midőn azt látjuk, hogy az istenek s emberek sokkal többre becsülnek egy aranyrudat minden szobornál s minden festménynél, melyek létrehozásában annyit fáradoztak ezek a szegény görögök, e bolond Phidias és Apelles.“ A következtetés az, hogy a festészet meg van halva s nyoma sem maradt meg.¹

Körülbelül ez a véleménye az idősebb Pliniusnak, egy kevésbé elfogult s általában méltányosabb bírálónak is. Azt mondja valahol, hogy „a festészet veszendőbe megy,“ s másutt, hogy „már nem is létezik.“²

Ugyancsak szigorú ítéletek. Nem könnyen írják alá, a kik meglátogatták Pompéit. Ha visszaemlékeznek ezen ügyesen összeállított jelenetekre, e finom, bájos alakokra; ha elgondolják, hogy e festmények rövid idő alatt, vidéki városok számára készültek s ismeretlen művészek alkotásai, lehetetlen elhinniök, hogy a művészet oly kétségbeesett állapotban lett volna, mint Plinius és Petronius állítják. Mindent meg lehet azonban magyarázni, ha elgondoljuk, hogy e bájos festmények végre is csak másolatok; nincs meg bennök a feltalálás érdeme, pedig a feltalálásban látta a festészet nagyságát Petronius és Plinius; miután pedig nem tud többé önmagától teremteni s csak az utánzásból él, úgy látszik

¹ Petron., *Sat.*, 2 és 88.

² Plin., XXXV, 29 és 50.

előttük, mintha halva lenne. Ime, innen ered szigorúságuk.

Mi nem vagyunk többé az ő helyzetükben. Ma már nem létezvén a minták, nem árthatnak az utánzásoknak az összehasonlítás által. Nem szállunk többé le az eredetiektől a másolatokhoz, a mi mindig veszélyes emezekre nézve; ellenkezőleg, a másolatok engedik meg felhatolnunk az elveszett eredetiekhez s elképzelnünk, milyenek lehettek. E szolgálatuk már eleve kedvezőleg hangol irányukban. Nemhogy bánnók, hogy a pompéii művészek nem valának feltaláló lángelmék, szinte hajlandók vagyunk érdemökül tudni be, hogy csaknem semmit sem gondoltak ki önmaguk. Beérvén mások inventioinak lemásolásával, elvezetnek az antik művészet ama nagy századaikhoz, melyeket nélkülök nem ismernénk.

S vajon melyik hát a század, melyben a pompéii művészek mintáikat keresték? Lehetséges-e szabatosan meghatározni, a történet mely szakához, a művészet mely korához tartoztak a mesterek, kiktől a sugalmazást nyerték?

Először is, vajon egyetlen iskola festményeinek másolására szorítkoztak-e? S vajon nem tartoztak-e azon eclecticusok közé, a kik mindenünnen összeszedetvén, a mit találtak, minden idők alkotásait utánozzák? — Kétségkívül megtették némelykor. Oly munkákat is találunk náluk, a melyek különböznek a többitől s nem látszanak beillőnek rendes modoruk keretébe. Ilyen például Iphigenia feláldozásának híres festménye, a Pompéiben felfedezettek közül a legszebbek egyike, a mely szerencsére egyike a legjobb karban levőknek is. Középen a könnyező, karjait égnek emelő Iphigeniát az oltárhoz

viszi Ulysses és Diodem. A két átellenes szögletben eltakarja arcát Agamemnon, hogy ne lássa leányának halálát, s Calchas, kezébe szorítva a kést, szomorúan készülni látszik az áldozat bemutatásának kegyetlen szerepére. A magasból Diana érkezik könnyű felhőben a szarvastehénnel, mely áldozatul bemutatandó lesz a fiatal leány helyett. Helbig, szakavatott bíró e téren, azt tartja, hogy a festmény szabályszerű berendezése, a személyiségek megfelelő arányossága, a háttér színezete, a ruhák redői, a művészetnek meglehetősen régi korára emlékeztetnek. Megjegyzi, miként az alakok úgy vannak beosztva, hogy nagyobb fáradság nélkül domborművé lehetne a képet átalakítani. Még jellemzőbb, hogy Diodem és Ulysses kisebbeknek vannak feltüntetve, mint Agamemnon és Calchas, azon antik s kissé naiv szabály szerint, hogy a személyiségek fontosságának termetükről felismerhetőnek kell lennie. Ezen érdekes észrevételek daczára sem állítja Helbig, hogy e szép festmény nagyon régi korbeli. Minden időkből voltak művészek, kik előszeretettel fordultak a múlt felé s örömet utánozták a régi módszereket s régi eljárást. Plinius, a két híres festőről szólván, a kik a Becsület s Erény templomain dolgoztak, a melyeket Vespasian építtetett, megjegyzi az egyikről,¹ hogy inkább hasonlított a régiekhez, *Priscus antiquis similior*. Kétségkívül ily művész lehetett az „Iphigenia feláldozása“-nak szerzője is; kedvelvén az archaismust, antik módra gondolta s dolgozta ki festményét s a pompéii művészek szokásuk szerint híven lemásolták.

Ezen archaicus ábrándoknak azonban nem nagy a száma Pompéiben; ellenkezőleg valamennyi festmény

¹ Plin., XXXV, 120,

nagyon hasonlít egymáshoz, a tárgyak rendszerint egyöntetűen gondolvák s dolgozván ki s egy iskolához tartoznak. Ezen iskola, mint Helbig nagyobb nehézség nélkül megállapítható, az volt, a mely Sándor utódainak udvaránál virágzott. Az alexandriai vagy hellenista¹ művészetet utánozták tehát a pompéii művészek s képeik némi fogalmat engednek alkotnunk amarról is.

Ámbár hanyatlóban volt akkor Görögország, a művészetek szeretete csakoly élénk vala, mint hajdanta. Sándor Lysippusnak s Apellesnek barátságával tisztelte meg magát; utódai, nyomdokit követve, szerették művészekkel venni körül magukat s olykor maguk is művészekké lettek. III. Attalus, az utolsó pergamoni király, viasz szobrokat mintázott s érczvéseteket készített. Antiochus Epiphanes egy szobrász műhelyében pihente ki a királyság fáradozásait. Mi áldozattól sem riadtak vissza, hogy megszerezhessék a szobrokat vagy festményeket, melyek elbájolták őket. Roppant összegeket fizettek a művészeknek. Egyikök felajánlotta a cnidosiaknak, a kik nagyon el valának adósodva, hogy kifizeti minden tartozásukat, ha átengedik neki Praxiteles Aphrodite-jét. Egy másik az árverés alkalmával, melyet Mummius a korinthetai prédából rendezett, 100 talentomig (mintegy 300.000 forint) verte fel Aristides Bacchusát. Mummius nem akart hinni a füleinek; azt hitte, csodának kell lennie a képnek, azért ígérnek oly sokat érte, s meg-

¹ A német kritikusok hellennek nevezik a Sándor előtt virágzott s hellenistának az utána következett irodalmat. E megjelölés találób, mint az „alexandriai irodalom“, mert Sándor utódai alatt épen oly fényes irodalmi iskolák voltak Pergamonban s Antiochiában is, mint Alexandriában.

tartá a Bacchust Róma számára. E koronás műbarátok dühös szenvedélye nem ismert se határt, se akadályokat. Misem volt szent előttük, ha valamely szép mű megszerzése forgott szóban. Tőlük tanulták meg a római proconsulok, miként alkothatnak gazdag képcsarnokot a legtiszteltebb istenségek róvására; igazi mesterei voltak Verresnek. Egymás közti folytonos háborúik alatt épen oly kevésbé valának biztonságban az istenek, mint a királyok kincsei. I. Prusias, megszállván Pergamon területét, habozás nélkül elvitte egyik köztisztelet által környezett szentélyből Vulcan szobrát, Phyromach művét. Viszont Ptolemeus Evergetes ázsiai expedíciója alkalmával azon ürügy alatt, hogy visszaveszi a Cambyes által Egyiptomba hurezolt szent képeket, behatolt a templomokba s elvitte mindazon műtárgyakat, a melyekhez csak hozzá férhetett. Eként halmozódott össze oly sok műremek a pergamoni, antiochiai s alexandriai palotákban. Nem maradtak ott; Róma hadvezérei, követve a görög királyok példáját, kezét tették a gazdag zsákványra s elvitték az örök városba, hogy diadaluknak ékességeül szolgáljanak.

Ezen előszeretet csakhamar átment a fejedelmekről s királyokról egyszerű magánzókra is. Sándor öröksége, mint tudva van, vég nélküli zavarokat s háborúkat keltett. Soha nem küzdtek nagyobb hevességgel a hatalomért, soha nem szerezték könnyebben meg s veszítették hamarabb el, mint akkor. Ily izgalmas korszakokban gyorsan támadnak s olvadnak el a nagy vagyonok. Nem csoda, ha a felvergődött emberek, kik visszaemlékeztek a tegnapi s félték a holnapot, siettek élvezni mulékony kincseiket. Menander vigjátéka megörökíté a típusát e kalandor katonáknak, kik az atheni kéjhölgyek társa-

ságában néhány nap alatt elverték a keleti fejedelmek udvaránál szerzett pénzt. Feltünteti, mennyire szívesen fogadták őket szeretőik, mennyire hizelegtek nekik az elősdiak, a míg tartott az aranyuk, miként üzték el s gúnyolták ki, midőn kiüresedett az erszényük. Voltak e meggazdagodott emberek közt olyanok is, a kik jobb hasznát vették vagyonuknak; utánozták uraikat, képeket vagy szobrokat vásároltak, hogy feldisziúsítsák házaikat.

Ujság volt ez; Helbig azt tartja, hogy a művészet aranykorában nem dolgoztak magánosak számára a művészek. Olvassuk ugyan, hogy Agatharcus feldisziúsította Alcibiades házát, de Alcibiades nem vehető közönséges polgár számba. A festők rendszerint a közönség számára tartották fenn tehetségüket. A porticusok széles falait a régi legendákból vagy Homer költeményeiből vett jelekkel boríták el vagy oly képeket festettek, melyek a templomokban valának elhelyezendőek. Meglehet, lealáznak tartották a művészetre nézve, hogy egy ember gyönyörködtetésére szolgáljon. Plinius legalább ezt engedí gyanítanunk s szép szavakban teszi hozzá, hogy festményeik, a helyett, hogy magán házba lettek volna bezárva, a hova alig néhány kiváltságolt juthatott el, az egész várost birták lakásul, mindenki által meg valának szemlélhetők s a festő az egész világe volt, *pictor res communis terrarum erat*.¹

Ugy látszik azonban, hogy midőn a görög városok elveszték Sándor alatt szabadságukat, kissé meglazult a kötelék köztük s lakosságuk között. Kevésbé érezték magukat lekötelezetteknek a köztársaság irányában, mióta nem nyújtá a polgároknak az előbbeni jogokat s

¹ Plin., XXXV, 118.

mióta nem vettek oly közvetlen részt ügyeiben; kevésbé valának büszkéek reá, nem törődtek annyit szépítésével, kevesebbet gondoltak reá s többet önmagukra; a pénzt, mely nem vala többé a nyilvános emlékekre szánva, megtartották a feldiszhítésére saját házuknak, melyet életük központjává tettek. A festők természetesen hizelegtek az új izlésnek, melyből hasznot vonhattak. Két kimagasló mozzanatot különböztethetünk meg, ugymond Letronne,¹ a görög művészet történetében: midőn egyedül arra volt szentelve, hogy ápolja a vallási hitet az istenek képei s jótetteik ábrázolása által, hogy feléleszsze a polgárok hazafiasságát őseik nagy tetteinek folyton élő látványával, midőn tehát a művész valamennyi alkotásának előre meghatározott rendeltetése s helye volt; s a másikat, midőn a művészet jóformán csak megrendelésre dolgozott, midőn alkotásai fényüzési czikké lettek, egy sorba helyezve a ritkaságokkal, az ipar termékeivel, nem annyira szépségük, mint drágaságuk miatt keresve, s a szemek hiú gyönyörködtetéseért halmozva fel a királyok s a gazdagok palotáiban.“ Megszűnt ez időtől kezdve a művészek előszeretete ama nagy festmények iránt, melyek meghatározott emléképitmények számára készültek, melyeknek összhangzásban kellett lenniök rendeltetésökkel s az épület architektúrájával, melyek emennek jellegét tüntetik fel s csak azon a helyen érthetők meg, a melyet elfoglalnak. Szeszélyük szerint s önmaguk által választott tárgyakon dolgoznak műtermeikben, nem törödvén képeik sorsával, vagy jobban mondva, előre tudván, hogy mindig akad gazdag műbarát, a ki busás árt fizet érettük s lakásának di-

¹ *Lettres d'un antiquaire à un artiste* cz. művében.

szeivé fogja tenni. A nyilvános emlékekbe szánt nagy frescok vagy vásznak helyett eként kezdték azon képeket festeni, a melyeket találóan nevez Helbig szobaképeknek (Cabinetsbilder), a mint használják a szobazene elnevezést is, ellentétben a színházi vagy templomi zenével. A falakra aggatták e képeket a magán házakban s szükségletté, mintegy nélkülözhetlen fényűzéssé lettek azokra nézve, kiket a világ szerencéséseinek neveztek.¹

Helbig igen szépen kimutatta, s talán ez munkájának legjobb része, hogy a pompéii díszítési rendszer e szokásból fejlődött ki. Bármit mondjanak is, mi köze sincs a nagy monumentális festészethez, melyet a templomok s oszlopcsarnokok falain alkalmaztak a görög művészet első korszakában. Hogy meggyőződjünk róla, elég tanulmányoznunk a módot, melylyel a campaniai városokat díszítő mythologiai s egyéb jelenetek a falakon elhelyezték. Rendszerint csak egy részét borítják; építési dísz közepébe illesztvük, a mely kiemelésekre szolgál, szabályos szakaszokra osztvák s igen gyakran keret által vannak körülvéve, mely a párkányzatra támaszkodni vagy állványokon nyugodni látszik. A művész nyilván azon esalóka benyomást akarta kelteni a szemlélőben, hogy e festmények igazi képek. Csak ugy magyarázhatjuk meg e díszítési rendszert, ha az említettük alexandriai iskola szokásaira s izlésére gondolunk. Látuk, mily dühös szenvedélyévé lett az előkelő személyiségeknek, drága képeket aggatni házaik falára. E fényűzés azonban sokba került s nem mindenkinek volt hozzá módja. Csak egy syriai vagy egyiptomi király

¹ L. Aristotelesnek Cicero által idézett egyik helyét. (*De nat. Deorum*, II, 37.)

vagy legalább hatalmas minister s rettegett vezér, ki sokáig zsarolta a népeket s kimélet nélkül kifosztogatta a szomszéd országokat, építtetheté magának a roppant termeket, melyekről álmélkodással emlékeznek meg a történetírók, száz pillér vagy márványoszlop által tartva, bámulatos szobrokkal az oszlopok előtt s mesterek képeivel a helyközökben. Olcsóbban intézték el a dolgot a nyárspolgárok; al-fresco¹ ál-pilléreket festettek falaikra, álképek szegélyei gyanánt s ha kis házukban a peristyl falaira esett tekintetök, kétségkívül épen oly gyönyört éreztek, mint a királyok vagy nagyurak saját palotájukban, műremekek között sétálgatva. A fresco tehát takarékos módot nyújtott a kevésbé vagyonosaknak a gazdagok utánzására. Minthogy megköveteli a gyors kivitelt s elnézeti a részletekben való fogyatkozásokat, felhasználták a művészek, hogy hamarosan dolgozhassanak; jutányosan végezhatték a munkát s a művészet iparrá lett. Petronius mondja, hogy „az egyiptomiak bátorsága hozta létre e törpe utánzását a nagy művészetnek: *Aegyptiorum audacia tam magnae artis compendiarium invenit*;“² s e vélemény nagyon valószínű. Természetes, hogy ott, hol

¹ A *fresco* szót használom itt és egyebütt, ámbár néhány tudós nem tartja egészen helyén valónak. Letronne határozottan tagadja, hogy az antik képek valóságos frescok lennének azon értelemben, a melyet mi adunk e szónak. Ellenben Donner Ottó a tanulmányban, mely Helbig *Wandgemälde*-jét megelőzi, kimutatja, hogy al-fresco van festve legnagyobb része a campaniai városok képeinek. A nélkül, hogy beleelegyednénk a vitába, a mihez nem vagyunk illetékesek, Donner következtetései alapján, úgy véljük, frescoknak lehet neveznünk a pompéii festményeket.

² Petron., *Sat.*, 2. Helbig első adta kielégítő magyarázatát Petronius e szavainak.

a nagy urak fényüzése folyvást szemet szúrt, élvezeteik némelyikét mások is igyekeztek kevesebb költséggel megszerezni. Petronius hozzáteszi, hogy e kényelmes eljárás vonta maga után a festészet bukását. A mit szintén nem nehéz megérteni: a szegények, vagy ha úgy tetszik, a kevésbé vagyonosak gondolták ki, hogy utánozzák, úgy a hogy, a gazdagok példáját; a gazdagok viszont nem késtek átvenni azt a szegényebektől. A frescok festői, a megszokás által kielégítő jártasságra tevén szert, beérték végre a híres festmények másolataival s nem részesült többé buzditásban az eredeti festészet. Innen a criticusok s a műismerők haragja; Helbig megjegyzi, hogy Plinius és Petronius oly hangon beszélnek ezen „egyptomi találmány“-ról, mint napjaink némely műbarátja a fényképészetről, melyet a valódi művészet megrontásával vádolnak.

Egyébiránt minden igazolja azt, a mit Helbig a hereulanumi és pompéii festmények eredetéről mond. A festmények, melyeknek másolatai nyilván Sándor utódainak korából valók voltak, világosan magukon viselik e kor bélyegét s minden jellemző vonását. Egyike a görög világban akkor történt nagy változásoknak az volt, hogy a monarchia lépett csaknem mindenütt a köztársaság helyébe. Az uralkodó s neje köré sereglettek a ministerek, a tisztek, a szolgák, a költők, a művészek; udvar képződött s befolyása, mint mindig történni szokott, csakhamar érezteté magát a közerkölesökben. Simábbakká, finomabbakká lettek. Mindenek fölött dicsőíték a választékos modort, a szellemi élvezeteket, a társalgás előkelőségét, a társaság finomabb élvezeteit. Rendszerint a szerelem kölesönöz nagy érdeket a nagyvilági összejöveteleknek, melyekben mind a két nem együtt van:

nem csekély fontosságot nyert az akkori társaságban s ennek folytán az irodalomban is. A költészet ettől kezdve belőle él s a művészetek utánozzák e költészetet. Ám az alexandriai művészek által közönségesen ecsetelt szerelem nem az a dühös szenvedély, melyet Euripides ábrázol Phedrájában. Helyesen mondja Helbig, hogy festészetüket nem sugalmazza többé az epopea, mint Polygnoté például, vagy akár csak a régi tragikai színpad; az idylltól s az elegiától, a hellenista költészet kedvencz műfajaitól kölesönzi tárgyait. A szerelem vegyüléke náluk a galanteriának s az érzelgősségnek. Istennőiket s hősnőiket szerelmi bánat által sujtottaknak tüntetik fel: Oenone elhagyva Páris által, Ariadne Naxos partjain, követve szemeivel a hajót, mely kedvesét elviszi, Venus, karjaiban a haldokló vadászszal, Adonissal, ezek a kedvencz tárgyaik. De nagy gondjuk van rá, hogy e szép elhagyottak fájdalma ne ártson szépségöknek. Kétségbeesésük igen választékos magatartást ölt; vigasztalhatlanok, de azért teljes díszben vannak, nyaklánczokkal, kettős karperecczel, arany szövetbe foglalt hajfürtökkel. A festmény valamelyik zugában rendszerint kis Amor látható; derültebb hangulatot ad a jelenetnek, mely egyébként talán igen komor lehetne. Az Amoroknak még nagyobb a száma a pompéii frescokon, mint Watteau, Boucher képein s a mi tizenennyolczadik századunk más művészeinek alkotásain. Rendes kíséretét képezik Venusnak, segítenek öltözködésében, átnyújtják ékszereit, tartják a tükröt, melyben magát nézi. Elvezetik Marshoz, a ki várakozik reá, körülveszik a megsebesült Adonist, tartják a karját, eltávolítják ruháját, viszik pásztorbotját s lándzsáját. Egy másik Amor elvezeti Dianát Eudymion barlangjába s megmutatja neki a szép alvó ifjút. Midőn

Oenone kétségbeesésével próbálja meg visszatartani hűtlen hitvestársát, Párist, közönyösen hagyják szemrehányásai s alig hallgat rá; elhiszem, a művész Amort rajzolt mögéje, a ki hizelgő tekintettel füléhez hajlik s kétségkívül új szenvedélyéről beszél. E festményeken csak járulékok az Amороk; vannak olyanok is, a melyeken ők töltik be az egész képet. Magukban vannak, oly foglalkozásba merülve, mely rendszerint az embereké szokott lenni. Tánczolnak, énekelnek, játszanak, lakmároznak; fölemelt ostorral hajtának hattyúk által vont járművet, nagy nehezen vezetnek egy orosz-lán-fogatot, szüretelnek, összezúzzák a gabonát egy malomban csinos kis szamarak segítségével, melyeket virágfüzérekkal hajtának. Vesznek, eladnak, halásznak s e szórakozást, úgy látszik, annyira isteni élvezetnek tartják festőink, hogy több ízben magának Venusnak is kedveskednek vele. Egyike a legszebb s legismertebb képeknek e becses és kaczer genreben az „Amor-elárusítóné“. Egy öreg asszony kalitkában kis Amort hoz s szárnyainál fogva mutatja egy fiatal lánynak, a ki meg akarja venni. Nem ez az első kísérlete; van már a térdein egy másik Amor is, de azért nem kisebb kíváncsisággal nézi, a melyet megvételre kínálnak s a mely vigan nyújtja kezeit leendő új urnője felé.

Szóltam már arról, mivé lett a mythologia az új festészeti iskolában; láttuk, hogy a régi mythosok elvesztették mély és komoly jelentőségüket. Rendes szokásuk e festőknek, midőn azon tárgyakat választják, melyeknek eszményi nagyságot adott a régi művészet, lehetőleg emberi arányokra szállítani le mindent; tetszelegnek maguknak abban, hogy megszüntessék a távolságot, mely az isteneket elválasztja az emberektől s a mindennapi

élet kalandjaiként tüntessék fel a régi legendákat. Látjuk, hogy az istenek szerelmeit ábrázolván, mindig azt tartja szemei előtt a művész, a mi a Seleucidák vagy Ptolemeusok udvaránál történt. A híres „Itélet”-ben Venus, hogy előnyben részesüljön, úgy kaczerkodik Páriszal, mint valamely divathölgy. A míg Polyphem, a tenger partjánál ülve, bánatát énekli lyráján, delphinen Amort látunk érkezni, a ki levelet hoz neki Galateától. Mars és Venus óvatos szerelmesek; nem akarják, hogy meglepje őket valaki édes suttogásukban; egy pompéii festményen azt látjuk, hogy kutyaival őriztetik magukat, a mely hirt adjon nekik a tolakodók közeledéséről. Ime, ugyancsak köznapias módja a reális élet bevezetésének a hősi legendákba.

E festészet jellege világosan mutatja a korát: az alexandriai művészet van szemünk előtt; de vajjon bizonyos-e, hogy a pompéii frescok hiven tüntetik fel, s vajon mily mértékben teszik lehetővé megítélését? Helbig igen érdekesen tárgyalta e kényes kérdést. Kimutatja először is a pompéii festészet feltételeinek tanulmányozásával, hogy az eredeti s a másolatok közt elkerülhetlenek voltak a különbségek. A pompéii házak legnagyobb része kicsiny, a térnek, melyet az építész a festőnek rendelkezésére adott, szerény a terjedelme s nem birta meg, a mit megalographiának neveznek a görögök. Az arányoknak nagy a jelentősége a művészeteknél; a nagy tárgyak szűk keretbe zárva, nem egyszer genre-képekké lesznek. Ez történik Pompéiben is, hol a frescok közönségesen csak a szélesebb s terjedelmesebb compositióknak utánzásai. Tegyük hozzá, hogy ha kevésbé változatosaknak látszanak e frescok, a hiba nem az alexandriai iskoláé, a melyből kikerültek. A számtalan tárgy közül,

melyeket ezen iskola nyújtott nekik, kénytelenek voltak választani a pompéii művészek. Főleg a mosolygó és vig jeleneteket szemelik ki s kerülnek a nagyon gyászosakat. „Az erőszakos jellegű festmény megzavarja a lelket“, mondá Seneca.¹ E jámbor nyárspolgárok, a kik vigan akartak élni e boldog földön, a Vesuv zöld lejtőinek tövében, nem szerették volna, hogy szemeik elé tárják az antik mythológiának minden borzalmát. Agamemnon családjának bűnei, az ut tuskéi által széttépett Hippolytnak halála, mint tudjuk, híres festményekhez szolgáltatott tárgyat az alexandriai művészeknek. Nem találkozunk e képekkel Pompéiben. Nem is illettek volna e termekbe, melyek a nyugalmas családi örömöknek valának fenn-tartva. Ha be is bocsátkoznak valamely kevésbé tetszetős jelenet ábrázolásába, legtöbbször módosítják azt a pompéii művészek. A vad bikához kötött Dirce, a kutyái által felfalt Acteon csakis meztelen nők s kedves tájak tanulmányozására szolgálnak ürügyül.

Ennyit a tárgyak inventiójáról s megválasztásáról; a kivitel még több eltérést mutat. Menthetlenül kivet-köztetik természetéből a festményt, ha frescoban reprodukálják. A fresco nem bírja annyira meg a vonások ama finomságát, a részletek ama tökélyét, a melyek fő elő-nyei valának az alexandriai mestereknek. Ezen előnyök után egyébiránt nem is igen vágyakoztak a pompéii festők; sőt állíthatni, hogy nem is volt azokra szükségük. Ma, hogy a pompéii házaknak nincs tetőjük, a ragyogó nap-nak világánál látjuk festményeiket, a mely kiemeli leg-csekélyebb fogyatkozásait is; de nem ily napfényre valának számítva. A termek, melyekbe helyezték, rend-

¹ Senec., *De ira*, II, 2.

szerint csak az ajtóból nyerték a világítást s még arról is gondoskodtak, hogy az atriumot elárasztó fény ne hatoljon egészen be ezen egyetlen nyíláson. Egyik oszloptól a másikig feszített vásznak árnyékot tartottak e szobák előtt, melyekben a nap meleg óráit töltötték a házbeliek. E félhomályban nem valának észrevehetőek a részletek fogyatkozásai s a művészek minden hátrány nélkül elhanyagolhattak egyet-mást az utánzott mintákból.

E fentartások daczára, a melyeket nem lehetett mellőznünk, merészség nélkül állíthatni, hogy a herculanumi és pompéii frescok eléggé helyes fogalmat nyújtanak az alexandriai festészetről. Helbig annyira meg van róla győződve, hogy meg is próbálja feltalálni e tökéletlen másolatokban némelyikét a híres festményeknek, melyek szépségét felmagasztalják a régi criticusok. Első tekintetre kissé vakmerőnek látszik e vállalat; de ne feledjük, hogy elvesztek ugyan e festmények, de maig fennmaradt legalább némi emléküik. Föl vannak említve az íróknál, a kik reánk hagyták az antik festészet történetét; a költők, különösen az Anthologia költői, rendszerint szentelnek néhány verset leírásuknak; többé-kevésbbé szabatos utánzásukkal találkozunk a domborműveken s a vázákon; s végre, a mi fontosabb, több izben utánozva kellett lenniök Campania városainak falain. Összehasonlítva e különböző másolatokat s ellenőrizve a költők s criticusok nyújtotta adatokkal, észreveszszük, hogy mit vett ki mindenik művész az eredetiből s helyre állíthatjuk ezt legalább egészében s nagy vonalaiban. A tudomány s éleselme ezen erőfeszítésével adja nekünk vissza Helbig Niciasnak két híres festményét, Andromeda-t és Io-t. Az első két izben van utánkészítve Pompéiben itt nem közönséges

arányokban; a másik csak egyszer, de szerencsére megtalálták a Palatinon is, Livia házában. E két szép festmény egymásnak kiegészítésére látszik készítettnek s eléggé hasonlítanak, hogy ugyanazon kéz alkotásának tartsuk mindkettőt. A másolók nyilván megtartották az általános beosztást s a minta fő sajátságait; megengedik tehát elképzelniünk, milyen lehetett e két műve a nagy atheni művésznek, a ki Plinius szerint kitűnt a nők festésében. Így vagyunk egy Niciasénál híresebb képpel is. Két kis pompéii fresco Medeát ábrázolja azon pillanatban, midőn megöli a gyermekeit. A tudósok egyetértenek arra nézve, hogy utánezatai Timomach egyik remekének, de megleghezősen gyarló utánezatok. Medea mellé a festők két fiút helyeztek, a kik tanítójuk felügyelete alatt koczkajátékot játszanak. E drámai részlet, e megkapó ellentét a gyermekek öntudatlan öröme s az anyának rettentő terve között nyilván az eredeti festményhez tartozik. A többi kevésbbé szerencsés a pompéii frescokon; különösen Medea fejének nincs jellege. Szerencsére találtak Herculanumban nagyobb terjedelmű Medea-képet is, a mely biztosabb művészi kézre vall. Ezuttal magára van ábrázolva, gyermekei nélkül, nyitott szájjal, tévelygő szemekkel;¹ ujjai göresös mozdulattal szorítják a kard markolatát: mondhatlan fájdalom zsákmányának látszik. Ezen alak, a hajdankorból fennmaradtak egyik legszebbje, kétségkívül nagytehetségű művésznek alkotása; a pompéii másolók nem tudták volna megteremteni; meglátszik rajta a mesternek keze. Így módon, a herculanumi Medea mellé helyezve a pompéii frescok gyermekcsoportját,

¹ Ovid (*Trist.*, II, 526) mintha e képre emlékeznék vissza, midőn így szól: *Inque oculos facinus barbara mater habet.*

biztosra vehetjük, hogy előttünk van Timomach egész festménye.¹

Fontos korszaka a görög művészetnek maradt tehát fenn számunkra Olaszország e zugában. A gyönyör, melyet e képek látása kelt bennünk, még fokozódik, ha elgondoljuk, hogy egyedüli képviselői egy nagy festészeti iskolának; a mivel épen nem akarjuk mondani, hogy nincs egyéb érdekességük, mint hogy elveszett remekművekre emlékeztetnek s hogy magukban véve nem érdemlik meg a tanulmányozást. Szinte attól tartok, hogy az utánzók s másolók sűrű emlegetésével túlságosan csökkentettük ezen ismeretlen művészek érdemét. Nem vagyunk igazságosak, ha csupán díszítőknak nevezzük s különösen ha napjaink díszítőihez hasonlítjuk őket. Kétségkívül utánoztak, de némi függetlenséggel; nem voltak merő rabszolgái mintáiknak, szabadon követték s nem haboztak módosítani is azokat, ha úgy kívánták a befestendő tér feltételei vagy a szeszélye az urnak, a kit ki kellett elégíteniök. Világos bizonytságot tesz erről azon körülmény, hogy Pompéiben számos utánzatot találunk, melyek nyilván ugyanazon eredeti után készültek, de soha nem egyeznek meg egymással. Volt tehát e festők munkájában némi személyes rész is, a mely tápot nyújtott tehetségüknek, nem engedte, hogy pusztá kézművesek legyenek, valóságos festőkké tette őket. Ezáltal valóban képesítve az inventiora is, ha a szükség úgy kívánta. Ritkán tették, mert gyorsan kellett dolgozniok s mert

¹ Ki van mutatva, hogy a hereulanumi Medeát, melynek igen szűk falat kelle ékesítenie, nagyobb frescoból vették ki. A képen, melynek eredetileg részét képezte, alkalmasint rajta voltak a gyermekek is tanítójukkal.

könnyebbnek találták másoktól venni kölesön, semmint alávetni magukat a kigondolás fáradságának. Láttuk azonban, hogy olykor azon jelenetekből is merítették sugalmazást, a melyeknek tanúi valának s utánozhatlan igazságú genre-képeket is alkottak. De akár utánoznak, akár maguk gondolnak ki, oly könnyedén, annyi bájjal, a kivitel oly gyorsaságával s a kéznek oly biztonságával végeznek mindent, a melytől lehetetlen megvonnunk csodálkozásunkat. Fokozódik e csodálkozás, ha elgondoljuk, hogy egy kis város polgárai számára dolgoznak, s ha fontolóra vesszük különösen azt, hogy az egész római világban olyan lehetett az izlés, mint Pompéiben s hogy mindenütt élniök kellett ily művek alkotására képes művészeknek. Ez az, a mi álmélkodásba ejti s megzavarja elménket. A történetírók állítják, hogy ekkor már nem voltak lángelméjű festők; ám a pompéii festményekből az látjuk, hogy soha sem volt nagyobb a tehetséges festők száma. Manapság kérkedünk vele, hogy a kényelmet hozzáférhetővé tesszük a nagy számra nézve s népszerűsítjük a jólétet, a mi kétségkívül nagy jótétemény. Ilyesmit tettek az első században a művészetekkel. A kényelmes módszer folytán, a mely lehetővé tette remek műveiknek elterjesztését, megszűntek némelyek kiváltságának lenni, hogy az egész világ gyönyörévé legyenek.

IV.

Mi okozza a pompéii festmények s Augustus százada költészetének hasonlatosságát? — A festők s költők ugyanazon minták sugalmazása alatt állanak. — A latin irodalom utánozza az alexandriai költő-iskolát. — Catull. — Virgil. — Propertius. — Ovid. — Különbségek a pompéii festmények s a római költők között. — A festészet soha sem vált rómaivá. — A pompéii művészek idegenkedése a római történet vagy legendák tárgyainak ábrázolásától. — Igaz-e, hogy Pompéi görög város? — Nemzeti jellege az Augustus századabeli költészetnek.

Közelebbről tanulmányozván a pompéii festményeket, fel fog tűnni előttünk, mennyire hasonlítanak a latin irodalom fénykorának némely költeményeihez, különösen az elegiai s didacticai költeményekhez, melyek a mythológiát s a szereelmet éneklik meg. A költőknél szintűgy, mint a festőknél, folyvást ugyanazon tárgyak ismétlődnek s csaknem hasonló módon dolgozvak fel. Itt is, amott is ugyanazon érzelmek kifejezésével találkozunk; ugyanazon előnyök után törekszenek s nem kerülük ki ugyanazon fogatkozásokat. Azt következtessük-e ebből, hogy a festők a költőknek sugalmazása alatt állottak, hogy munkáikból kölcsönözték festményeiknek tárgyát? Mindjárt látni fogjuk, hogy nincs így, hogy könnyű kimutatni, miként csaknem teljesen idegen volt reájuk nézve Róma irodalma. Vagy ellenkezőleg azt kell-e hinnünk, hogy a költők utánózták-e a festőket? E feltevés mellett sem szól több valószínűség s mindenesetre nincs semmi értéke. Egyszerűbb módunk van az egész dolognak megfejtésére: hasonlítanak egymáshoz, mert egy forrásból merítenek; festők s költők ugyanazon minták után dolgoztak, tanít-

ványai valának az alexandriai mestereknek s ezért találkozhattak, a nélkül, hogy ismerték volna is egymást.

Tudjuk, hogy a rómaiaknak nincs valóban eredeti irodalmuk s hogy folyvást kölesönökből éltek. Utánozták először is a görögök classicus költészetét, t. i. azt, mely Homertől Sándor koráig virágzott. Be kell ismernünk, hogy ez jó megválasztása volt a mintáknak; de alig lehet tulságos érdemökül róni fel ezen előszeretetet: nem voltak azon helyzetben, hogy megkülönböztethessék a régi görög irodalmat az újtól s Pericles századának íróit azoktól, kik a Ptolemeusok udvaránál éltek. Választásuk tehát kevésbé találja magyarázatát izlésüknek finomságában, mint a körülményekben. A régi görög költők, kissé háttérbe szorítva bár az új íróknak dicsősége által, kizárólag uralkodtak még mindig az iskolákban. A grammaticusok műveiket fejtegették tanítványaik előtt, e művek képezték alapját a közoktatásnak. A rómaiak, először is a tanárok által ismerkedvén meg Görögországgal, a kikre gyermekeik nevelését bízák, természetesen rá lettek terelve csodálására s utánzására az íróknak, a kiket iskoláikban utánoztak s csodáltak, vagyis a classicus kor íróinak. Meg kell azt is említenünk, hogy a régi költők nagyságuk s egyszerűségük által hozzá illettek az erélyes és fiatal néphez, mely a világ meghódítását tűzte ki céljául. Sajnos, az első rómaiak férfias erényei nem daczoltak e nép szerencséjével s épen akkor, midőn hanyatlásnak indultak, hódításainak nagyobbodó köre közvetlenebb érintkezésbe hozta Rómát a görögökkel. Ismerték már Görögországot az iskolákban s a könyvek által; most felkeresték saját földjén, szokásba vették beutazását. Athenben, Pergamonban, Alexandriában, a nagy városokban, melyeket oly örömet felkerestek s a

melyeknek némelyike hatalmas királyságok székvárosa volt, felvilágosult, udvarias, szellemes társaságot találtak, a melyben élni szerencsének tartották s oly irodalmat, a mely különbözött a tanítóik által előadottól s az első pillanatban elbájolta őket.

Hasztalan állott ellent a multnak néhány barátja; Cicero keserűen kifakad „Euphorion ezen imádói“ ellen, a kik gúnyolódni merészkednek Enniussal s föléje helyeznek egy alexandriai versfaragót. Lucretius is hű maradt Ennius-hoz s a régi költőkhöz, őket vallotta mestereinek, az ő erőteljes s egyszerű verseiket utánozta; de az új iskola pártján volt az, a mi a sikert biztosítja, az ifjuság és a nők. E szép felszabadítottak, hangadói a nagyvilági összejöveleteknek, kormányzói az államférfiaknak, kedvtelve ismételték Calvus és Catull verseit. Az alexandriaiak utánzása belopózott ezen időtől kezdve csaknem valamennyi költőnek műveibe; túlsúlyra vergődött különösen Ovidnál és Propereznél, ki hímezés-hámozás nélkül Callimach és Philetas tanítványának vallja magát.

Ime, ezért találkoznak a római elegicusok oly gyakran a pompéii festőkkel. S e hasonlat nem pusztán futólagos megemlítésre méltó különösség; Helbig azt tartja, hogy komolyabb a jelentősége kiemelésének, hogy segítségünkre lehet az Augustus századbéli irodalom alaposabb megismerésében. Elveszvé az alexandriai költők, nehéz megmondanunk, mily mérvben utánozták őket a rómaiak s megkülönböztetnünk, mit kölcsönöztek át s mi a sajátjuk. Hogy megtudjuk, hasonlítsuk össze a pompéii festményekkel: midőn híven ráemlékeztetnek leírásaik valamely pompéii festményre, levonhatjuk a következtetést, hogy a festő s a költő szemei előtt közös minta volt s hogy mindketten utánzó.

Nem tudjuk, kinek köszönheti Catull legszebb költeményét, azt, melyben a Theseus által elhagyott s Bacchus által megvigasztalt Ariadnet ábrázolja. Riese úgy vélekedik, hogy Callimachból fordította le,¹ de teljes bizonyossággal nem mutathatta ezt ki; annyi azonban igaz, hogy e tárgy nagyon gyakran fel van tüntetve Pompéi s Herculenum falain, hogy tehát igen megszokottnak kellett lennie az alexandriai költőknél. Catull is alexandriai modorban dolgozta fel: a mély szenvedélynek vonásai közé sok bájos kicsinyítőt vegyített s e fájdalmas pillanatban sem mulasztja el leírni hősnőjének öltönyét, futólag említést tenni szőke hajáról s kecses kis szemeiről, elbeszélni végre, hogy midőn a hullámok közé lép, hogy kövesse távozó kedvesét, gondosan fel emeli térdeiig a ruháját,

Mollia nudatae tollentem tegmina surae.

Virgil is avval kezdte, hogy engedett a pillanat izlésének s utánozta az alexandriaiakat. Ez adja magyarázatát a fogvatkozásoknak, melyeket első munkáiban kifogásolnak. Bucolicáiban néhány oly példájával találkozzunk az összefüggés hiányának, a melyek meglepnek e tiszta s finom szellemnél. Az arcadiai pásztorok, kik a Mincio partjait lakják, a pásztorokká lett államférfiak, kik kákából kosarakat fonnak magányos barlangokban s pásztorsíp mellett énekelnek, hogy vigasztalják magukat egy színésznő hűtlensége fölött, ki egy katonatiszthez pártolt; a mezei életbe való ezen átültetése a város eseményeinek, a pásztori versenygésbe való ezen áthelyezése a politikai czélzásoknak emlékezteti Helbiget némely pompéii tájkép különös csapongásaira, melyek bizarr

¹ *Rhein. Museum*, XXII, 498 l.

módon összevegyítik a mezőt s a várost, választékos porticusokat mutatnak a magányban, hova legelni hajtja nyáját Polyphem s virágfüzerek által koronázott ioniai templomot a Kaukáz magaslatain, a kánya mellett, mely felfalja Prometheust.

Propertznél még inkább szembeszökik az alexandriaiak befolyása; elegiáiban is több hát a pompéii festményekkel való találkozási pont, mint Virgil eclogáiban. A mythologia eláraszt mindent: ha szomorú, ha víg, minden érzését a régi legendákból merített vonatkozásokkal fejezi ki. Kedvesének ünneplésére nem ismer szebb dicsőítési módot, mint ha régi idők hősnőivel helyezi párhuzamba. Ha meglepi, a mint fejét karjára hajtva alszik, nyomban eszébe jut Ariadne, elterülve Naxos partján, Andromeda csodás megszabadulása után, vagy a kimerült bacchansnő, a mint legyőzhetlen álomba merülve, leroskad a thessaliali sikon: mindezen személyiségeket jól ismerik, a kik meglátogatták a campaniai városokat, melyekben lépten nyomon feltalálhatók. Midőn Cynthia, hosszas vonakodás után, a mely elcsüggeszté a költőt, enged végre szerelmének, mythologiai kitöréssel ünnepli diadalát: „Nem, Atreusnak fia nem örvendett jobban, midőn összedölni látta lábainál Trója falait; Ulysses utazásai után nem szállt ki nagyobb örömmel kedves szigetének partjára; Electra, midőn megpillantá fivérét, kinek hamvait kezeiben vélte tartani; Minos lánya, viszont látván Theseust, a kit megmentett a labyrinthból, nem éreztek oly boldogságot, mint én a mult éjjelen. Ha még egyszer kegyeiben részesít, halhatatlannak fogom magamat tartani.”¹ A kis Amorok, melyek-

¹ Propert., II, 14.

kel oly gyakran találkoztunk a pompéii képeken, Propercz költeményeiben sem hiányzanak. Midőn a diadalmenet egy nemét szavazza meg önmagának, a miért megismertette a rómaiakkal egész szépségében az alexandriai elegiát, Amorokat vesz maga köré s azt óhajtja, hogy kocsijában foglaljanak helyet,

Et mecum in curru parvi vectantur Amores.¹

Elbeszéli legkedvesebb alkotásainak egyikében, melyet Chénier André is utánzott, hogy egy éjjel, némi dorbézolás után, egyedül, bizonytalan léptekkel ögyelgett az alvó városban, vétkes kalandot hajhászva; egyszerre kis gyermekek csapatjába jutott, a kiket ijedtében nem számlált meg. „Némelyiknek a kezében szövétnek, a másiknál nyíl volt, mások meg kötelékeket készítettek, hogy engem lefogjanak. Mindnyája meztelen volt. Ekkor az egyik, a többinél határozottabb, felkiált: Itt van! fogjátok meg, jól ismeritek őt. Az ő visszavivésével bizott meg egy megharagított nő. Mondá s már éreztem a hurkot nyakamon.“ Közeledett a többi, megkötötték, leszídták s elvitték, bánkódva és boldogan, Cynthia házához.² — Nem tárgya-e ez egy kedves festménynek, melyet szembe állíthatnánk az Amorok elárúsítónőjével?

De különösen Ovid vette legtöbb hasznát az alexandriai költőknek; az ő versei emlékeztetnek hát leggyakrabban a pompéii festményekre. Könnyű lenne kiválasztanunk e képek egy részét illustratiokul munkáihoz, oly nagy helylyel-közzel a hasonlat a költő s a

¹ Propert., III, 1, 11.

² U. o. II, 29.

festő között. Egészen azonos modorban tüntetik fel a Mercur által megszabadított Iot, Herculest Omphale lábainál, Párist, a mint Oenone nevét a fák kérgeibe vési; Európát, a mint „egyik kezével a bika szarvát tartja s a másikat hátára támasztja, míg a szél ruháit lebegteti.“ Megemlítém fennebb a festményt, melyen a vigasztalhatlan Polyphem Galateától levelet kap, melyet delphinen ülő Ámor hoz neki. E bizarr gondolat nyomban ráemlékeztet Ovid Heroidáira. E szerelmes levelek feltételezik, hogy nemcsak tudtak írni s sokat is irtak a trójai háború korszakában, de hogy módjuk volt el is juttatni a leveleket rendeltetésök helyére, még ha ismeretlen volt is a címzett lakása vagy ha holmi pusztaszigetre volt kitéve. Ám e szokások nem illenek rá ama távoli korszakokra. Hogy megértsük, miként írhattak a nők ily hosszú, annyi csillogó gondolattal, az emberi szívnek oly mély ismeretével teljes leveleket, fel kell tennünk, hogy gondos nevelésben részesültek. Világosan mondja is a költő, hogy mestereik voltak és hogy „oktatták őket a művészetekben, melyek díszét képezik a gyermekkornak.“¹ Tényleg azonban csakis Corinnának a kortársai, kik megfordultak a jó társaságban s az *Ars amandi*-től tanulták a szerelmeskedés szokásait. Rendszerint így jár el Ovid, hogy minden áron megfiatalítsa a vén mythológiát, s az isteneknek csakúgy kijut belőle, mint a hősöknek. Merőben elvesztik nála azon antik vonást, a mely tiszteletre méltóakká tette őket, embereket csinál belőlük, hasonlókat azokhoz, a kiknek társaságában életét tölté. Hercules közönséges athletává lesz, olymódon harczol Acheloussal, mint azok, kiket nyilvános játékokon mutogatnak

¹ Ovid., *Met.*, IX, 7.

a népnek.¹ Midőn Minerva versenyre kél Arachneval, közönséges munkásnő módjára lát a dologhoz, felaggatva a ruháját, hogy ne fészélyezze s a vetélőt a fonalak közt „oly hévvel forgatja, a mely elfelejteti vele fájdalmát.”² Jupiter háztartásában nincs semmi komolyság, Juno folyvást a férjének felügyeletével foglalkozik, a ki ugyancsak elég okot ad neki a féltékenykedésre. E szokást, embe- rekül tüntetni fel az isteneket s modern színezéssel eleveníteni fel az antik mythológiát, észrevettük a pompéii festményeken is. A mi eléggé bizonyítja, hogy létezett már az alexandriai költőknél. De Ovid jóval tovább ment, mint a mesterei. Mindenbe belevegyíté egy nemét a jó kedélynek s a tréfás hévnek, a mely nem vala az alexandriai szellem sajátja. Utánozván, lényegesen módosította őket. Rohde a görög regény eredetéről írott könyvében megjegyzi, hogy nekik köszönheti ugyan munkáinak tartalmát, de föléjük emelkedik a kivitel által.³ Az alexandriaiak rendszerint aggályos és megfontolt egyének valának, épen annyira criticusok, mint költők, nagyon szigorúak mások s önmaguk iránt; hogy megnyerjék a nagyvilági emberek tetszését, nagy gonddal dolgozták ki verseiket, sokat csiszolgattak phrasisaikon, mindenbe szellemet vagy tudományt akartak beleönteni s épen ezért nem is valának termékenyek. Igazi tanítványuk volt Helvius Cinna, Catull barátja; kilencz évet fordított egy költemény kidolgozására s oly homályossá tette a sok átdolgozással, hogy nyomban commentátorai támadtak s egész dicsőség volt a megértése. Ovid nem tartozott azon

¹ Ovid., IX, 36.

² U. o. VI, 51.

³ E. Rohde, *Der griechische Roman*, 125 l.

szótagfaragók, azon kényes emberek közé, a kik soha sínesenek kielégítve. Élénk képzelete s gyors keze volt, élvezettel s tehetséggel rögtönzött. Elbájolta a társaságot nemcsak hajlamainak követésével s szeszélyeinek legyezésével, de azáltal is, hogy folyvást új műveket adott a kezeibe. Elmondhatni róla is, hogy az alexandriai iskola gondosan kidolgozott, mesterkélt „szobaképei“-t merész hanyagságot s kirívó hibákat mutató frescokkal helyettesíti; de a melyekben a segédforrások oly termékenységgel, a részletek oly gazdagságával s a kivitelnek oly gyorsaságával találkozunk, hogy a legnehézkesebbnek is el kell némulnia. Ez is egygyel több hasonlat a pompéii festőkkel.

Ám e festők s költők nem mindig hasonlítanak egymáshoz. Némi eltérések is vannak köztük, melyeket gondosan meg kell figyelniünk, mert nélkülözhetlenek alapos megismerésükhöz. Nemcsak azokról szólok, melyek művészeik különböző feltételeiből folynak: természetesen nem térhettek ki előlük s ismétlődnek is mindenütt. Midőn Horác azt mondja, hogy a költészet olyan, mint a festés, nem akar absolut, kivételt nem tűrő igazságot mondani. Jól tudta e finom criticus, hogy ha hasonló is a céljuk, különböző utakon haladnak feléje. A festés, mely közvetlenül a szemeknek dolgozik, kénytelen szép állásokba helyezni személyeit. Nem állíthat semmit tekintetünk elé, a mi sérthetné, mert a kép nem mosódván el, fennmarad a benyomás s állandósága még hátránysabbá teszi. Ellenben a költő, ki a képzelethez fordul s egy vonással ecsetel, oly csapongásokat is megengedhet magának, a melyeket nem néznének el a festőnél. Csak egy példát említek fel. A legenda azt tartja, hogy Io tehénne lett; ezen alakban üldözi a haragja Junonak, ki

Argus, a százszemű pásztor éber őrizete alá helyezi. Ovid elfogadja a legendát, úgy a mint van, nem változtat rajta, nem titkol el belőle semmit; ellenkezőleg, mulattatja őt; a mi bizarr van benne, épen azt fejtí ki a legnagyobb tetszelgéssel. Lefesti a szerencsétlen Iot, a kinek nincs még semmi tudomása átalakulásáról: „Meg akarja lágyítani őrének a szívét, karjait nyujtani feléje; de nem talál többé karokat, a melyeket feléje nyujthasson.“ Beszélni akar, de szavai bögések, a melyek félelemmel töltik el; közeledik egy forráshoz, a melyben nézni szokta magát boldogabb napokban; de a mint észreveszi szarvait, megfutamodik, elijesztve saját képe által.“¹ Mindez finoman, tetszetős irónia hangján van előadva; nem is említve, hogy maga Ionak atyja is, fájdalom daczára, meglehetősen comicus megjegyzést tesz: „És én, úgy-mond, a ki férjet kerestem számodra, a ki vőt és unokákat óhajtottam; most a nyájamból kell férjet választanod, a nyájamban fogok unokákat találni.“

A festő nem engedhetett volna meg magának ily tréfákat. Nehéz lett volna felkeltenie rokonszenvünket egy tehén, részvétünket szerencsétlensége, óhajtasunkat megszabadulása iránt. Io tehát, Junonak daczára, szép fogoly leány marad nála, rossz indulatú porkoláb által őrizve, szemeit, karjait az égnek emelve, hogy elküldje szabadítóját. Legfeljebb, ha a nagyon lelkiismeretes, a hagyományt minden áron tiszteletben tartó művészek két kis szarvat festenek bájos homlokára, a melyeket félig eltakar a haj: csak ennyi emléket hagy vissza a fest-

¹ Ovid., *Met.*, I, 629:

Illa etiam supplex Argo quum brachia vellet
Tendere, non habuit quae brachia tenderet Argo.

ményen Inachus lányának átalakulása. Így vagyunk az őrével is: a száz szem, melylyel a legenda ruházza fel, nagyon mulattatja Ovidot, ki eldieséri, hogy arra fordulhat, a merre akar, a nélkül, hogy szem elől tévesztené áldozatát:

Ante oculos Io, quamvis aversus, habebat.

Tegyük fel, hogy a festő hű akar maradni a hagyományhoz: grotesk alaknál egyebet nem adhat. Úgy segít magán, hogy közönséges pásztornak tünteti fel Argust s párduezbőrt akaszt a nyakába, melynek foltjai a szives néző előtt a legenda száz szemét képviselik. Ime, miként találkozik a festő nehézségekkel, melyek nem léteznek a költőre nézve, melyek olykor ugyanazon tárgyaknak eltérő feldolgozására kényszerítik.

Ismétlem, elkerülhetetlenek voltak e különbségek, mert össze függöttek a két művészet meg nem változtatható feltételeivel; felesleges tehát e kérdésnél bővebben időznünk. Van azonban egy másik s fontosabb különbség is, a mely magas válaszfalat emel a pompéii festők s a latin költők között. A többi műágak, melyeket Görögország Rómának átkölcsozött, némi erőfeszítéseket tesznek olykor a meghonosulásra új hazájukban; felöltik olykor sajátosságait s jellegét; a festészet ellenben soha se lett rómaivá. Nem mintha kevésbbé szives fogadtatásban részesült volna, mint a többi. Attól kezdve, hogy Paulus Emilius elhozatta Athenből Metrodort, hogy elkészítse a diadalmenetének építésére szánt képeket s megbizta gyermekeinek nevelésével, tekintélyre s vagyonra tettek szert Rómában a nagy művészek. Épen oly drágán fizették ott meg a szép festményeket, mint a mesterek szobrait; ha siettek elhalmozni a köztereket s a porti-

cusokat, az istenek s a nagy emberek márvány- és ércszobraival, nem kevésbé buzgólkodtak a köz- és magán- emlékeknek frescokkal való feldíszítésében s Pompéi példája mutatja, mily általánossá lett ezen izlés. Hogy a festés tiszteletben állott Rómában már a legrégibb időkben is, bizonyítja azon körülmény, hogy egyike az első művészeteknek, melyeket a rómaiak maguk is űztek. A puni háborúk időszaka előtt egy patricius, antik s híres család ivadéka, nem tartotta méltóságán alólinak beállani a görög művészek tanítványai közé s sajátkezűleg díszíteni fel egy templomot. Tehetsége oly hírnevet vívott ki számára, hogy nem nevezték másként, mint Fabius *Pictor*-nak s családja meg is tartá e nevet. Ettől kezdve a híres festők sorában nem hiányzanak a rómaiak s egy azok közt, kiknek emlékezetét Plinius megőrizte, oly büszke volt hazájára, hogy sohasem hagyta el tógáját, még ha építőállványra kellett is felmennie,¹ a mint Buffonról állítják, hogy díszruháját vette fel, midőn nagy munkáján dolgozott. De akár tógát viselt, akár palliumot, azért görög maradt a művész. Megtelepedvén Italiában, nem változtatta meg módszerét a görög festészet, mitsem módosított szokásain, csakis régi hazája emlékeitől nyerte továbbra is a sugalmazást. Igaza van Letronne-nak, „oly plánta volt ez, a mely mindenütt csak úgy tenyészett, mint szülőföldjén, de csaknem a nélkül, hogy megérezte volna a talaj s éghajlat változásának befolyását.“

Igy jelenik meg előttük Pompéiben is. Meglepetve látjuk, mennyire távol maradtak Róma befolyásától a festők, kik olasz városban, oly emberek számára dolgoznak, kik mitsem találnak szebbnek a római polgár

¹ Plin., XXXV, 37..

elnevezésnél, s oly korszakban, midőn fogékonyabbak valának, mint bármikor, a nemzeti dicsőség iránt. Mig a szobrászat, eredetére nézve szintén görög, kedvtelve népesíté be a köztereket a császári család képeivel: e festőknek soha nem jutott eszökbé, lefesteni a templomokban, melyeket feldíszítettek, Augustusnak s utódainak viselt dolgait. Róma története, e dicsőséges történet, mely álmélkodással tölté el a világot, őket soha nem lelkesítette. Mythologiai festményeik tárgyai mindig a görög hagyományból s legendákból kölesönözvék. Pedig létezett már ekkor egy nagy költemény, melynek általános elismeréssel adóztak, melyet könyv nélkül tudtak az egész világon, bizonyítékaink vannak rá, hogy Pompéiben is csak úgy, mint egyebütt: Virgil Aeneise. E mű, mely oly sok pontban fűződik hozzá a homeri epopeához, alkalmas volt rá, hogy megnyerje a görög művészek tetszését. Nem találhatták idegenszerűnek, mindenütt jelen levén benne Görögország, hőse is az Iliasból levén átkölesönözve. S az összes pompéii festmények közt alig találtak mégis öt-hat képet, melyek tárgyát az Aeneis szolgáltatta, s ezek közül is torzkép az egyik. Hosszú farku fiatal majmot ábrázol, pánczélinggel, kardosan, öreg majommal a vállán, egy kis majmot vonszolva a kezével: Aeneast, a mint atyjával s gyermekével odahagyja Tróját. A többi közül csak egynek van némi jelentősége: igen hű ábrázolása egy jelenetnek az Aeneis tizenkettetik könyvéből. Aeneas, nyil által megsebezve az ütközetben, egyik kezével gerelyére, a másikkal könnyező fiának vállára támaszkodik s átengedi lábszárát az orvosnak, a vén Iapyxnak, ki megpróbálja kivenni a vesszőt sebéből. Fölötte anyja, Venus; az égből leszállva, hozza az orvosszert, a mely meg fogja gyógyítani. Nem

a legjobb festmény: az alakok magatartása zavart, az egészről hiányzik a könnyedség, látjuk, hogy a művész nem lévén megbarátkozva a tárgygyal, nem dolgozta ki előszeretettel. Dido kalandja, egészen alkalmas a kísértetbe hozására valamely tehetséges festőnek, csak kéthárom izben van ábrázolva Pompéiben; a mi alig jöhet számba, különösen ha meggondoljuk, hogy a Theseus által elhagyott Ariadne története, mely annyira hasonlít Didoéhoz, több mint harmincz műnek nyújtott tárgyat, a melyek némelyike nagy arányokban van tartva s gondosan van kivive.

Igaz, megjegyezték olykor, hogy Pompéi inkább görög, mint római város volt s hogy izlésének megfelelően szolgálták a művészek, midőn a görög legendák s hagyomány által sugalmazott műveket alkottak számára. E nézet, ámbár nagyon el volt terjedve,¹ épen nem felel meg a valóságnak. Hogy polgárjogot nyertek, rómaiaknak tekintették magukat Pompéi lakosai. A latin nemcsak hivatalos nyelvük, a melyen rendeleteiket kiadják a tisztviselők; azt beszéli a nép is, gazdagok és szegények, parasztok és városiak egyaránt, azt használják ugy a magán, mint a közéletben is. A gyermekek, felkarczolván a falakra tréfáikat, a fiatal emberek, üdvözlétet intézvén kedveseikhez, a henyék, kik odahagyván a nyilvános játékot, megünneplik kedvencz gladiatorjukat, a csapszékek s gyanús helyek törzsvendégei, ha

¹ Mazois ezeket mondja második kötetének elején: Alkalmasint csodálkozni fognak a fölött, hogy a pompéii házakat a római lakások osztályába sorolom; mert az e romok közt uralkodó görög izlés, ugy látszik, ahhoz szoktatott mindenkit, hogy görögöknek tekintsék e város házait.

szükségét érzik benyomásaik kifejezésének, csaknem mindig latin nyelven teszik; a görög csak kivételesen fordul elő. Nemcsak beszélnek uraiknak nyelvét, osztoznak érzelmeikben is. A császárnak nincsenek odaadóbb alattvalói; elsőként léptették életbe Augustusnak cultusát. Semmi különös nincs abban, hogy a hivatalos feliratok tele vannak a tisztelet s ragaszkodás kifejezéseivel az uralkodó és családja iránt; inkább meglephet, hogy akárhányszor hasonló megjegyzéseket találunk azon feliratokban is, melyeket a köznép emberei, kiket kevésbé lehet hittel s hazugsággal vádolni, szénrel rajzoltak a falakra. Többször olvassuk e felkiáltást: Éljen a császár (*Augusto feliciter!*) s azok egyike, kik a falra irták, hozzá teszi, hogy a fejedelmek üdvé alkotja alattvalóik boldogságát, *Vobis salvis felices sumus perpetuo!*¹ Egy másik szükségét érzi, hogy távoli üdvözlést küldjön Rómának, az egykori ellenségnek: *Roma vale!*² Nemcsak a görög remekműveket ismerik Pompéiben, még ismeretesebb a római irodalom. Elég gyakran olvasták Cicerót, hogy parodizálják;³ untalan idézik Propertzet, Ovidot, sőt Lucretiust is; de különösen az Aeneis, úgy látszik, a tanulmányozás s gyönyör tárgya volt mindenkire nézve. Virgil fel tudta kelteni műve iránt egész Italiának érdeklődését; meg volt énekelve benne minden emléke és minden dicsősége. Pompéból látni lehetett a misenumi előfokot, Aeneas egyik bajtársának sírját, melyről a költő említést tesz művében; közel voltak a phlegraei mezőkhöz, hova az

¹ *Corp. inscr. lat.*, IV, 1074 sz.

² U. o., 1745 sz.

³ Egyik trágár feliratban (*Corp. inscr. lat.* IV, 1261 sz.) lehetetlen rá nem ismernünk a Verres-beszédek egyik híres helyének parodiájára.

alvilág bejárását helyezte. Az Aeneis ismerete el is volt terjedve a pompéii nép minden osztályánál. Bizonyítja az is, hogy a falakra karczott feliratok, melyek csak iskolás gyermekektől vagy a nép embereitől eredhettek, gyakran foglalják magukban egyes verseit. Könyv nélkül tudták, gyakran idézték s a kevésbé művelteknek is volt róla tudomásuk. Valószínű tehát, hogy a városban, hol ennyire népszerű volt Virgil, szerették volna a házak falain is lefestve látni egyikét-másikát az általa leirt jeleneteknek. Hogy oly igen ritkán tették a festők, hogy alig tüntetnek fel a pompéiek előtt kedvencz költőjükből vagy nemzeti történetök emlékeiből vett jeleneteket, onnan van, mert görög maradt a művészetők, mert tudták, hogy szokásai s hagyományai közé van zárkózva, s nem kívánták, hogy kilépjen belőlök.

Nem így volt a költészettel s épen ez különbözteti leginkább meg a festészettől; bár szintén Görögország vala bölesője, önkényt s csaknem az első naptól kezdve kész volt rómaivá lenni. Naevius a homeri epepeának formáit használja a régi Róma hőseinek ünneplésére; Sophocles tragoediája anyagot szolgáltat Decius, Paulus Emilius, Brutus viselt dolgainak megénekléséhez. Ezen összevegyülés Virgilnek Aeneisében éri el a tökélyt; a két ország hagyományai, a két nép géniusa, a két őskor sehol sincs nagyobb összhangzással egybefoglalva, mint e költeményben s épen ez alkotja csodálatos szépségét. E pillanatban Róma büszkébbnek látszik multjára s inkább elfoglaltnak története által, mint valaha. A császár, ki megfosztá szabadságától, fölkelti benne a nemzeti önérzetet. Hogy elfoglalja képzeletét s elejét vegye sajnálkozásainak, folyvást rámutat a roppant kiterjedésére területének, mely a polgárisult világ határaiig terjed s felidézi emlékezetében a hősiességet, melylyel megsze-

rezte. Hogy elpalástolja újdonságát intézményeinek, körülveszi magát a régi kor minden nagy emberével, társaságukba áll, bátran folytatójuknak tünteti fel magát. Mintegy jelszóul adták ki akkor a költőknek, hogy egyesítsék a fejedelem magasztalását a köztársaság hőseivel s a régi Rómának emlékezéseivel. Egyik sem vonta ki magát alóla. Még a legléghábbak is, kik untalanul szerelmeikkel foglalkoztak, komolyabb hangot öltöttek s hazafias dalokat vegyítettek könnyű verseik közé. Properecz böles emberként előre beosztotta egész életének felhasználását. Ugy tervezte, hogy „midőn a kor száműzi az élveket s fehér hajakkal hinti be fejét, a természet törvényeit fogja nyomozni, kutatni a világ e nagy házá-
nak kormányzási módját, tanulmányozni a törvényeket, melyek a hold járását szabályozzák, honnan erednek a napfogyatkozások s a viharok, miért iszsza fel a szivárvány az esőnek vizét, mi okozza a föld alatti mozgalmakat, melyek a legnagyobb hegyeket is megrázkódtatják“;¹ más szavakkal alexandriai akart maradni életének végeig, csak azt tette fel magában, hogy az előhaladó korról áttér Callimach elegiáiról Aratusnak didacticai költészetéhez. De ő sem állott ellent Mecenas nógatósnak; ő is dicsőíté Róma régi hagyományait „s a hazának szolgálatára szentelt minden lehelletet, mely gyöngé mellett elhagyja.“ Az elegia, vagyis azon műfaj, melyet Róma legközvetlenebbül kölcsönzött át az alexandriaiaktól, eként vegyített elvégre új elemeket utánzásaiba s a nemzeti történet nagy emlékeit ünnepelvén, eként lett rómaivá.

Joggal elmondhatni tehát, hogy jobban méltányolhatjuk a nagy század latin költészetét, ha összehasonlít-

¹ Propert., III, 5, 23.

juk az egykoru festészettel. Közös forrásból eredtek, de különböző utra tértek s megvilágítják egymást vonatkozásaik s eltéréseik által. Midőn látjuk, mily szívóssággal maradt meg egészen görögnek a festészet, teljesebb igazságot fogunk szolgáltatni a törekvésnek, melylyel a költészet hozzá igyekezett simulni uj hazájához. E törekvés az erő s az élet uj elemeit öntötte bele, a melyeket lehetetlen fel nem ismernünk. Hogy rómaivá lett, hizelgett a nemzeti büszkeségnek, megkísérlette eleget tenni a népies érületnek, hatályosabbá tette actióját a tömegre. E tekintetben eredeti volt, mivel sem tartozott az alexandriai iskolának, a mely soha sem ismerte a hazafiaság e fellendüléseit. A mi ezt az egész, oly könnyen átkölesőnzött mythológiát illeti, melyet oly unalmasnak s homályosnak találunk manapság, a rómaiakat kétségkívül nem érdekelhette annyira, mint a görögöket, a kiknél született; de tévedés lenne azt hinnünk, hogy merőben közönyös vagy ismeretlen volt előttük. A festészet már jó ideje népszerűvé tette. Nehéz meghatározunk, mikor költöztek Rómába a görög művészek s kezdtek üzni a mesterségöket; de mindenesetre jó korán lehetett. Plautus említést tesz a festményekről, melyek az ő idejében magánházakat díszítettek s Venust ábrázolták Adonissal, vagy a sast, mely elragadja Ganymedet.¹ Terentiusnál egy szerelmes habozik holmi rossz cselekedetet elkövetni, de elhallgat a lelkiismerete, midőn látta egy templom falán Jupitert, a mint elcsábítja Danaet:² e tárgyakkal találkozunk legtöbbször a campaniai városokban is. A festészek tehát több századon át ékesít-

¹ Plaut., *Menoechmi*, 1, 2, 3, 4 és *Merc.*, 2, 2, 42.

² Terent., *Eun.*, 3, 5, 36.

gették e jelenetekkel a köz- és magánépületeket; a szemek s a szellem megszokták, a tudatlanok, a műveletlenek is észrevétlenül megbarátkoztak velök s a költészetnek, midőn szintén felölelte e tárgyakat, előre elkészített közönsége volt már és pedig sokkal nagyobb, mint hihetnők. Olyasmi történt akkor, mint nálunk, midőn a tizenhetedik század tragikai költői színre hozták Augustust vagy Agamemnont. E görög s római személyiségek nem voltak idegenek a nézőkre nézve. A classicai nevelés, melyet egész Franciaország befogadott, megismertette e nevekkal a színházak látogatóit. A szerény irnok, ki tizenöt souért vásárolta meg Corneille kifütyülhetésének a jogát, épen oly meghitt lábon állott velök, mint az előkelő hivatalnokok s a nagy urak. Jobban ismerték történetüket, mint a régi Franciaország hőseiét. Némely criticusok azt tartják, hogy költőink, ezen antik tárgyakat dolgozván fel, arra kárhoztaták magukat, hogy kis számú közönségnek dolgozzanak. Tévedés; az egész világhoz fordultak, az iskolák nagy közönséget teremtettek számukra, előkészíték alkotásaiknak megértésére, hajlandóvá tették megtapcsolására.

V.

Pompéi polgársága. — A szegény emberek. — Hol laktak? — Szállók és csapszékek. — A szegényeknek s gazdagoknak közös foglalkozásai s multságai. — A municipalis választások. — A látványosságok. — Miként ismerhetjük meg a pompéiiek magán életét? — A feliratok s a graffiti-k. — Mily szolgálatokat tesznek nekünk?

Térjünk vissza Pompéihez s lakószobáihoz ezen általános elmélkedések után, melyek egy kissé eltávolítottak

a tárgyunktól. A festmények, melyeket oly hosszasan tanulmányoztam s a melyek annyi mindent mondanak nekünk az antik művészetről, érdekes felvilágosításokat nyújtanak a városról is, a melyben reájuk bukkantak. Ha fel is tesszük, hogy nagy volt a festők száma s hogy igen jutányosan dolgoztak, nyilvánvaló, hogy csak a kik bizonyos jólétnek örvendtek, gondolhattak rá, hogy csinos frescokkal ékesítsék lakosztályaikat. Ezen szempontból véve, úgy látszik, sok jó módú ember volt Pompéiben. Az érdekes festményekkel ellátott házaknak jelentékeny száma mutatja, hogy a vagyonosság el volt itt terjedve. Különben is erre enged következtetnünk mindaz, a mit Pompéiben eddig tanulmányoztak. Nissen, e romoknak türelmes buvára, constatálta, hogy a fényűzési hajlam növekedni látszik Pompéiben minden évvel a császárság kezdete óta. A magánosak házai mind szebbekké s díszesebbekké, a középületek mind nagyobbakká lesznek. Folyvást nagyobb arányokat öltött, a mit ő az emlékek lázának (*Denkmalsfieber*) „a régi democratiák chronicus betegsége“-nek nevez.¹ A felvergődött emberek, hogy közszemlére állíthassák hamarosan szerzett kincseiket, templomokat építettek vagy állítottak helyre s szobrokat szavaztattak meg az illető város tanácsa, vagy a testületek áliál, melyeket kegyeikben részesítettek. A régi nemesség mellett gazdag, tekintélyre vágyakozó, fény- és pompakedvelő s különösen nagy számú polgárság vergődött fel, a mely uriasan élt, szerette a jólétet, önmagának is meg akarta szerezni egy részét az élvezeteknek s kiváltságoknak, melyek a nagy családok számára valának addig fenntartva.

¹ *Pompeianische Studien*, 373 l.

S a szegények? Kétségkívül voltak Pompéiben is, mint egyebükt, sőt talán még nagyobb számmal; láttuk már, hogy iparos város volt, élénk üzleti élettel. Eltekintve tengeri kereskedésétől, bőven termelt bort és gyümölcsöket, melyeket kivittek Italia többi városaiba; Plinius és Columella feljegyzik, hogy híres volt különösen a káposztája. Sőt halból egy nemét a mártásnak vagy fűszernek gyártották itt, melyet *garum*-nak neveztek s ugyancsak kedveltek az innyenczek. Kereskedő városban természetesen nagy a munkások száma. Pompéiben, mint egyebükt is, testületeket képeztek, melyeknek külön szabályaik, ünnepélyeik, gyülekezési helyeik voltak. Ismerjük az ötvösökét, faárusokét, öszvérhajtsárokét, melyek részt vesznek a választásokban s ajánlják jelölteiket.¹ Valószínűnek látszik, hogy a posztógyárak, a ványolók s festők műhelyeinek nem csekély fontossága volt. A kereskedelem ezen felsőbb osztálya mellett üzték azon kis iparágakat, melyek akkor is, mint napjainkban, mozgással és zajjal töltötték el az olasz városokat. A sütemények, kolbász, *frutti di mare* árusai, mint Seneca mondja, különböző hangokon s eltérő kiáltásokkal kínálgatták ezikkeiket.² Pompéiben a Forum embereinek (*forenses*) nevezték őket, mert a köztereken tartózkodtak. Egy érdekes festményen szakácsot látunk, a szabadban megtelepedve, párolgó húsos fazeka mellett, emberek által

¹ Némelyike e testületeknek, melyek tagjai nem egy mesterségű munkások, hanem egyszerűen oly emberek voltak, a kik vigan akartak élni együtt, épen oly bizarr neveket viselt, mint a renaissance academicusai. Volt ily társasága az alvóknak (*dormientes*), a későn ivóknak (*seribibi*), sőt a kis gazembereknek is (*furunculi*).

² Senec., *Epist.*, 56, 2.

környezve, kiket, úgy látszik, konyhájának jó illata csalogatott oda. Egy pálcza végén kis rézedényt tart s kimeríteni készül vele fazekából, a mit elad a vevőinek.¹ E jelenetet mindennap láthatjuk Nápoly piaczaín.

Nem fedezték még fel a városrészeket, melyekben e szegény emberek lakoztak. Az eddig felásott legkisebb, legegyszerűbben díszített házak korántsem tekinthetők a szegények házainak. Meglehet, némelyek a terrasseos felső emeleteket (*coenacula cum pergulis*) lakták, melyekről szó van olykor a bérleti feljegyzésekben. Sajnos, csak a földszint maradt meg a pompéii házakból; a többi csaknem mindenütt elenyészett. Addig is, míg eljutnak a köznép lakta városrészekig, az alsóbb osztálybeliek jelenlétéről és szokásairól csak azon mulatóhelyek tesznek bizonyosságot, a melyeket itt is, mint mindenütt, örömet látogattak: a csapszékek és szállók. Nem hiányzanak Pompéiben. A város végén azon vidékiek által látogatott szállók találhatók, a kik terményeiket eladni vagy szükségleteiket beszerezni jöttek a városba. A kapu előtt le van faragva a kövezet, hogy bemehessenek a szekerek a színbe; nehezen mozoghattak volna a város szűk utczáin, melyeken alig térhetett ki egymásnak két szekér; inkább ott hagyták tehát azokat a vendéglőben. E vendéglőknek apró kamaráik vannak, melyekben az éjt tölték az utasok, ha meg kellett hosszabbítaniok a városban való időzésüket. Olykor ott hagyták a falon neveiket, megjegyzések kíséretében, melyek nem nélkülözik az érdekeséget. Elképzelhetjük, hogy nem lehettek nagy urak, a kik beérték ily szerény szállással. Találunk köztük egy

¹ L. O. Jahn., *Ueber Darstellung des Handwerks* stb. 3 tábl., 8 sz.

szabadságolt praetorianus katonát, előadások rendezésére jött bohócokat, Puteolinak egy lakását, ki felhasználja az alkalmat, hogy minden jót kívánjon szülőföldjének (*coloniae Claudiae Neronensi Puteolanae feliciter!*) s egy szerelmest, ki értésünkre adja, hogy egyedül töltötte az éjt s nagyon vágyakozott a barátnéja után (*Vibius Restitutus hic solus dormivit et Urbanam suam desiderabat*).¹

Mint ezekből is látni, szegény sorsú emberek társaságában vagyunk itt; nem lehettek különbek a csapszékek látogatói sem. Igen nagy a száma Pompéiben a meleg italokat árusító bódéknak (*thermopolia*); mint nálunk, rendszerint az élénkebb forgalmú helyeken vannak, különösen az utcasarkokon. Az ajtó elé márványasztal van helyezve kerek nyílásokkal, melyekben az italokat tartalmazó edények állottak s kis polczokkal nyilván a különböző idomú s nagyságú poharak számára. A siető emberek érdekében volt ez berendezve, a kiknek nem volt idejük bemenni a bódéba s a kik hamarosan akartak inni. Ha több kényelmet engedhettek maguknak, a csapszék mögötti helyiségekben telepedtek meg. Nehány évvel ezelőtt fedezték fel e csapszékek egyikét; érdekes festményekkel volt díszítve, melyekből kitetszik, hogy mily közönség látogatta s hogy lebuj és roszhirű hely lehetett. A festmények egyike a csapszék szolgáloit mutatja, a kik mulattatják, csókolják, ivásra nógatják a vendégeket. Egy másik képen két szakállas ember játéktáblát tart a térdein s kockázik. Mindkettő nagyon izgatottnak látszik; az egyiket diadalérzettel tölti el szép vetése, a másik rázza a kockákat az edényben azon reménynyel, hogy még szebbet fog vetni. A követ-

¹ *Corp. inscr. lat.*, IV, 2146.

kező képen veszekszenek játszóink; mindenik azt vitatja, hogy ő nyert; durva szidalmakat mondanak egymásnak, a melyeket leolvashatunk a fejeik fölé helyezett feliratokról. A zajra belép a koresmáros s udvariassan s tiszteletteljes magatartással felkéri őket, hogy menjenek az utcára veszekedni.

A pompéii társaságnak különböző osztályai, melyeket egyenként tanulmányozunk, nem éltek mindig egymástól különválva. Elég gyakran voltak oly foglalkozásaik s mulatságaik, a melyek összehozták őket. Ilyen volt először is a közügyek gondozása s a tisztviselők választása; mindenki részt vett benne, még pedig, a mi első pillanatra feltűnik, igen tevékenyen. Bejárván Pompéi utcáit, minden pillanatban választási hirdetményeken akadnak meg szemeink; alig van utca, a melyben nem találunk nehányat. Párisban letépeti azokat a hatóság, ha vége van a választásnak; de a vidéken sokáig ott maradnak a falakon. Így volt Pompéiben is; némelyik már több évet is átélt. Nem foglalják magukban, mint a mienkek, a jelölt programját; a szomszédok, a barátok, a pártfogoltak ajánlják őt a választóknak, bizonyítgatva, hogy igen becsületes ember s méltó a tisztre, mely után áhítozik. Olvasva e nagyszámú hirdetést, látva, mily sokan buzgólkodnak a jelölt magasztalásában, azt kell hinnünk, hogy nagyon izgalmasak lehettek a választások s heves versengés folyt e kis városok tisztségei fölött. Kétségkívül nem egyszer így volt; de azt is észreveszszük, hogy a pompéii választási reklamok némelyikében több az udvariasság, mint a politika. Egyik-másik tekintélyes egyéniségnek a műve, a ki jelölt volt a múlt években vagy azzá lesz nem-sokára s szolgálatot hálál meg vagy támogatást akar

szerezni. Megtörténik, hogy e kölesönös gyámolításnak egészen világos módon is kifejezést adnak. Egy szolgálatrakész barát, hogy megnyerjen valakit a jelöltjének, himezés-hámozás nélkül így szól hozzá: „Proculus, válaszd meg edilisnek Sabinust, aztán ő is hivatalba tesz tégedet.“¹ Legtöbbször azonban a szerényebb állású emberek a védenczek, az elkötelezettek tanúsítják hálájukat s róják le tartozásukat e lármás hódolattal. A köztisztviségek oly sokba kerültek, hogy nem lehetett mindig nagy a jelöltek száma. Alkalmasint mert kevés volt a versengő s nem látszott kétesnek megválasztásuk, legalább azt óhajtották, hogy a közakarat félreismerhetlen kifejezésének tünjék fel. A megtiszteltetés nem annyira a kevésbé kétes választásban, mint azon tüntetésekben rejlett reájok nézve, a melyek növelték a fényét s megadták az értékét. Ezért tekinték a polgárok kötelességüknek oly erőlyesen ajánlgatni egymást, ámbár mindenki hajlandó volt őket választani meg. Midőn a lelkesedés általánosnak látszott s a közvélemény zajos módon nyilvánult, büszkébb volt sikerére az aedilis vagy duumvir s hajlandóbb nagy bőkezűséggel viszonzni polgártársainak jóindulatát.

E bőkezűség formái közül leginkább tetszetek a népnek a nyilvános játékok, melyeknek látványában részesültek. Gazdagokban és szegényekben egyenlő volt a szenvedély e játékok iránt. Mindig rendkívül szerették Rómában; még inkább a vidéki városokban, hol a mulatságok ritkábbak s az élet egyhangúbb volt. Több neme volt e játékoknak; először is a színi előadások, a melyek számára napjainkig fennmaradt két színházat

¹ Corp. inscr. lat., IV, 635: *Sabinum aedilem, Proculum, fac, et ille te faciet.*

építettek Pompéiben. Nem tudom, adtak-e elő sok tragédiát s vígjátékot, de bizonyára igen gyakoriak lehetnek a mimjátékok. A multságoknak e kevésbé emelkedett, nem sok irodalmi ismeretet feltételező s mindenki által megérthető neme általános tetszéssel találkozott. Különösen a fiatal emberek gyönyörködtek benne, mert, a közönséges szokástól eltérőleg, nők játszták a női szerepeket, könnyű erkölcsű nők s a szerelmi viszony e szép komédiásnékkal igen alkalmas eszköz volt a vidéki élet fölvidítására. Cicero mondá védenczeinek egyikéről, a kinek ifjúkora nem volt kifogástalan: „Vádolják, hogy megszőktetett egy színésznét; oly kedvtelés ez, a melyre feljogosít a szokás, különösen a municipiumokban.“¹ A tánczjáték is nagyon divatban volt; tetszéssel kellett találkoznia Pompéiben is; tudjuk, hogy Pylades, a nagy római színész néhányszor fellépett ott a Holconius által épített színpadon.

Mindenek fölött a szinköri játékokat szerette azonban a nép. Olvashatni még a falakon a hirdetményeket, melyek az előadást köztudomásra hozták. Előadják a látványosság programját: hogy athleták, vadászatok, sorolások — mint manapság mondanák, tombolák — lesznek s nem mulasztja el megnyugtatni azokat, a kik félnek a nap melegtétől, hogy a szinkör vászonnal lesz bevonva: *venatio, athletae, sparsiones, vela erunt*. Megjelölik a napot, majd azon hozzátétellel, hogy rossz idő esetére elhalasztják az előadást, *qua dies patietur*, majd azt jelentve a játékok dühös kedvelőinek nagy öröme, hogy nem lesz halasztás, hogy küzdeni fognak, bármilyen legyen is az idő, *sine ulla dilatione*. Misem köny-

¹ Cic., *Pro Planc.*, 12.

nyebb, mint képet alkotnunk róla, milyenek lehettek az emberek s állatok nagy öldöklései. Csak egy pillantást kell vetnünk Scaurus sirjának domborműveire, a melyeken oly élethűséggel ábrázolvák. Látjuk itt a vadászokat küzdelemben a tigrisekkel, karddal és köpenynyel, hasonlóan a mostani bikaviadorokhoz; látunk egymással összekapott minden nemzetiségű gladiatorokat, thrákokat és rhätiumiakat; a harc minden mozzanata fel van tüntetve: hevesen támadnak és védekeznek, a legyőzött felemeli egyik ujját a levegőbe, hogy irgalmat kérjen a közönségtől s ha a közönség nem kegyelmez neki meg, leszúrja a győző.

E rémes jelenetek voltak a legkedvesebb mulatása Pompéi lakosságának. Jól tudták ezt a becsvágyók, a kik tetszését hajhászták; a reménybeli vagy tényleges hivatalnokok nem ismernek jobb eszközt a nép jóakaratának megszerzésére, vagy ha már birják, meghálálására, mint ha gladiator viadalt nyujtanak neki. Az egyik, Clodius Flaccus duumvir, hálásabb a többinél, egy előadáson harminczöt párt állított ki a küzdelemre. Pompéi neve ritkán szerepel a történetben. Tacitus csak egyszer említi e kis várost s épen egy ily látványosság alkalmából. Elmondja, hogy e harcok egyikében, a melyek természetesen nem igen ápták a lélekben a gyöngédséget, Nuceria lakosai s a pompéiiek, kiknél az ünnepejt rendezték, összekaptak egymással, szitkokon kezdtek, verekedéssel folytatták s a nuceriaiak közül többet leöltek. A senatus megbünteté a vétkeket s elrendelte, hogy tíz évig nem szabad Pompéiben ily harcokat rendezni.¹ Súlyosabb megtorlás alig érhetne volna a pompéiieket. Hogy mily népszerű volt náluk a játékok e

¹ Tacit., *Ann.*, XII, 17.

neme, mutatja azon szokásuk is, hogy mindenhova gladiatorokat rajzolnak. Ma is sokat látunk a falakon, a legkülömbözőbb állásokban. Rendszerint harczolva ábrázolvák s mellettük egy botjáról felismerhető kiszolgált vén gladiator intézi s ellenőrzi a tusát. Fölötte olvashatni az illető személy nevét s kivívott győzelmeinek számát. E vázlatok kezdetleges előállítási módjából könnyen felismerhetjük, hogy nem hivatásszerű művészek alkotásai. A nép emberei s a gyermekek gazdagították eként műremekeikkel a falakat. A gyermekek, ha szénvagy krétadarabra tehettek szert, gladiatort rajzoltak, mint napjainkban katonát s érdekes megfigyelni, hogy a fiatal kezek modora mitsem változott. A gladiatorok és katonák hasonlítanak egymáshoz; itt is, ott is többé-kevésbbé egyenes vonal képviseli a homlokot s az orrot s két pont a szemeket. A comicus czélzat sem hiányzik azonban ezen idomtalan vázlatok némelyikénél. Figyelmeztetem azokat, a kiknek kezeinél vannak Garrucci atya képtáblái, a kihívó magatartására s kérkedő tekintetére Asteropoeusnak, a ki bizonyára a maga száztíz győzelmére büszke (11-ik tábla) s különösen Achillesnek, a „legyőzhetlen“-nek vaskos termetére (12-ik t.), a melyből kitűnik, hogy e rettenetes mesterségbe sem soványodott bele mindenki.

Csakis a külső életéről a pompéiieknek volt eddig szó; ezt lehet legjobban megítélnünk a távolból. Könnyű volt követnünk őket a Forumra s a színházba; nehezebb behatolnunk tűzhelyeikhez. Több század letűnte után mindig fáradsággal jár tájékozunk magunkat az emberek magánélete felől, eltalálnunk benső érzelmeiket, kölcsönös viszonyaikat, rokon- és ellenszenveiket, titkos örömeiket s fájdalmaikat, mindazt, a mit csak a regény tart fenn

s ad értésére az utókornak. Pompéiben egyébiránt jóval szerencsésebbek vagyunk, mint egyebütt. A felfedezett feliratok bősége legalább sejtenünk engedi, a mit egészen fel nem ismerhetünk, kezeinkbe adja töredékeit néhány félbeszakadt kis regénynek, a melyeket kiegészít képzeletünk s a melyek lebilineselik tudvágynkat.

A feliratok voltak akkor egyedüli eszközei a hírül adásnak s a nyilvánosság; nem csoda, hogy nagy volt a számuk a régi városokban. Három különböző nemével találkozunk Pompéiben: azokkal, a melyek kőbe vagy márványba vannak vésve, majd a templomok homlokzataira, hogy értésünkre adják, ki építteté azokat, majd a szobrok talpköveire, hogy elmondják, kit ábrázolnak s mily tisztségeket viselt. Épen oly hosszú életre voltak számítva, mint az emlékek, melyekre helyezték s a véletlen, mely számunkra fenntartá e feliratokat, nem követte el indiscretiot. Voltak aztán olyanok is, a melyeket ecsettel, vörös vagy fekete színben festették a házak vagy porticusok falaira. A mai falragaszok szerepét végezték s sokkal érdekesebbek a mi szemünkben az előbbieknél. Szóltunk már azokról, melyekkel a jelölteket ajánlgatták a választóknak s a látványosságok napjáról s programmjáról adtak hírt; ily úton jelentették a háztulajdonosok is, hogy a juliusi calendákon vagy augustus idusán kiadó lakásuk van; a szálloda tulajdonosa így hívta fel az utasokat, hogy szálljanak hozzá, ígérve nekik jó ebédet s mindennemű kényelmet, *omnia commoda praestantur*; eként körözték az ellopott vagy elveszett tárgyakat s ígértek tisztességes jutalmat a becsületes megtalálónak. „Egy boros urna vészett el a bódéból; a ki visszahozza, 65 sesterciát (6 forintot) kap; ha a tolvajt is megesi, kétannyit.” A feliratok harmadik osz-

tályához azok tartoznak, melyek egyszerűen szénnel voltak felrajzolva vagy szeg- és késvéggel felkarczolva akár szerelmesek által, a kik elmenőben üdvözölték kedvesöket, vagy valamely rossz nyelvű gúnyolódó által, a ki nem tartja feleslegesnek tudtunkra adni, hogy hurutja van, vagy minden teketória nélkül barbaroknak nevezi azokat, a kik elég udvariatlanok nem hívni őt ebédre; akár azon kaján ember által, a ki ledérnek mondja Epaphrát, örökké szomjasnak Suavist, a bormérőt s tolvajnak Oppiust. E *graffiti*-k, a mint Italiában nevezik, nem voltak arra számítva, hogy korunkig fennmaradjanak; Pompéi pusztulásának köszönhetjük, hogy megmaradtak. Alig képzelnők, hogy a falakat tarkító e pajkos-ságok, megtűrve a rendőrség által, mennyi mindenre taníthatnák meg az utókort, ha eljutnának hozzá. A pompéiiek benső életébe is ezek engednek legmélyebb pillantást vetnünk.

Mindenféléből találunk valamit a pompéi *graffiti*-k-ban, le egészen a ruhatisztító számlájáig;¹ legtöbbször ismétlődik azonban a szerelem. Venus istennő volt a város védnöknéje, nagy tiszteletben tartott védnökné, a kihez mindenféle körülmények között áhítattal fordultak. Venus pártfogását ígérk, a kik szavazatokat kérnek a jelöltjük számára.² Egyike az említettük rögtönző művészeknek, a kik mindenhova gladiatorokat rajzoltak, hogy megvédje rajzát, nem tud jobbat kigondolni, mint hogy a pompéi Venus haragjával fenyegeti bántalmazóját: *Abiat Venere Pompéiana iratam qui hoc laeserit.*³ Lucian

¹ *Corp. inscr. lat.*, IV, 1393.

² U. o., 26.

³ U. o. 538. Mitsem változtattunk e barbar latinságon.

értésünkre adja, hogy szokás volt akkor szerelmi valomásokat írni a falakra. Sok van Pompéiben s igen eltérő levén a helyesírásunk, nyilván a társadalom különböző osztályainak tagjaitól eredtek. Egyik-másik, hogy dicsőítse imádottját, beéri versek átkölcsönzésével a hírneves költőktől, Propertztól s különösen Ovidtól, a „könnyű szerelmek költője“-től, a ki leginkább volt akkor divatban a fiatal emberek között. Máskor meg elveszett költőktől vannak átvéve a versek; némelyik meg egészen a kérdéses alkalomra látszik szerkesztettnek s nem is egészen rossz egy vidéki versfaragótól. „Haljak meg, kiált fel a boldog szerelmes, ha isten óhajtának lenni nélküled!“ *Ah! peream sine te si deus esse velim!* „Ide mellém, szerelmesek, mondja a megbántott imádó, betöröm a Venus oldalbordáit!“ „*Quisquis amat veniat, Veneri volo rumpere costas.*“¹ Pár évvel ezelőtt igen csinosakra bukkantak, a melyeket nyilván gyakorlottabb poeta írt. Egy szerelmes így szól a szekereséhez: „Öszvérhajtsár, ha éreznéd a szerelem tüzét, inkább sietnél, hogy találkozzál kedveseddel. . . . Kérlek, hajts hát jobban; jól ittál, menjünk hát, vedd és mozgasd az ostorodat, vígy hamar Pompéibe, a hol édes szerelem várakozik reám.“² Legtöbbször prózában tartvák a valomások. Majd a szerető könyörög gyöngéden: „Kedves Sava-m, szeress, kérlek.“ Majd az imádott válaszol: „*Nonia* üdvözli barátját, *Pagurust.*“ E szerelmeseknek olykor igen választékos, finom kifejezéseik vannak, a melyek eszünkbe juttatják, hogy Petronius századában vagyunk: „Kis babám, ki oly csinos vagy, az küld hoz-

¹ *Corp. inscr. lat.*, IV, 1928 és 1824.

² *Bull. dell'istit. di corr. arch.* 1877 nov.

zád, a ki egészen a tied.“¹ Jobban szeretem ezt az egyszerű vallomást, melyben, úgy látszik, őszintebben nyilatkozik a szív: „Methé, a színésznő, egész szívéből szereti Chrestust. Venus legyen kegyes iránta s éljenek mindig jó egyetértésben.“² Ne feledkezzünk meg egy szerencsétlen szerelmesnek ezen ellenmondást nem tűrő kikoszorúztatásáról sem: „Virgula a barátjának, Tertiusnak: csúnya vagy!“ *Virgula Tertio suo: indecens es.*³

Az olvasó be fogja látni, hogy nem idézhetem valamennyit. Nem akarok túlságosan visszaélni a latinnak nyújtott engedménnyel, nem sértem meg a tisztességet. Ha az olvasó szemei elé merném állítani mindazon buja feliratokat, melyek oly összhangzásban vannak a titkos museum festményeivel, attól tartok, nagyon rossz fogalmat alkotnának a pompéiiek erkölcsiségéről s sajnos, e fogalom megfelelne az igazságnak. Általánosan azt tartották akkor, hogy az erkölcsök jobbak a vidéken, mint Rómában. Tacitus és Plinius untalanul magasztalják az itáliai municipiumok polgárainak becsületes s egyszerű életét; őket hallva, azt hihetnők, hogy Róma találkozóhelye volt minden bűnnek s az erény közvetlenül Servius falain kívül vette a kezdetét. Azt tartom, némi része volt ebben is az illusionnak, mely elhitei velünk, hogy mindenütt jobban lennénk, mint a hol vagyunk. Mindenesetre nem illet rá a városra, melyet jelenleg tanulmányozunk. Meglehet, nem találták meg Rómában az erényt, de az is bizonyos, hogy hiában keresték volna Pompéiben. E gyönyörű város elbűvölő vidéken feküdt, a hol minden

¹ *Corp. inscr. lat.*, IV, 1173.

² U. o. 2427.

³ U. o. 1881.

kéjt lehell, hol „a mező bársonyszerű fénye, a langyos lég, a hegyek kerekded körvonalai, a folyók s völgyek lágy hajlásai megannyi csáb valának az érzékekre nézve, melyeket minden megnyugtat s semmi nem bánt.“ Szomszédja volt Nápolynak, melyet már ekkor a henye Nápolynak neveztek, *ctiosa Neapolis*, s a mely annyira igazolta a közmondást, hogy a restség az ördögnek párnája; szemközt feküdt Bajával, a világ legszebb, de egyik legromlottabb helyével, melyről azt mondja Martiál, hogy a Penelopek, kiket szerencsétlenségök erre sodort, Helenákká lettek itt.¹ Minden egyesült hát, hogy e vidéket az erényre nézve veszedelmes tartózkodási helylyé tegye s a feliratok s emlékek értésünkre adják, hogy Pompéi nem állott ellent az égalj s példák e hatalmas csábjának.

Láttuk, mily szolgálatokat tesznek nekünk e választási reklámok, e komoly s víg hirdetmények, víg iskolás gyermekeknek futólag a falakra karczolt tréfái, szerelmeseknek s kéjenczeknek e naiv vagy otromba megjegyzései. Birtuk Pompéi utczáit s házait, csakhogy üresen s némán; a feliratok s *graffiti*-k mintegy átadni látszanak nekünk a lakósságot is. Olvasásuk közben újraéled s megnépesedik számunkra Pompéi. Nem vagyunk többé romok között, melyeket nagy fáradsággal emeltek ki a tízennyolcz százados hamúból; élő városban vagyunk s ha bejárjuk, sokkal teljesebb képet nyujt róla, mint a könyvek, hogy mit csináltak, miként gondolkoztak, miként éltek egy vidéki városban időszámításunk első évszázada alatt.

Vége.

¹ Martiál, I, 63.

Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalata.

Harmadik cyklus, 1881/83.

Első sorozat. Történelem.

Goldziher Ignác: *Az iszlam.* (Eredeti.) Egy kötet.

Symonds: *A renaissance Olaszországban.* Fordítja Pulszky Károly. Két kötet.

Thierry Amédée: *A római birodalom képe Róma alapításától a nyugot-római császárság végéig.* Fordítja Csiky K. Egy kötet.

Vámbéry Ármin: *A magyarok eredete.* Ethnologiai tanulmány. (Eredeti.) Egy kötet.

Fustel de Coulanges: *Az ó-kori község.* Tanulmány a görög és római vallásról, jogról és intézményekről. Fordította Bartal Antal. Egy kötet.

Boissier Gaston: *Archaeologiai séták, Róma és Pompéi.* Fordította dr. Molnár Antal. Egy kötet.

Második sorozat. Irodalom.

Alexander Bernát: *Kant.* (Eredeti.) Első kötet.

Szász Károly: *A világirodalom époszai.* (Eredeti.) Két kötet.

Taine H. A.: *Az angol irodalom története.* Fordítja Csiky Gergely. Három kötet.

Harmadik sorozat. Jog- és államtudomány.

Laveleye Emile: *A kormányformák az ujkori társadalmakban.* Fordítja Tóth Lőrincz. Egy kötet.

Mayr Georg: *A társadalmi élet törvényszerűsége.* Két színes térképpel és számos grafikai táblával. Egy kötet.

Taine H. A.: *A jelenkori Franciaország alakulása.* Fordítja dr. Toldy László. Három kötet.

Értekezések az angol és francia nemzetgazdaságtan köréből. Foville. — Giffen. — Cliffe Leslie. — Bagehot. — Stanley Jevons. — Syme. — Cairnes. Ford. és átdolg. dr. Földes Béla. Egy kötet.

A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenként nyolczvan *ív*, a másodikból *hatvan ív*, a harmadikból szintén *hatvan ív*, angol díszkötésben fog 20—30 íves kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára négy, a második és harmadiké három-három forint. Ezen kívül az angol vászonkötésért kötetenként 40 krajczár számíttatik.

A jelen, harmadik cyklus pártolói az előbbi két cyklusban megjelent minden munkát egyenként az eredeti előfizetési áron (kötetenként 1 frt 90 kron) szerezhetik meg; ezek a következők:

Történelmi sorozat.

Macanlay: *Anglia története II. Jakab trónralépte óta.* Angolból fordították Csengery Antal és Zichy Antal. Második átnézett kiadás. Hat kötetben. (Teljes). Díszkötésben.

- Carlyle T.**: *A francia forradalom.* Angolból fordította Baráth Ferencz. Három kötetben. (Teljes.) Díszkötésben.
- Curtius E.**: *A görögök története.* Németből fordították többen. Hat kötetben. (Teljes.) Díszkötésben.
- Hunfalvy P.**: *Magyarország ethnográfiája.* Egy kötet. (Teljes.) Díszkötésben.

Irodalmi sorozat.

- Müller M.** *Ujabb felolvasásai a nyelvtudományról.* Németből fordította dr. Simonyi Zsigmond. Egy kötet. (Teljes.) Díszkötésben.
- Boissier**: *Cicero és barátjai.* Francziából fordította dr. Csiky Kálmán. Egy kötet. Díszkötésben. (Teljes.)
- Lewes**: *A philosophia története Thalestől Comteig.* Angolból fordította dr. Bánóczy József. Három kötetben. Díszkötésben. (Teljes.)
- Nisard**: *A francia irodalom története.* Francziából fordította Szász Károly. Négy kötetben. Díszkötésben. (Teljes.)
- Arany János** *prózai dolgozatai.* Egy kötet. Díszkötésben. (Teljes.)

Jog- és államtudományi sorozat.

- Bluntschli J. C.**: *Az általános államjog és a politika története* a tizenhatodik század óta a jelenkorig. Németből fordította dr. Acsády Ignác. Két kötetben. (Teljes.) Elfogyott. A második kötet külön még kapható.
- Gneist R.**: *A jogi állam.* Németből fordította dr. Takács Lajos. Egy kötet. Díszkötésben. (Teljes.)
- Maine Sumner H.**: *A jog őskora, összeköttetése a társadalom alakulásának történetével s viszonya az ujkori eszmékhez.* Angolból fordította dr. Pulszky Ágost. Egy kötet. Díszkötésben. (Teljes.)
- Todd**: *Az angol parlamenti kormányrendszer fejlődése és állása.* Angolból fordította dr. Dapsy László. Három kötetben. Díszkötésben. (Teljes.)
- Carrara**: *A büntetőjog tudományos programja.* Olaszból fordította Beksics Gusztáv. Két kötetben. Díszkötésben. (Teljes.)
- Pauler Tivadar**: *Adalékok a magyar jogtudomány történetéhez.* Egy kötet. Díszkötésben. (Teljes.)
- Leroy-Beaulieu**: *Pénzügytan.* Francziából fordította dr. Láng Lajos. Négy kötetben. Díszkötésben. (Teljes.)

A pártoló tagok kedvezményi áron megszerezhetik:

- Bánóczy J.**: *Révai Miklós élete és munkái.* Jutalmazott pályamű. Egy kötet. Díszkötésben. (Teljes.) 1 frt 80 kr.
- Pauler Gy.**: *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. 1664—1671.* Két kötetben. Díszköt. (Teljes.) 3 frt 50 kr.
- Kállay B.**: *A szerbek története.* I. kötet. Díszköt. 2 frt 40 kr.
- Lewes G. H.**: *Goethe élete.* Fordította Szász Károly. Két kötetben. Díszkötésben. 3 frt 80 kr.
- Trefort Ágoston**: *Emlékbeszéddek és tanulmányok.* Egy kötet. Díszkötésben. 1 frt 80 kr.
- Trefort Ágoston**: *Kisebb dolgozatok az irodalom, közgazdaság és politika köréből.* Egy kötet. Díszkötésben. 1 frt 80 kr.
- Beöthy Leo.** *A társadalmi fejlődés kezdetei.* Két kötet. Díszkötésben. 3 frt 80 kr.